

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги**

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

“Молия ва суғурта хизматлари” кафедраси

Зайналов Ж.Р., Расулов З.Ж., Ахроров З.О.

**“КОРХОНАЛАР МОЛИЯСИ”
ФАНИДАН МАЪРУЗА МАТНИ**

Самарқанд-2015

Зайналов Ж.Р., Расулов З.Ж., Ахроров З.О. Корхоналар молияси. Маърузалар матни. – Самарқанд: Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2015.

Такризчилар: Алиева С.С. – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедраси катта ўқитувчиси, и.ф.н.

Бозоров О. – Самарқанд вилоят Давлат солиқ бошқармаси шўъба бошлиғи

Мазкур маъруза матни олий таълимнинг 230000 – "Иқтисод" таълим соҳасининг 5230600 – “Молия” таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган.

Маъруза матни Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти “Молия ва суғурта хизматлари” кафедрасининг 2015 йил 26 август 1-сон баён йиғилишида муҳокама қилинди ва тасдиқланди.

Институт ЎУКнинг 2015 йил 30 август 1-сонли баённомаси билан тасдиқланган.

1-мавзу. "Корхоналар молияси" фанининг предмети ва вазифалари

Асосий саволлар:

- 1. «Корхоналар молияси» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.**
- 2. Молия тизимининг шаклланишида корхоналар молиясининг тутган ўрни ва моҳияти**
- 3. Корхонанинг молиявий механизми.**
- 4. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар молиясини ташкил этиш асослари, уларни шакллантириш ва бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари**

Таянч сўз ва иборалар

Корхона, корхоналар молияси, фан предмети, молия тизими, молиявий бошқарув, молиявий механизм, молиявий муносабат, молиявий ричаг, молиявий усул.

1. «Корхоналар молияси» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари.

Корхона ривожини учун янада қулай шароитлар яратишга қаратилган чора-тадбирларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш зарурлигини барчамиз тушунамиз. Корхона фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўрилган чора-тадбирлар натижасида 2014 йилда, фермер ва деҳқон хўжаликларини ҳисобга олмаганда, 20 мингдан зиёд янги кичик бизнес субъектлари ташкил этилди, уларнинг умумий сони эса 195 мингдан зиёдни ташкил этди. Бу 2000 йилга нисбатан 2 баробар кўпдир.

Ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг улуши 2000 йилдан буён 31 фоиздан 56 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда 12,9 фоиздан 31,1 фоизга ўсди.

2014 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида 480 мингдан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилди. Бу яратилган жами иш ўринларининг ярми демакдир. Бугунги кунда иқтисодиётнинг ушбу соҳасида иш билан банд бўлган аҳолининг 76,5 фоиздан зиёди меҳнат қилмоқда. 2000 йилда бу кўрсаткич 49,7 фоизга тенг эди. Иқтисодиёт соҳасида изчил амалга ошираётган ана шундай чора-тадбирларимиз ўзининг юксак самарасини бермоқда¹.

Корхоналар молияси фанининг предмети бўлиб бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг ички ва ташқи молиявий муносабатлари, уларни ташкил этиш, бошқариш ва корхонани молиявий ресурслари жамланиши, сарфланиши ва тақсимланиши ҳисобланади.

---

¹ Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2015.

Фанни ўқитилишидан асосий мақсад Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга оширилиши жараёнида содир бўладиган тубдан ўзгаришларни эътиборга олган ҳолда корхоналар фаолиятида уларнинг молиясини ташкил этишга таъсирини чуқур ўзлаштирган ҳолда тадбиқ этиш ва молиявий барқарорликни таъминлаш; корхоналарни пул маблағлари билан таъминланиш йўллари, молия бозорларини ташкил этиш; корхоналарнинг молиявий режасини (бизнес-режа) тузиш ва уни бошқарилишини назорат қилиш ҳамда режалаштириш истиқболларини ва бошқаларни чуқур ўзлаштиришдан иборатдир.

Фаннинг асосий вазифалари корхоналар молиясини ташкил этишга тааллуқли қонунлар, қарорлари ва бошқа меъёрий ҳужжат материалларини, молия-кредит механизмларидан оқилона фойдаланиб хўжалик фаолияти билан боғлиқ барча иқтисодий муносабатларини атрофлича ўзлаштириб, корхона ички имкониятларини излаб хўжалик субъектларининг давлат бюджети, бюджетдан ташқари фондлар, кредит тизими ва бошқа тизимлар олдидаги мажбуриятлари белгиланган муддатларда бажарилишини, молиявий барқарорликни ошириш ва умуман иқтисодий-молиявий самарадорликни янада оширишни таъминлай оладиган мутахассис кадрларни тайёрлашдан иборатдир.

«Корхоналар молияси» бўйича талаблар: корхоналар молиясининг ташкил этиш асослари, намоён бўлиши шакллари, функциялари ва молиявий категориялар, турли мулкчилик шаклларида корхоналар молиясини ташкиллаштириш тамойиллари ва бошқалар бўйича қўлланиладиган қонуниятчилик ва меъёрий ҳужжатларни атрофлича ўрганиши, молия менежменти, иқтисодиётнинг молия соҳаси бозорлари таҳлили бўйича корхоналарнинг молиявий мустақиллиги ва ликвидлиги, молиявий барқарорлиги ва тўловга лаёқатлиги, турли мулкчилик шаклларидаги корхоналар молиясининг хусусиятлари, Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг ўтказилаётганлигини ва «Ўзбек модели» номини олган ислохотлар бўйича фундаментал билимларни эгаллаган бўлишлари лозим.

2. Молия тизимининг шаклланишида корхоналар молиясининг тутган ўрни ва моҳияти

Молия тизими молия муносабатларининг турли бўғинлари йиғиндисини билдиради. Молия тизимининг бўғинлари молиявий муносабатларни ривожлантиришга асосланган ҳолда ривожланиб, уларнинг ҳар бири пул маблағлари жамғармаларнинг шаклланишида ва ундан фойдаланишда ўзига хос хусусиятларига эга бўлиб, бу хусусиятлар жамғармаларнинг жамиятдаги қайта ишлаб чиқаришда тутган ўрни ва ҳар хил ролига қараб белгиланади ва бир бутун молия тизимида шаклланади.

Молия тизими қуйидаги молиявий муносабатлар шаклларини ўз ичига олади:

- Умумдавлат молияси (давлат бюджети: бюджетдан ташқари жамғармалар: давлат кредити ва суғурта жамғармалари:);

- Турли мулкчилик шаклларидаги тадбиркор корхоналар ва тадбиркор тадбиркорлар ёки тадбиркорлик молияси.

Корхоналар молияси - бу мустақил иқтисодий категория бўлиб, у хўжалик субъекларининг пул даромадларини шакллантириш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатлар йиғиндиси. Молия иқтисодий муносабатларида ўзига хослиги шундайки, у доим пул шаклида келади, тақсимот характериға эға ва моддий ишлаб чиқариш соҳаси қатнашчиларининг турли даромад ва жамғармаларнинг шаклланиши ва ишлатилишини акс эттиради. Корхона молияси давлатнинг ягона молия тизимининг муҳим таркибий қисми бўлиб, халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги корхоналарда даромадларнинг шаклланишида, тақсимланиши ва ишлатилиши жараёнини акс эттиради. Корхоналар молияси миллий даромад ва миллий бойлик яратиладиган моддий ишлаб чиқариш соҳасига хизмат кўрсатади. Корхона молияси ўз муносабатларини амалға оширишда 4 гуруҳға бўлинади.

- Бошқа корхона ва ташкилотлар билан.
- Корхонанинг ички молияси.
- Юқори ташкилотлар билан.
- Молия - кредит тизими билан.

Корхоналар молияси - хўжалик юритувчи субъект ва давлат пул ресурслари фондини ташкил қилиш ва улардан такрор ишлаб чиқариш, рағбатлантириш ва жамиятнинг итимоий эҳтиёжларини кондириш мақсадларида фойдаланишдаги пул муносабатларин йиғиндиси.

Корхоналар молияси молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ пулли муносабатлар йиғиндиси.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини олдинги директив характердаги бошқариш усуллари: лимитлар, марказилашган таъминот ва бошқалардан фарқли равишда корхоналарда самарали бошқаришнинг ўзига хос усуллари шаклландики булар воситасида корьонанинг ресурс потенциали оптималлаштирилади. Бу вазиятда молиявий ресурсларни самарали бошқариш аҳамияти тезлик билан усади. Бундай шароитларда молиявий ресурслар биринчи даражадаги аҳамият касб этиб корхоналарни маълум вақт оралигида тезлик билан бошқа ресурсларға трансформацияланиш имкониятиға эғадир.

Корхоналар молияси 3 асосий функцияни бажаради:

- корхонанинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги олинган молиявий натижаларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- молиявий натижаларини тақсимланиши натижасидаги пул фондларини шаклланиши ва тегишли молиявий ресурслардан самарали фойдаланишини назорат қилиш;
- корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини рағбатлантирувчи каби функцияларни бажаради.

Корхоналарни молиявий бошқарув тизими: пул ресурсларининг вақт ли қиймати, пул окимлари, тадбиркорлик ва молиявий хатарлар, капиталлар баҳоси, самарали бозор каби қатор концепцияларға асосланади. Молиявий муносабатлар корхоналардан тортиб умумдавлат миқёсигача бўлган босқичдаги

пулнинг ҳаракати билан боғлиқ муносабатларни ўз ичига олиши сабабли умумдавлат, маҳаллий ҳокимият органлари ҳамда корхоналар молияси фарқланади.

Корхоналар молиявий ресурсларини шакллантириш ва фойдаланиш жараёнида бир нечта молиявий институтлар билан ранг-баранг молиявий муносабатларда бўлади. Уларнинг асосийлари бўлиб қўйидагилар ҳисобланади:

1. Ялпи даромадни шакллантириш ва фойдаланиш жараёнида, Хўжалик субъектлари аро молиявий муносабатлар, яъни хом-ашё, ёкилги, материаллар, бугловчи асбоб ускуналар тайёр маҳсулотни реализация қилиш, жарималар тўлаш ва молиявий жарима олиш ҳамда икки ёклама шартнома ва мажбуриятларни бажаришдаги жараёнлар.

2. Инвестицияга мулжалланган корхона қимматли қоғозларини муомалага чиқариш ва жойлаштириш ҳамда қўшма корхоналар ташкил этишда ҳиссали маблағлар орқали иштирок этиш.

3. Корхоналар валюта фондини ташкил этишда ва фойдаланишда ташки иқтисодий алоқа компаниялари билан бўлган молиявий муносабатлар.

4. Молия тизими органлари билан корхоналар ўртасида бўладиган иқтисодий муносабатлар. Жумладан: нобюджет фондларга ажратмалар, республика ва маҳаллий бюджетларга солиқлар тўлаш, корхона агар давлатга тегишли булса бюджетдан дотация олиш.

5. Тижорат банкларидан қисқа ва ўзок муддатли кредитлар олиш, ссудаларни қайтариш, кредит учун фоизлар тўлаш билан боғлиқ бўлган молиявий муносабатлар.

6. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясининг салмоги янада кенгаяди. Бу ҳолат корхоналар молиявий режаларини Мустақил ишлаб чиқарувчи субъект бўлган лиги билан боғлиқдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини объектив булишига таъсир этган омиллар таркиби ранг-барангдир. Шулардан асосийлари бўлиб:

- товар пул муносабатларининг мавжудлиги;
- Хўжалик субъектларининг турли хил мулк шаклларида фаолият кўрсатиши;
- иқтисодий рағбатлантириш ва кенгайтирилган ишлаб чиқариш молиявий таъминлаш мақсадида пул даромадлари ҳамда жамгармаларини шакллантириш ва бошқалар.

Корхоналар молиясининг ташкилий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- молиявий-хўжалик фаолияти соҳасида мустақиллик;
- ўз-ўзини молиялаштириш;
- иш натижасидан манфаатдорлик;
- молиявий ресурсларни ташкил этиш;
- воситаларни ўзиники ва бошқаларникига ажратиш;
- бюджет ва давлат нобюджет жамгармалари олдида ўз мажбуриятларини биринчи навбатда бажариш;
- корхона фаолияти устидан молиявий назорат.

Корхоналар молиясини бошқариш корхонанинг молиявий фаолиятини бошқариш сифатида сотишдан тушган тушум ва унинг тақсирот объектлари молиявий бошқаришнинг асосий объектлари ҳисобланади.

Молиявий бошқарувни маълум бир услуб ва тамойилларга ҳамда рағбатлантириш ҳамда санкцияларга таяниб махсус аппарат амалга оширади. Маълумки, у ёки бу йуналишдаги вазифаларни бажаришда турли хил йуналишдаги ечимлар мавжуд бўлади, аммо уларни самарали ечишнинг узига хос булган муаммоларини бор имкониятлардан тез ва самарали фойдаланиш ёхуд, янги давр талабига мос булган услубларни жорий этиб кузланган мақсадга эришишдир.

Хар қандай бошқарув тизимига хос булгани каби, молияни бошқаришда ҳам объектлар ва субъектлар мавжуд бўлади.

Молияни бошқаришнинг объектлари булиб турли молиявий муносабатлар ҳисобланади. Масалан: давлат бюджети, пенсия фонди, субъектларнинг ихтиёридаги марказлашмаган фондлар ва сугурта муносабатлари ҳисобланади. Молиявий муносабатларнинг туркумланишидан келиб чиқиб, ушбу объектларга қуйидаги молияни бошқарув субъектлари мос келади, буларга молия органлари ва солиқ назоратчилари, молия хизмат (булим)лари ва сугурта органлари киради.

3. Корхонанинг молиявий механизми.

Корхонада молиявий механизм бошқарувчи тизим ва корхона хўжалик фаолиятдан иборат бўлади.

Бошқарувчи тизим ўз таркибига қуйидаги қатор булимларини олади: техника, коммерция, ишлаб чиқариш, молия, бухгалтерия ҳисоби ва бошқа булимлар.

Корхонанинг хўжалик фаолияти қуйидаги ишлаб чиқариш бўлимлари элементларидан иборат:

- ишлаб чиқаришни техник жихозлаш (техника ва технология);
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш;
- меҳнатни ташкил қилиш;
- корхонанинг ташкил иқтисодий алоқаларни ташкил қилиш;
- меҳнат жамоасининг ижтимоий шароитини ташкил қилиш;
- табиат ресурсларидан фойдаланишни ташкил қилиш;

Тадбиркор корхонанинг молиявий механизми бу корхонани молиявий муносабатларини бошқариш бўлиб, бу бошқариш молиявий ричаг ва усуллар орқали амалга оширилади.

Молия механизмининг элементлари қуйидагилардан иборатдир, молиявий бошқариш объектлари сифатидаги молиявий муносабат, молиявий ричаглар, молиявий усуллар, молиявий бошқаришни қонуний асослари ва ахборот-услубий манбалар.

Молиявий муносабатлар – бу инвестициялаштириш кредитлаштириш, солиққа тортиш, молиявий ричаглар тизими, суғурталаш ва бошқалардир.

Молиявий ричаглар – бу молиявий кўрсаткичлар тизими бўлиб бунинг ёрдамида бошқарувчи тизим корхонанинг хўжалик фаолиятига таъсир ўтказди. Булар: фойда, даромад, молиявий жазолар, баҳо, дивидендлар, иш хақи, солиқлар ва бошқалардир.

Молиявий усуллар – бу молиявий ҳисоб, молиявий таҳлил, молиявий режалаштириш, молиявий назоратдан иборатдир.

Хар бир тадбиркорлик корхонасининг Хўжалик фаолиятидаги асосий мақсад маҳсулот ишлаб чиқариш (ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш) натижасида фойда олишдан иборатдир.

Корхонанинг хўжалик фаолияти эса уч боскичдан иборатдир, таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш.

Бу жараёнларда бухгалтерия ҳисоби қуйидаги ахборот манбаларига эга бўлади: товар – материал, қийматликларни йиғин (заготовка); йиғилган товар-моддий қийматликларни омборларга тахлаш; сотиш учун товар (иш хизматлари) ишлаб чиқариш; тайёр маҳсулотни тахлаш, сақлаш, маҳсулотни сотиш.

Корхонада бошқариш функцияси қуйидагиларни ўз ичига олади: бошқариш учун ахборот манбаларини туплаш, уни таҳлил қилиш ва ва қарор қабул қилиш, ўз навбатида, қарор қабул қилиш қуйидагиларни ўз ичига олади: прогнозлаш (режалаштириш) регламентлаш (оператив бошқариш) ва назорат (тафтиш ва аудит).

4. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар молиясини ташкил этиш асослари, уларни шакллантириш ва бошқаришни такомиллаштириш чора- тадбирлари

Иқтисодиётда бозор муносабатларини тартибга солувчи воситаларнинг вужудга келтириш ва истеъмол бозорини барқарорлаштириш орқали пировард натижада аҳолининг турмуш даражасини оширишга мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига иқтисодий интеграциялашувини жадаллаштиришга қаратилган чора-тадбирлар тизимида нархлаштириш алоҳида ўринни эгаллайди. Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, қўшма корхоналар тузиш, корхоналарни очиқ турдаги акциядорлик жамиятларига айлантириш, айниқса кичик ҳамда хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга боғлиқдир.

Агарда жаҳон иқтисодиётида XX асрнинг биринчи ярмида ишлаб чиқаришни концентрациялаш, яъни йириклаштириш ҳолати кўзатилган бўлса, унинг иккинчи ярмидан бошлаб эса тескари ҳолат, яъни кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга катта аҳамият берилмоқда.

Сўнги пайтларда кичик ва ўрта бизнес ўзининг бир қатор афзалликлари туфайли ривожланган давлатларнинг иқтисодиётидаги салмоғи тобора ортиб бормоқда. Масалан, Япониянинг кичик корхоналарида барча мамлакат ишчиларининг 80 фоизи ишламоқда. Германия ва Нидерландиядаги кичик ва ўрта корхоналар ҳиссасига экспорт қилинаётган саноат маҳсулотининг 40%

тўғри келади. АҚШда эса сўнги 10 йил ичида кичик корхоналар эвазига 20 млн. янги иш жойи вужудга келтирилди.

Кичик ва ўрта корхоналарни ташкил этиш ҳамда ривожлантириш учун муҳим масалалардан бири улар фаолияти учун инвестициялар (шу жумладан, хорижий инвестициялар)ни жалб қилишдир. Бунинг учун керакли инвестицияларнинг самарадорлигини ҳар томонлама асослаб берувчи таклифлар ва хулосаларни ўзида мужассамлаштирган корхона молиясини билиш муҳим аҳамият касб этади.

Бозор муносабатлари ривожланган сари корхона молиясининг аҳамияти тобора ортиб боради. Бирон-бир ишлаб чиқариш, хусусан, тижорат ғоясини фирма молиясисиз амалга ошириб бўлмаслиги хорижий ишбилармонлар аллақачон тушуниб етишган.

Бозор иқтисодиётида корхона молияси тадбиркорликнинг асосини ташкил этади, дейиш мумкин. У фирма раҳбарларининг ўз мақсадларига қандай эришишларини, қилинаётган харажатларнинг қанча вақт ичида қопланишини, ишнинг даромадлигини қай даражада бўлишини асослаб беради.

Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар молиясини тўғри ташкил этиш, уларни шакллантириш ва бошқаришни такомиллаштириш мамлакат иқтисодиётидаги энг долзарб вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Барча вазифалар ичида корхонанинг молиявий соғломлигини ўрганиш, унинг фаолиятидаги ижобий натижаларни амалий фаолиятга тадбиққилиш, корхонанинг иқтисодий молиявий муносабатларни такомиллаштириш, корхонада молиявий ахволни соғломлаштириш асосий чора-тадбирлардан ҳисобланади. Бунда корхоналарни ички имкониятларни излаб топиш, унинг активларини туғри бошқариш, улардан самарали фойдаланиш, молиявий ресурсларни аниқ йўналишларга сафарбар этиш каби вазифалар ҳам назарда тутилади. Фаннинг барча мавзуларини ўрганиш натижасидан келиб чиккан ҳолда корхоналарда, тадбиркор шахслар молия (бизнес) режасини тузиш ва унинг бажарилишини тامينлашни ўрганиш ҳам асосий вазифа сифатида куйилади, яъни жамоа мулки, давлат мулки ва хорижий фуқаролар ташкилотлар, давлатлар мулкчилиги асосида ташкил қилинган ижро корхонаси, хусусий корхоналар, ҳиссадорлик жамиятлари, қўшма корхоналар, дехкон ва фермер хўжаликлари ва холдинг компаниялари, биржалардан ва бошқа корхона, ташкилот ва бошқа муассасаларнинг жисмоний тадбиркорларнинг молиясини ташкил этиш ва ҳар бирини ўзига хос хусусиятларини ўзлаштириб олиш фан олдида қуйилган асосий вазифалар ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини олдинги директив характердаги бошқариш усуллари: лимитлар, марказиланган таъминот ва бошқалардан фаркли равишда корхоналарда самарали бошқаришнинг ўзига хос усуллари шаклландики булар воситасида корхонанинг ресурс потенциали оптималлаштирилади. Бу вазиятда молиявий ресурсларни самарали бошқариш аҳамияти тезлик билан усади. Бундай шароитларда молиявий ресурслар биринчи даражадаги аҳамият касб этиб корхоналарни маълум вақт оралигида тезлик билан бошқа ресурсларга трансформацияланиш имкониятига эгадир.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. “Корхоналар молияси” фанини ўқитишдан мақсад нима?
2. Корхоналар молияси қандай функцияларни бажаради?
3. Корхоналар молиясининг ташкилий тамойиллари нималардан иборат?
4. Корхонада молиявий механизм қандай ташкил этилади?

Топшириқлар

1. “Корхоналар молияси” фанининг аҳамияти ҳақида гапириб беринг.
2. Молия тизимининг шаклланишида корхоналар молиясининг тутган ўрни муҳимлиги асослаб беринг.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов асарларида корхоналар молиясига доир фикрларни ўрганиб чиқинг.
4. Корхоналар молияси бўйича статистик маълумотларни тўпланг.
5. Корхоналар молиясини ташкил этиш йўллари айтиб беринг.

2-мавзу. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни, уларни ташкилий ва ҳуқуқий шакллари

2.1-мавзу. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни, уларни корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шакллари

Асосий саволлар:

- 1. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни**
- 2. Корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва уларнинг корхоналарни молиявий муносабатларига таъсири.**
- 3. Акционерлик жамиятлари молияси**
- 4. Маъсулияти чекланган жамиятлар молияси**
- 5. Кичик ва хусусий корхоналар молияси**

Таянч сўз ва иборалар

Хўжалик субъектлари молияси, корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шакллари, акционерлик жамияти, маъсулияти чекланган жамияти, кичик корхона, хусусий корхона, Низом, таъсис, акция, якка тартибдаги тадбиркорлик.

1. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни

Хўжалик субъектлари молияси молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ пулли муносабатлар йигиндисидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини олдинги директив характердаги бошқариш усуллари: лимитлар, марказилашган таъминот ва бошқалардан фарқли равишда корхоналарда самарали бошқаришнинг ўзига хос усуллари шаклландики булар воситасида коръонанинг ресурс потенциали оптималлаштирилади. Бу вазиятда молиявий ресурсларни самарали бошқариш аҳамияти тезлик билан усади. Бундай шароитларда молиявий ресурслар биринчи даражадаги аҳамият касб этиб корхоналарни маълум вақт оралигида тезлик билан бошқа ресурсларга трансформацияланиш имкониятига эгадир.

Корхоналар молиявий ресурсларини шакллантириш ва фойдаланиш жараёнида бир нечта молиявий институтлар билан ранг-баранг молиявий муносабатларда бўлади. Уларнинг асосийлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1. Ялпи даромадни шакллантириш ва фойдаланиш жараёнида, Хўжалик субъектлари аро молиявий муносабатлар, яъни хом-ашё, ёкилги, материаллар, бугловчи асбоб ускуналар тайёр маҳсулотни реализация қилиш, жарималар тўлаш ва молиявий жарима олиш ҳамда икки ёклама шартнома ва мажбуриятларни бажаришдаги жараёнлар.

2. Инвестицияга мулжалланган корхона қимматли қоғозларини муомалага чиқариш ва жойлаштириш ҳамда қўшма корхоналар ташкил этишда ҳиссали маблағлар орқали иштирок этиш.

3. Корхоналар валюта фондини ташкил этишда ва фойдаланишда ташки иқтисодий алоқа компаниялари билан бўлган молиявий муносабатлар.

4. Молия тизими органлари билан корхоналар ўртасида бўладиган иқтисодий муносабатлар. Жумладан: нобюджет фондларга ажратмалар, республика ва маҳаллий бюджетларга солиқлар тўлаш, корхона агар давлатга тегишли бўлса бюджетдан дотация олиш.

5. Тижорат банкларидан қисқа ва ўзок муддатли кредитлар олиш, ссудаларни қайтариш, кредит учун фоизлар тўлаш билан боғлиқ бўлган молиявий муносабатлар.

6. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясининг салмоги янада кенгаяди. Бу ҳолат корхоналар молиявий режаларини Мустақил ишлаб чиқарувчи субъект бўлган лиги билан боғлиқдир.

2. Корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шакллари ва уларнинг корхоналарни молиявий муносабатларига таъсири.

Ўзбекистонда бутун ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётда мулкчиликнинг турли шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги эътироф этилган. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида: «Мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади» - деб белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига асосан, корхоналар мулк эгаси (эгалари) ёки у (улар) тайинлаган вакиллик органи, меҳнат жамоаси ёки муассислар гуруҳининг қарори бўйича белгиланган қонун-қоидаларга асосан ташкил қилиниши мумкин.

Корхона жорий ва ҳисоб-китоб рақамлари очиш ва улар тўғрисидаги ҳолатларни тасдиқлаш ҳуқуқига эга бўлган, мустақил ҳуқуқий шахс мақомидаги шўба корхоналари, филиаллар, ваколатхоналар, бўлим ва бошқа ташкилий бўлинмаларни ташкил қилиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхона-мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мулклари режали иқтисодиёт шароитларидагидек давлатнинг ўзигагина тегишли бўлмайди. Шу сабабли корхоналар:

мулкчилик шаклига кўра, давлат ва нодавлат (хусусий, масъулияти чекланган жамиятлари, акциядорлик жамиятлари, кўшма корхоналар, чет эл корхоналари, аралаш шаклдаги ва бошқалар); **тармоқ белгиларига** кўра, машинасозлик, энергетика, металлургия, нефт ва газ саноати, қурилиш комплекси, озиқ-овқат, енгил саноат, савдо ва бошқалар;

ишлаб чиқариш миқёси ва ходимлар сонига кўра, микрофирмалар, кичик ва йирик корхоналар;

фаолият миқёсига кўра, халқаро (бошқа давлатларда филиалларга эга бўлган), мамлакат миқёсида фаолият юритувчи, локал, яъни бир аҳоли пунктида фаолият юритувчи корхоналар;

фаолият юритиш муддатига кўра узлуксиз, мавсумий ва узлукли; **хўжалик юритиш шаклига** кўра корхоналар шахсий хамкорликда фаолият олиб борувчи (1 киши ёки оила), масъулияти чекланган, акционерлик жамиятлари ва бошқа шаклдаги;

фаолият мақсадларига кўра фойда олишни мақсад қилиб қўйган ишлаб чиқариш, тижорат ва бошқа корхоналар ҳамда фойда олиш эмас. балки ижтимоий самарани-ҳомийлик, хайрия, беғараз ёрдамни мақсад қилиб қўйган корхоналарга бўлинади.

ихтисослашув даражасига кўра, корхоналар ихтисослашган, универсал ва аралаш корхоналарга бўлинади. Ихтисослашган корхоналар қаторига номенклатураси чекланган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналар, универсал корхоналар қаторига турли хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар, аралаш корхоналар таркибига эса ихтисослашган ва универсал корхоналар ўртасидаги оралиқ гуруҳни ташкил қилувчи корхоналар киритилади.

ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш усулларига кўра, корхоналар ишлаб чиқаришнинг оқим, партияли ва доналаб ишлаб чиқариш усуллари устувор турувчи корхоналарга бўлиниши мумкин.

ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштириш кларажасига кўра. корхоналар тўлиқ ва қисман автоматлаштирилган ёки механизациялаштирилган, қўл-машина ва фақат қўл меҳнатига асосланган корхоналарга бўлинади.

Бироқ ушбу белгилардан қатъий назар, деярли ҳар бир корхона Низом асосида фаолият юритади. Низомда корхонанинг номи, манзилгоҳи, юқори турувчи ташкилот ва бу ташкилотнинг номи, Низом жамғармаси, банк муассасаларидаги реквизиитлари. корхона раҳбариятининг лавозимлари, раҳбар шахсларнинг мажбуриятлари. тузилмавий бўлинмалар рўйхати. ҳисобот тартиби ва ҳоказолар кўрсатилган бўлади.

Агар Низомда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий функциялари белгиланган бўлса. унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолияти таркибига асосий ва айланма фондлар. пул маблағлари ва бошқа активлар кирувчи Низом жамғармасига таянади. Низом жамғармаси қонунга асосан корхонани ташкил қилиш жараёнида муассислар-давлат, ҳуқуқий ва жисмоний (резидент ва норезидент) шахслар томонидан шакллантирилади.

Амалдаги қонунчиликка асосан корхона давлат рўйхатидан ўтганидан кейингина ҳуқуқий шахс сифатида тан олинади. Давлат рўйхатидан ўтиш учун биринчи ўринда қуйидаги ҳифжжатлар аҳамиятга эга бўлади: муассиснинг аризаси; корхонанинг Низоми; корхонани ташкил қилиш ҳақида қарор ёки муассислар шартномаси; давлат божини тўлаганлик ҳақида қвитансия ва бошқалар.

Корхона ўзига хос бўлган малум хусусиятларга эга: **биринчидан**, корхона ўзига тегишли ва хўжалик бошқарувидаги хусусий мулкка эга бўлиб. ушбу мулк унинг фаолияти моддий-техникавий имкониятларини, иқтисодий мустақиллиги ва ишончлилигини таъминлайди;

иккинчидан, корхона кредиторлар, жумладан, давлат билан ўзаро муносабатлардаги мажбуриятлар юзасидан ўз мулки билан жавоб бериш хусусиятига эга бўлади;

учинчидан, корхона хўжалик айланмасида ўз номидан ҳаракат қилиши мумкин, яъни қонунга асосан хўжалик фаолияти юритувчи ҳамкорлар,

маҳсулот (иш, хизмат) истеъмолчилари, хом ашё ва асбоб- ускуна етказиб берувчилар ҳамда бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш ҳуқуқига эга;

тўртинчидан, корхона қонунчиликка асосан судда даъвогар ва жавобгар сифатида қатнашиш ҳуқуқига эга;

бешинчидан, корхона мустақил баланс ёки сметага эга бўлиб, ишлаб чиқариш ва маҳсулот савдоси харажатларини ҳисобга олиб боради ҳамда давлат органлари томонидан белгиланган тартибда ўз вақтида ҳисоботларни тақдим этади;

олтинчидан, корхона ўз номига эга бўлиб, унда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўз аксини топади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги ПФ-3305-сонли Фармонида асосан «ўрта корхоналар» тушунчаси бекор қилинди ва 2004 йил 1 январдан бошлаб қуйидагилар кичик бизнес субъектлари ҳисобланади:

якка тартибдаги тадбиркорлар;

ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача виллик сони 20 кишидан, хизмат кўрсатиш соҳаси ва бошқа ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган тармоқларда 10 кишидан, улгуржи. чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 5 кишидан ошмаган микрофирмалар.

Қуйидаги тармоқларда банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик сони: энгил ва озиқ-овқат саноати. металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш ва мебел саноати ҳамда қурилиш материаллари саноатида- 100 кишидан;

машинасозлик. металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати. қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, қурилиш ва бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларида - 50 кишидан;

фан. илмий хизмат кўрсатиш. транспорт, алоқа. хизмат кўрсатиш соҳалари (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда бошқа ноишлаб чиқариш соҳаларида - 25 кишидан ошмаган кичик корхоналар.

Йирик корхоналар таркибига ишловчилар сони 500 ва ундан ортиқ кишини ташкил қилувчи корхоналарни киритиш мумкин.

Хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш мамлакатимизда янги ташкилий-ҳуқуқий турдаги — **қўшма, ижара, ҳиссадорлик, хусусий, оилавий, кооператив** ва бошқа корхоналарнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида хусусий мулк мулкчилик шаклининг бошқа кўринишлари билан бир қаторда дахлсизлиги ва давлат томонидан. муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган. Янги қонунчилик

ҳужжатларига янги иқтисодий тушунча - корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли тушунчаси киритилган.

Корхоналарнинг қонун ҳужжатлари ва бошқа хўжалик ҳуқуқи нормаларида кўзда тутилган мулкчилик шакли, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури ва ҳажми. капиталнинг шаклланиши. турли хил фирмалараро уюшмаларга

аъзо бўлиш усуллари ва олиб боровчи рақобатчилик курашлари билан фарқ қилувчи фаолият тавсифи ва мазмунига боғлиқ бўлган структуравий тузилишининг усул ва кўринишлари **хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини** ифодалайди. **Ҳозирги вақтда мулкчилик шаклига кўра давлат, муниципал, жамоа, индивидуал (оилавий, хусусий)** турдаги корхоналар мавжуд бўлиб, улар ўзларига бириктириб қўйилган мулк тавсифи ёки тезкор (оператив) бошқарув ҳуқуқига кўра ҳам таснифланади.

Хўжалик фаолияти юритувчи ҳар бир субъект бир қатор ҳуқуқларга эга бўлиб, булар бир томондан. уларнинг ички ташкилотчилигини аниқлаб берса, иккинчи томондан, жисмоний ва ҳуқуқий шахслар ҳамда давлат билан ўзаро муносабатларини амалга оширишда кўзга ташланади.

Корхоналар ҳуқуқий шаклининг ҳар бир кўринишида уларнинг эгалари, яъни хусусий мулк эгалари, корхона билан турли даражадаги алоқада бўладилар. Масалан. очик турдаги ҳиссадорлик жамияти эгалари корхона мулкнинг бир қисмигагина эгалик қилиш ҳуқуқига эгалар ҳамда бошқарув функцияларини амалга оширишда ҳам ўз аксиялари миқёсида иштирок этадилар.

Хўжалик ўртоқликларида (масалан, масъулияти чекланган жамиятларда) эса мулк эгаси ва мулк яқинлаштирилган бўлиб, корхонани бошқаришда уларга бевосита иштирок этиш имконияти яратиб берилган.

Кенг тарқалган корхона шаклларида бири хўжалик ўртоқликлари бўлиб, улар ишонч асосидаги тўлиқ ўртоқлик (коммандит ўртоқлиги) кўринишида ташкил қилиниши мумкин.

Қонунга асосан иштирокчилари имзоланган шартноиналар бўйича тадбиркорлик фаолияти юритувчи ҳамда уларга тегишли мулк жавобгарлигига эга бўлган ўртоқликлар-тўлиқ ўртоқликлар ҳисобланади.

Коммандит ўртоқлиги бир нечта фуқаролар ёки ҳуқуқий шахсларнинг ўзаро хўжалик фаолияти юритиш мақсадидаги шартномалар асосида бирлашуви натижасида пайдо бўлади.

Жамиятларнинг кўпчилигида капиталлар бирлаштирилган бўлади. Масъулияти чекланган жамият (МЧЖ) бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилиб, Низом жамғармаси ҳужжатларда (Низом ва таъсис шартномаси) белгилаб қўйилган улушларга бўлинган бўлади.

Бундай жамият муассислари жамиятнинг мажбуриятлари учун жавобгар бўлмайдилар ҳамда жамият фаолиятида ўзлари киритган улушлар доирасида зарар кўришлари мумкин.

3.Акционерлик жамиятлари молияси

Акциядорлик жамиятларда молияни ташкил этишда аввало мазкур шаклдаги корхоналарнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатлари ва улардаги молиявий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратиш лозим бўлади.

Акциядорлик жамиятларини тузиш ва фаолиятини ташкил қилиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг

ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонунда ифодаланган. Ушбу қонуннинг 2-моддасига мувофиқ:

Устав жамғармаси муайян миқдордаги акцияларга бўлинган ҳамда жамиятнинг акциядорлар олдидаги мажбуриятлари аниқ белгиланган хўжалик юритувчи субъект-**акциядорлик жамияти деб аталади.**

Акциядорлик жамияти мавжуд корхоналарни қайта ташкил этиш ёки янгисини барпо этиш йўли билан таъсис этилиши мумкин. Акциядорлик жамияти ҳуқуқий шахс бўлиб, «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар, шунингдек таъсис ҳужжатлари асосида иш олиб боради.

Юридик ва жисмоний шахслар акциядорлик жамиятининг муассислари бўла оладилар. Жамиятнинг устав фонди улар томонидан тузилган таъсис шартномаси асосида шакллантирилади. Шартномада акциядорлик жамиятининг барпо этиш юзасидан биргаликдаги фаолият тартибини, иштирокчиларнинг акцияларга ёзилган шахслар ва учинчи шахслар олдидаги маъсулиятлари белгилаб қўйилади.

Жамият жамланган капиталига қараб махсус қимматли қоғоз - акция чиқаради. Акцияни сотиб олганлар ҳиссадорларга айланишади ва фойдадан ўз ҳиссаси - дивидендни олиб турадилар. Акциядорлик жамияти ўз мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли бутун мол-мулк билан жавобгар ҳисобланади. Акциядорлар жамияти мажбуриятлари бўйича жавобгар эмас ва унинг фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун фақат ўзларига тегишли акциялар қиймати доирасида жавобгар ҳисобланади.

Акциядорлик жамиятининг устав фонди акциядорлар сотиб олган акцияларнинг номинал қийматларидан ташкил топади. Жамият чиқарадиган барча акцияларнинг номинал қиймати бир хил бўлиши лозим. Акция бўлинмас ҳисобланади.

Акциядорлик жамиятини таъсис этишда унинг жами акциялари таъсисчилар орасида тарқатилиши керак.

Акция фонд биржаларида муомалада бўлади, бир шахсдан бошқасига эркин ўтади ва акциялар учун унинг ҳиссаси тўғрисидаги ҳужжат ҳисобланади. Акциядорлик жамиятини:

- акциядорнинг умумий мажлиси;
- кузатув кенгаши;
- ижро органи бошқаради.

Акциядорларнинг умумий мажлиси олий бошқарув органи ҳисобланади. Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, у акциядорлик жамияти фаолияти билан боғлиқ барча масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга.

Акциядорлик жамиятида умумий йиғилишлар ўртасидаги муддатда ҳиссадорлар манфаатларини ифодалаш ва уставда кўзда тутилган вазифаларни бажариш учун акциядорлик жамиятининг кенгаши (кузатув кенгаши) тузилади.

Кузатув кенгашининг аъзолари акциядорлик жамияти ижроия органининг аъзолари бўла олмайдилар.

Уставда кўзда тутилган бошқарув органи акциядорлик жамиятининг ишини ташкил этади. умумий йиғилишга йиллик ҳисоботини тақдим этади.

Акциядорлик жамиятининг бошқаруви бевосита умумий йиғилиш ва кенгаши (кузатув кенгаши) ваколатига тааллуқли масалалардан ташқари барча масалаларни ҳал қилади.

Бошқарув ишига унинг раиси раҳбарлик қилади. Раис акциядорлик жамияти Уставига биноан тайинланади ёки сайланади. Раис жамият номи- дан ҳаракатларни ишонч қоғозисиз бажара олади.

Жамият бошқарувининг молия-хўжалик фаолияти устидан назоратни тафтиш комиссияси амалга оширади. Активлар қиймати 1 миллиард сўмдан ортиқ жамиятда ички аудит хизмати ташкил этилади. Молия-хўжалик фаолиятининг ташқи аудити манфаатлари жамият ва унинг акциядорлари билан боғланмаган мустақил аудитор томонидан бир йилда камида бир мартаба ўтказилиши керак. Молиявий ҳисобот тафтиш комиссияси ва ташқи аудит томонидан тасдиқлангач, очиқ матбуотда эълон қилиниши лозим.

Акциядорлик шаклидаги тадбиркорликнинг қуйидаги афзалликлари бор:

-акциядорлик жамияти-бу бизнеснинг кўпроқ демократик шаклидир. Унга хоҳлаган киши бевосита ёки обуна бо'лиш йўли билан акцияни сотиб олиб. аъзо бўлиши ва мулк эгасига айланиши мумкин;

-вақтинча бекор турган сармоялар марказлашувига эришилади;

-нисбатан самарали соҳаларга капитал оқимини ташкил қилиш имконияти туғилади;

-давлат мулкани хусусийлаштириш имкониятлари кенгайди;

-молиявий барқарорликка эришилади;

-тадбиркорликда таваккалчилик хавфи камаяди (хиссадор ўз акцияси миқвосида зиён кўрса. корхона эгаси бутун мулкдан ажралади);

-бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқарувчи лар, товар етказиб берувчилар. харидорлар ва маҳаллий давлат органлари манфаатларининг ўзаро мувофиқлашувига эришилади.

Дивиденд фойданинг солиқлар ва мажбурий тўловлар тўланганидан, қайта инвестиция амалга оширилганидан сунг акциядорлар жамияти ихтиёридаги акциядорлар ўртасида тақсимланиши керак бўлган қисми.

Жамият акцияларининг хар бир тури бўйича эълон қилинган дивидендларни тўлаши шарт.

Акциядорлар жамиятининг умумий йиғилиши қарорига биноан дивиденд пул маблағлари ёки бошқа қонуний тўлов воситалари билан тўланиши мумкин.

Дивиденд акциядорлар ўртасида уларга тегишли акцияларнинг сони ва турига мутаносиб равишда тақсимланади.

Жамият йилнинг хар чорагида, хар ярим йилда ёки йилига бир марта жойлаштирилган акциялар бўйича дивидендлар тўлаш туғрисида, агар ушбу қонун ва жамият уставида ўзгача қоида белгиланмаган булса, қарор қабул қилишга ҳақлидир.

Йиллик дивидендларнинг миқдори жамият кўзатув кенгаши тавсия этган миқдордан кун ва тўланган оралик дивидендлардан кам булиши мумкин эмас. Акциядорларнинг умумий йиғилиши акцияларнинг муайян турлари бўйича дивиденд тўламаслик туғрисида шунингдек имтиёзли акциялар бўйича

тулик булмаган миқдорда дивидендлар тўлаш ҳақида қарор қабул қилишга ҳақли, бундай акциялар бўйича дивиденд миқдори уставда белгилаб қўйилади
Дивидендлар жамиятнинг жорий йилдаги соф фойдасидан тўланади.
Дивидендлар тўлаш вақтида биринчи навбатда имтиёзли акциялар бўйича, сўнгра оддий акциялар бўйича дивидендлар тўланади.

4. Масъулияти чекланган жамиятлар молияси

Масъулияти чекланган жамият - масъулияти чекланган жамият деб бир ёки бир неча шахс томонидаги таъсис этилган, устав фонди (устав капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгилаб қўйилган миқдорлардаги улушларга бўлинган жамият тан олинади.

Жамият ўз фаолияти учун устав фонди миқдорида жавобгар ҳисобланади. Ҳар қандай зарар, хавф-хатар ва тадбиркорлик рисклари жамият аъзолари ўртасида уларнинг улушига мутаносиб тарзда тақсимланиши масъулияти чекианган жамият шаклидаги корхона таъсисчиларининг индивидуал зарарлари даражасини ёки банкрот бўлиш эҳтимолини пасайтиради.

Масъулияти чекианган ширкат фирмалар номига «лимитед» сўзи қўйилади, бу инглизча сўз бўлиб, «чекианган» маъносини билдиради.

Масъулияти чекианган иирманинг бир қатор турлари мавжуд. Уларнинг энг кенг тарқалган шакли корпорациялардир. Масъулияти чекианган жамият шаклидаги кичик корхоналар йирик компанияларга нисбатан бозор шароитига тез мослашиш хусусиятига ҳамда ишлаб чиқарган маҳсулотларини бозорда муваффақиятли ўтишини таъминлашда бир қанча устунликларга эга. Чунки, кичик корхоналар ўз фаолиятларини лор ишлаб чиқариш дастурларига, илғор технологияга, кам туркумли илм-фан талаб қиладиган маҳсулотлар чиқаришга тезда мослайдилар ҳамда бозор асосларини тез ўзлаштириб борадилар.

Масъулияти чекианган жамият шаклидаги кичик корхоналар хусусиятлари (муомала капиталининг кичиклиги, унинг тез айланувчанлиги, ишлаб чиқариш воситаларини тезда алмаштириш имкониятлари ва б.) унинг бир қанча афзалликларга эга бўлиши имкониятларини яратади:

- изланиш, янги маҳсулотларни маромига етказиш ва ўзлаштириш, уларни талабнинг тез ўзгариб туриши хатарини ҳисобга олган ҳолда кичик уюшмаларда ишлаб чиқариш;

- тезкор техник сервиснинг ишончилиги ва истеъмолчилар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатиш;

- ишлаб чиқаришни мослашувчан тарзда ташкил этиш ва маҳсулот сотишни бозор талабларига ҳамда бозор вазиятлари ўзгаришларига мувофиқ олиб бориш;

- ортиқча иш кучини ўзига сингдириш;

- бошқаришнинг оддийлиги, катта маъмурий аппаратнинг йўқлиги, қурилиш ва лойиҳа қувватларини ўзлаштиришда қисқа муддат, капитал сарфларининг тез ўзини оқлаши. капитал айланмасида вуқори тезлик:

Масъулияти чекланган жамиятлар молиясини ташкил этишнинг ўзига хослиги қуйидагиларда намоён бўлади:

- корхона активларини шакллантиришни нисбатан соддалиги ва тезкорлиги; муомала капиталининг кичиклиги ва тез айланувчанлиги;
- ишлаб чиқариш воситаларини тезда алмаштириш имкониятлари; бозор конъюктурасига мос равишда товарларни ишлаб чиқаришга тез мослашувчанлиги;
- ҳар қандай зарар, хавф-хатар ва тадбиркорлик рисклари жамият аъзолари ўртасида уларнинг улушига мутаносиб тарзда тақсимланиши;
- молиявий менежернинг молиявий қарорлар қабул қилишида акционерлик жамиятларига нисбатан мустақиллик ва эркинлик даражасининг юқорилиги.

5. Кичик ва хусусий корхоналар молияси

Ўзбекистон Республикасида «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунга биноан тадбиркорликнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

- якка тартибдаги тадбиркорлик;
- жамоа тадбиркорлиги;
- микрофирма ва кичик корхоналар.

Якка тартибдаги тадбиркорлик-юридик шахс ташкил этмаган ҳолда жисмоний шахс (якка тартибдаги тадбиркор) томонидан тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилиши.

Якка тартибдаги тадбиркорлик якка тартибдаги тадбиркор томонидан ходимларни ёллаш ҳуқуқисиз. мулк ҳуқуқи асосида ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида, шунингдек мол-мулкка эгалик қилиш ва (ёки) ундан фойдаланишга вўл қўядиган ўзга ашвовий ҳуқуқ туфайли ўзига тегишли бўлган мол-мулк негизида мустақил равишда амалга оширилади.

Якка тартибдаги тадбиркорликни амалга ошириш учун эр-хотиндан бири эр-хотиннинг умумий биргаликдаги мол-мулкидан фойдаланадиган ҳолларда. агар қонунларда, никоҳ шартномасида ёки эр-хотин ўртасидаги ўзга келишувда бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса. эрнинг (хотиннинг) розилиги талаб қилинади.

Жамоа тадбиркорлиги- Жисмоний шахсларнинг юридик шахс ташкил этмаган ҳолдаги биргаликдаги тадбиркорлик фаолиятидир. Тадбиркорликнинг бу шакли эр-хотиннинг умумий мол-мулки негизида улар томонидан амалга ошириладиган оилавий тадбиркорлик. оддив ширкат, юридик шахс ташкил этмаган ҳолда деҳқон хўжалигини назарда туттади.

Ер-хотинга умумий биргаликдаги мулк ҳуқуқида тегишли бўлган мол-мулк негизида оилавий тадбиркорлик амалга оширилаётганида, иш муомалаларида эр-хотин номидан эрнинг ёки хотиннинг розилиги билан улардан бири иштирок этади. бу розилик якка тартибдаги тадбиркор рўйхатдан ўтказилаётганда тасдиқланиши лозим.

Тадбиркорлик фаолияти объекти сифатида уй-жойдан фойдаланиш билан боғлиқ оилавий тадбиркорлик амалга оширилаётганида, уй-жой мулкдорларидан бирининг иш муомалаларига киришиши оиланинг вояга етган

бошқа азоларининг нотариал тасдиқланган розилиги бўлган тақдирда амалга оширилади.

Жисмоний шахслар фақат якка тартибдаги тадбиркорлар тариқасида давлат рўйхатидан ўтганларидан кейин улар биргаликдаги тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузиладиган оддий ширкат шартномаси тарафлари бўлишлари мумкин.

Дехқон хўжалиги ва оддий ширкатни тузиш, уларнинг фаолият юритиши ва фаолиятини тугатиш билан боғлиқ муносабатлар қонун ҳужжатлари билан тарлибга солинади.

Юридик шахс ташкил қилмай, ўз фаолиятини амалга оширадиган тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказилган жисмоний шахсга давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳнома берилади ва у жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш реестрида қайд қилинади. Ушбу гувоҳнома банкда ҳисоб-китоб варағи очиш, солиқ органларидан рўйхатдан ўтиш, рнухр ва бошқа реквизиатларни тайёрлаш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш жараёнида хусусий корхоналар асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Ўзбекистон Руспубликасининг «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги»ги Қонунга мувофиқ тадбиркорлик даромад ёки фойда олиш учун ўз мулкий жавобгарлиги асосида, амалдаги қонунлар доирасида амалга оширилувчи ташаббускор хўжалик фаолиятини англатади.

Хусусий тадбиркорликнинг мулки унинг ўз мол-мулки асосида ёки давлат, кооператив ёхуд бўлак корхона мулкининг ҳаммаси ёхуд бир қисми фуқаронинг мулки сифатида унга ўтиши ёки сотиб олиниши, ижара мулкани сотиб олиш ёхуд уни қонунда кўзда тутилган бошқа усуллар билан шахсий жамғармалар, банк қарзлари асосида, давлат мулки важамоат ташкилотлари мулкидан тадбиркорликнинг фойдаланиш ёхуд юқорида кўрсатилган усулларини ўйғунлаштирилган ҳолда қўлга киритиш оқибатида юзага келади.

Хусусий корхоналар юридик шахс ҳисобланади, ўз мустақил балансига, муҳрига ва ҳисоб рақамига эга бўлади. Узи жойлашган ердаги туман шаҳар ва шаҳардаги туман ҳокимлигида давлат рўйхатидан ўтказилган кундан бослилаб юридик шахс мақомини олади. Юридик шахс мақомини олмасдан фаолият юритиш истагини билдирган тадбиркор ўз турар жойидаги туман, шаҳар ва шаҳардаги туман ҳокимлигига ариза беради. Хусусий корхоналар ўз фаолиятларида тармоқ корхоналарига ва ваколатхоналарига эга бўлиши мумкин. Хусусий корхонани давлат рўйхатидан ўтказиш Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги Низом асосида амалга оширилади.

Хусусий корхоналар ходимларни ёзма равишда ўзаро тузилган ҳамда томонларнинг ҳуқуқ, мажбуриятлари баён этилган меҳнат шартномаси асосида ишга ёллади. Меҳнат шартномаси қуйидаги маълумотларни ўз ичига олади:

-малака ёки муайян мутахасислик, лавозим бўйича вазифаларини бажариш мажбурияти:

— шартнома амаи қиладиган муддат:

-меҳнат шaroитлари ва иш ҳақи. ижтимоий ва тиббий суғурта ижтимоий таъминот тартиби;

-ходимни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш;

-меҳнат шартномасини бузганлик учун жавобгарлик:

— томонлар розилиги билан белгиланадиган бошқа маълумотлар.

Асосий ва айланма маблағлар, шунингдек корхонанинг мустақил балансида қиймати ифодаланган бошқа бойликлар хусусий корхона мулкани ташкил этади.

Мулкдорнинг пул ва моддий ажратмалари, хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар, банклар ва бошқа қарз берувчидан олинган қарзлар, қимматбаҳо қоғозлар ҳаракатидан ёхуд уларни сотишдан олинган даромадлар; мерос тариқасида. алмаштириш ва совға қилиш йўли билан. шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан таъқиқланмаган бошқа манбалардави тушган мол-мулк хусусий корхона мулкани- шакллантириш манбалари бўлиши мумкин.

Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича мулкдорга хусусий ва шахсий мулк ҳуқуқида тегишли бўлган мулк билан жавобгар бўлади.

У ўз ишлаб чиқариши ва капитал курилишини ихтисослашган таъминот-савдо ташкилотлари. биржалар. ярмаркалар. ким ошди савдолари хизматидан фойдаланиб ёки бевосита ишлаб чиқарувчилар билан муносабатга киришиб. шунингдек четдан келтириш йўли билан моддий-техника жиҳатидан мустақил таъминлайди.

Давлат хусусий тадбиркорликнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди, эркин ҳолда рақобат учун шарт-шaroитларни яратади, моддий-ашёвий. молиявий, ахборот ва бошқа ресурсларга эришувнинг тенг имкониятларини таъминлайди, бунда уларнинг бозорга якка эгалигига йўл қўймайди. Давлат ёки бошқа идоралар томонидан ўз ваколатига ёхуд қонун талабларига номувофиқ қарорлар қабул қилинган ва бу хусусий тадбиркор ҳақ-ҳуқуқларини чеклашга сабаб бўлган ҳолларда у бундай ҳужжатлар ҳақиқий эмас деб эътироф этилишини сўраб судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Давлат идоралари ёхуд уларнинг мансабдор шахсларининг кўрсатмаларини амалга ошириш ва унинг ҳуқуқларига дахл қилиш натижасида тадбиркорга етказилган зарарлар бу идоралар томонидан қопланиши керак.

Банк билан хусусий корхона ўртасидаги муносабатлар шартномавий характерга эга. Хусусий корхона мижоз сифатида ўзига кредит ҳисоб-китоб ва касса хизматини кўрсатадиган банкни мустақил танлайди.

Банклар кредитнинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш борасида мижозларнинг гаровларини, кафолатларини, ишончномаларини ва бошқа шаклдаги мажбуриятларни қабул этади.

Хусусий корхона ва якка тартибда фаолият кўрсатаётган шахслар Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси асосида солиқлар тўлайдилар.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. “Корхоналар молияси” фанини ўқитишдан мақсад нима?
2. Акционерлик жамиятлари молиясининг ўзига хос хусусиятлари

нималардан иборат?

3. Масъулияти чекланган жамиятлар молияси қандай ташкил этилади?

4. Хусусий корхона ва якка тартибдаги тадбиркорлик қандай фарқли ва ўхшаш томонлари мавжуд?

Топшириқлар

1. Корхоналар ташкил этиш бўйича низом жамғармаларни ўрганиб чиқинг.

2. Самарқанд вилояти бўйича хусусий корхоналар ва қўшма корхоналар ҳақидаги амалий маълумотларни тўпланг ва таҳлил қилинг.

3. Корхона мустакил субъект сифатида тавсифлаб беринг.

2.2-мавзу. Корхоналар молиявий институтлар билан муносабатлари, уларни тартибга солишда корхоналар молия хизматининг вазифа ва функциялари

Асосий саволлар:

1.Корхоналарнинг бюджет, нобюджет фондлари, тижорат банклари ва бошқа муассасалар билан муносабатлари

2.Корхоналардаги молия хизматининг функция ва вазифалари.

Таянч сўз ва иборалар

Корхоналарнинг молиявий муносабатлари, контрагент, суғурта, банк, юқори ташкилот, ҳисоб-китоб варақларини очиш, Низом, таъсис, акция, якка тартибдаги тадбиркорлик.

1.Корхоналарнинг бюджет, нобюджет фондлари, тижорат банклари ва бошқа муассасалар билан муносабатлари

Корхона фойдасининг бир қисми маҳсулот таннархида ижтимоий заруратларга (нафақа ижтимоий суғурта, иш билан бандлик жамғармаларига), солиқ ва йигимларни тўлашга, махсус бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмаларга йуналтирилади.

Биз олдинги мавзуларимизда корхоналар турли молиявий институтлар билан ўзаро алоқаларда бўлиши, молиявий муносабатларни амалга ошириши, шу жумладан бюджет ва давлат нобюджет жамғармалари олдида ўз мажбуриятларини биринчи навбатда бажаришини айтиб ўтган эдик.

Молиявий муомалалар таркибида корхона пул муомалаларининг қуйидаги гуруҳлари ажратилади:

Контрагентлар билан - бирламчи даромадлар шаклланиши бўйича ички хўжалик аҳамиятига эга бўлган мақсадли жамғармаларни ташкил этиш ва ундан фойдаланиш (устав капитали, ишлаб чиқаришни ривожлантириш жамғармаси, мукофотлаш фондлари ва б.);

Корхоналар билан - маблағларни тақсимлаш бўйича: бунда молиявий ресурсларнинг ҳаракати ножамагарма шаклида амалга оширилади (шартнома мажбуриятлари бузилганда жарима тўлаш ёки уни олиш, турли хил тўловлар тўлаш, ўзаро ҳамкорлик фаолиятдан олинган фойдани тақсимлашда

катнашиш, бошқа корхона ва давлат қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиш, улар бўйича дивидендлар олиш ва бошқалар);

Маҳсулот истеъмолчилари билан муносабатларда корхона мустақил равишда шартнома тури ва шаклини танлайди, ўз маҳсулоти ва хизматларига баҳолар белгилайди. Санаб утилган омиллар якуний молиявий натижага таъсир кўрсатади;

Суғурта ташкилотлари билан - турли мажбурий ва ихтиёрий суғурта бўйича;

Банк тизими билан - ҳисоб-касса хизмати бўйича, ссуда олиш ва уни қоплаш, фоизлар тўлаш, шунингдек ортиқча пул маблағларини банкларга аниқ бир тўловлар эвазига фойдаланиш учун бериш бўйича;

Давлат билан - бюджет ва бюджетдан ташқари жамгармалар ташкил этиш бўйича. Пул муомалаларининг бу тури бюджет ва нобюджет жамгармаларига тўловлар, турли солиқлар, бадаллар ўтказиш билан амалга ошади. бошқа томондан, ноишлаб чиқариш соҳаси, мақсадли дастурлар ва бошқалар бюджет томонидан молиялаштирилади;

Юқори бошқарув тузилмалари билан - молиявий ресурсларнинг ички тармоқ тақсимоли бўйича «вертикал» ва «горизонтал» ўзаро алоқаси.

Пул муомаласининг бу гуруҳлари умуман олганда, хўжалик юритувчи субъектларда пул даромадлари ва жамгармаларининг шаклланиши ва тақсимланишини ҳамда уларнинг молия ва банк тизимлари олдида, жорий, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ижтимоий таъминот ва ишчиларни моддий рағбатлантиришга йўналтирилган мажбуриятларини бажариш борасида сарфланишини кўзда тутган корхона молиясини ташкил этади.

Корхонанинг бюджет билан ўзаро муносабатларини таснифлаш корхоналарнинг даромад ва харажатлар балансини 4 – бўлимида келтирилган. У корхоналарни бюджет ва нобюджет фондлар билан иккиёқлама муносабатлари деб номланади. Бу бўлим ҳам икки қисмдан иборат бўлиб, харажат қисмида давлат бюджетига турли хил солиқларни тўлаш ва нобюджет фондларга ҳар хил ажратмаларни амалга ошириш бўлса, даромад қисмида марказлашган фондлардан олинадиган ажратмалар кўрсатилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхонанинг бюджет билан ўзаро муносабатларини барқарорлаштириш яхши йўлга қуйилган. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Каримов И.А.нинг солиқлар ва мажбурий тўловларнинг бюджетга ўз вақтида ва тўлиқ тушишини таъминлаш, солиқ ва тўлов-интизомини мустаҳкамлаш, шунингдек хўжалик юритувчи субъектларнинг бюджет олдидаги ўз мажбуриятларини бажаришлари учун масъулиятини ошириш мақсадида Қонун қабул қилинган. Унга мувофиқ:

1. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига солиқлар ва бюджетга тўловлар бўйича қарзларни қарздор корхонанинг мулки ҳисобидан ундириб олиш ҳуқуқи берилиши кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикасининг Давлат солиқ қўмитаси Адлия вазирлиги ҳамда Молия вазирлиги билан биргаликда тўловни қарздор корхонанинг мулки ҳисобидан ундириб олиш тартибини бир ой муддатда ишлаб чиқиб, Вазирлар Маҳкамасига тасдиқлаш учун тақдим этилиши.

2. Тижорат банклари вакиллик ҳисобварақларининг ҳолатидан қатъий назар, солиқ тўловчида маблағ мавжуд бўлган тақдирда бюджетга тўловлар ўз вақтида ўтказилишини таъминлашлари белгилаб қўйилган.

3. Шунингдек қуйидагилар белгилаб қўйилган:

- экспорт маҳсулоти (марказлаштирилган экспорт бундан мустасно) республика божхона чегарасидан ўтган пайтдан бошлаб 60 кундан кейин сотилган ҳисобланади ва тегишли барча солиқ тўловлари тўланиши мажбур;

- солиқ идораларининг сўрови бўйича банклар ўз мижозлари бўлмиш корхоналарнинг солиқ тўловларини бекаму-кўст ва тўғри тўлаётганликлари устидан назоратни амалга ошириш учун шу корхоналарнинг операциялари тўғрисидаги зарур маълумотларни беришлари шарт;

- хўжалик юритувчи субъект хизмат кўрсатувчи бошқа банкка ўтганида у солиқ идорасининг солиқлар ҳамда бошқа тўловлар бўйича ўзининг давлат бюджети билан ўзаро муносабатлари қандай ҳолатда экани тўғрисидаги ҳулосасини тақдим этиши керак. Бунда хўжалик юритувчи субъект бюджет олдидаги ўз мажбуриятларини тўлиқ бажаргандан кейингина янги ҳисоб-китоб варағини очишга йўл қўйилади;

- барча чакана савдо корхоналари, шунингдек аҳолига хизмат кўрсатувчи корхоналар тушган нақд маблағларни ҳар куни банк муассасаларига топширишлари шарт. Ушбу талабни бузиш тушумни яшириш деб баҳолансин ва айбдорларга нисбатан амалдаги қонунларга мувофиқ жазо чоралари қўлланилсин;

- корхоналар ва тижорат банклари томонидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик ва жисмоний шахсларга векселлар билан операциялар бўйича ёки бажарилиши тўхтатилган шартнома бўйича олдиндан тўлаш ҳолида тушган тўловларни қайтариш мақсадида нақд пул маблағларини тўлашга йўл қўйилмайди. Мазкур пул маблағлари юридик ва жисмоний шахсларнинг тегишли ҳисоб-китоб (жорий) варақларига ўтказилиши лозим. Белгиланган тартибни бўзганлик учун айбдор корхона ва тижорат банкига юридик ёки жисмоний шахснинг банк ҳисоб-варағига олдиндан ўтказилмай берилган нақд пул маблағи миқдорида жарима солинади.

Пул маблағларни жамлаш ва уларни ссуда (қарз)га бериш банкларнинг асосий функцияларидан бири ҳисобланади. Тўловларда воситачилик қилиш эса улар вазифаси доирасидаги иш саналади. Банклар ва пул маблағларини узларида сақлашни марказлаштирар экан, мижозлар топширикномаси бўйича етказиб берувчилар ва харидорлар билан ҳисобот қилади, газнага тўловлар ҳамда корхоналарга касса хизматини курсатади.

Корхона, ташкилотларга пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоблар олиб бориш, касса операцияларини амалга ошириш учун ҳисоб-китоб ёки жорий варакалар очилади.

Ҳисоб-китоб (жорий) варакаларини очиш учун корхона қуйидаги ҳужжатларни банкка тақдим қилиши зарур:

- ҳисоб варағи очиш тўғрисида ариза;

- хўжалик, ташкилот тузилиб, руйхатга олинганлигини тасдиқловчи ҳужжат;

- нотариал тарзда тасдиқланган, ҳуқуқий шахс томонидан имзоланган ҳуқуқий шахс устави нусхаси;

- имзолар намуналар, муҳр босилган ва нотариал тарзда тасдиқланган варақа;

- ҳисоб-китоб варақасини очиш учун юқоридаги асосий ҳужжатлардан ташқари зарур бўлганда бошқа қушимча ҳужжатлар ҳам банкка тақдим этилиши мумкин.

«Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги қонунга асосан иш хақи тўлаш, бюджетга тўловлар ва ижтимоий сугурта жамғармаси (нафақа жамғармаси)га тўловлар барча корхоналар учун биринчи навбатда туланадиган тўловлар ҳисобланади.

Бошқа тўловлар буйича ҳисоб-китоблар навбатма-навбат бажарилади.

2. Корхоналардаги молия хизматининг функция ва вазифалари

Бозор муносабатларининг ривожланишига боғлиқ ҳолда корхоналарда молиявий ишлар сифат жиҳатдан янги мазмунга эга бўлмоқда. Бозор муносабатларини такомиллаштириб бориш билан молия хизматининг жиддий вазифаси фақатгина бюджет, мол етказиб берувчилар, харидорлар, банк, бошқа корхона ташкилотлар ва ўз хизматчилари олдидаги мажбуриятларни бажаришига бўлиб қолмай, молиявий менежментни оқилона ташкил қилишдан иборатдир. Бу ҳол ўз навбатида молия хизмати ишларида сифат жиҳатдан ижобий ўзгаришдир. Молия менежменти хўжалик субъектларини маълум даражадаги молиявий стратегия ва тактикасини ишлаб чиқади. Бунинг учун корхонада молия ҳисоботлари таҳлил қилиниб, хўжаликни актив ва пасивларини таркибини ўзгаришига боғлиқ даромадларнинг прогнозига (истикболига) баҳо берилади.

Бу аҳвол тадбиркорликни бошқаришдаги тизимда молия хизматининг таркибини ва уни ўрни тўғрисидаги таассуротни ўзгартириб, бозор муносабатларига мослаштиради.

Корхонанинг молиявий хизмати дейилганда корхонани бошқариш тизимида маълум фаолиятларни бажарувчи мустақил структуравий бўлинма тушунилади. Одатда бундай бўлинма бўлиб молиявий бўлим ҳисобланади. Унинг тузилиши ва ундаги ходимлар сони корхонанинг ташқи ҳуқуқий иқтисодий шаклига, хўжалик фаолиятининг характерига, ишлаб чиқариш ҳажмига ва корхонада ишловчи ходимларнинг умумий сонига боғлиқ бўлади.

Хўжалик фаолиятининг характери ва ишлаб чиқариш ҳажми пул оборотининг миқдорини, бошқа корхоналар-таъминотчилар ва харидорлар (бўртмачи), тижорат банклари, бошқа кредиторлар, бюджет билан ҳисоб-китоблар ва улар билан боғлиқ тўлов ҳужжатларининг миқдорини белгилаб беради. Ходимлар сони касса операциялари ва ишчи-хизматчилар билан ҳисоб-китоблар ҳажмига таъсир қилади.

Корхонада молиявий ишнинг асосий йўналишлари молиявий режалаштириш, оператив ва назорат-аналитик ишлардан иборат.

Кичик корхоналарда молиявий ишлар молия - ҳисобот бўлими ёки бухгалтерия таркибидаги молиявий сектор томонидан бажарилиши мумкин,

йирик корхоналарда молиявий бўлим бир неча гуруҳ (бюро) лардан таркиб топади, уларнинг ҳар бирига маълум функциялар юклатилган бўлим бошлиғи бевосита корхонанинг бошқарувчига бўйсунди.

Келтирилган молиявий бўлимнинг тузилиши умуман корхонада барча харажатларни молиялаштириш ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун бажариш керак бўлган молиявий ишларнинг мазмунига мос келади.

Яқин вақтгача корхонада молиявий иш соф оператив масалаларни ҳал қилишдан иборат эди, ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини расмийлаштириш, бошқа корхоналар, бюджет, банклар, ишчи хизматчилар билан ҳисоб-китобларни ташкил қилиш. Давлат корхонаси молиявий хизматнинг вазифалари ва функцияларини белгилаб берган «Молиявий ишни ташкил қилиш тўғрисидаги» Низом» билан молиявий бўлимларга корхонанинг 5 йиллик молиявий режасида молиявий кўрсаткичларни ишлаб чиқариш, кескинроқ молиявий ресурсларни кўпайтириш мақсадларида перспектив режа лойиҳаларини баҳолаш, кўрсаткичнинг йиллик молиявий режаларини тузиш юклатилган.

Лекин халқ хўжалигини бошқаришнинг тармоқли тизими шароитида корхоналарнинг молиявий режалаштириш соҳасидаги ҳуқуқлари жуда чегараланган бўлган.

Давлат корхонасининг 5 йилнинг молиявий режаси тармоқ вазирлигининг топшириқлари билан белгиланган, корхона ўзи мустақил тасдиқлайдиган йиллик молиявий режалар юқори ташкилотлар томонидан корхоналарга бериладиган сотиладиган маҳсулот ҳажми, муҳим буюмлар номенклатураси, фойда суммаси, рентабеллик кўрсаткичи, бюджетга тўловлар суммаси бўйича назорат рақамлари асосида тузилган корхоналар ихтиёрида қоладиган фойданинг тақсимланиши ва ишлатилиши тартибга солинган, корхоналар тўла хўжалик ҳисобига ўтиш даврида эса - иқтисодий рағбатлантириш фондларига ажратмалар нормативлари ва капитал кўйилмалари орқали созланиб турилган.

Молиявий режани тузишда корхоналарда хўжалик юритишнинг молиявий натижаларини яхшилаш, имкониятларни сафарбар қилишда ҳақиқий иқтисодий манфаатдорлик эди, чунки амортизация ажратмалари ва фойданинг катта қисми вазирлик томонидан марказлашган фондларга олиб кўйилган ва бошқа корхоналар ўртасида тақсимланган. 1986-1990 йил мобайнида вазирликлар ўртасида қайта тақсимланадиган молиявий ресурслар ҳажми ҳатто аввалги 5 йилликларга нисбатан ошди.

Йирик бирлашмалар таркибига кирувчи кўп корхоналарда молиявий хизмат умуман бўлган, ҳисоб-китоб ва тўлов ҳужжатларини расмийлаштириш билан эса бухгалтерия ходимларидан 1-2 киши шуғулланган.

Хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитларида молиявий иш сифати жиҳатидан янги мазмун кашф этади, бу объектив равишда мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ва мулкчиликнинг шакллари асосланган турли ташкилий, ҳуқуқий, иқтисодий шаклдаги корхоналарнинг вужудга келиши, давлат корхоналарининг давлат тасарруфидан чиқарилиши, корхонанинг хўжалик юритувчи субъектлар сифатидаги, шу жумладан, ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги мустақиллиги билан боғлиқ.

Оборотлари ва ходимлар сони озгина бўлган кичик корхоналарда (хусусий индивидуал ёки масъулияти чекланган ўртоқликларда) молиячининг функциялари бухгалтернинг фаолиятлари билан бирлаштирилиши мумкин, лекин йирикроқ корхоналарда, айниқса очик ёки ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари шаклидаги корхоналарда корхонани бошқариш тизимида молиявий хизматнинг бўлиши зарур.

Хўжалик юритишнинг бозор шароитларида молиявий хизматнинг муҳим вазифаси бўлиб нафақат бюджет, банклар, таъминотчилар, корхона ходимлари олдидagi мажбуриятлар, бошқа барча модиявий мажбуриятларни бажариш, ҳисоб-китобларни амалга ошириш, ўзлик ва қарзга олинган маблағлар ишлатилиши –устидан назорат қилиш, балки барча санаб. ўтилган масалаларни ўз ишлаб чиқаришига олган сифат жиҳатдан янгиларига эга бўлган молиявий менежментни ташкил қилиш ҳам ҳисобланади.

Қисқача молиявий менежментни қуйидагича таърифлаш мумкин: молиявий менежмент - бу ўзлик ва жалб қилинган капитални энг самарали ишлатиш ва максимал фойда олиш мақсаддарда молиявий оқимларни бошқаришни ташкил этишдир. Молиявий менежмент молиявий ҳисоботларни таҳлил қилиш асосида маълум молиявий стратегия ва тактикани ишлаб чиқаришни кўзда тўтади, бунини у кўрсаткичлар тизими ва корхона актив ва пассивларининг структураси ўзгаришига кўра даромадларни прогнозлаш ёрдамида амалга оширилади. Кўриниб турибди-ки, бу молиявий хизматларнинг структураси ҳақидаги ва унинг корхонани бошқариш тизимидаги ўрни ҳақидаги эски тасаввурларни ўзгартиради.

Молияни бошқариш аппаратининг хўжалик юритувчи субъекти умумий бошқариш аппаратининг муҳим қисми ҳисобланади. Йирик корхоналарда молиявий директор ёки бош молиявий менежер бошчилигидаги молиявий дирекция тўзилиши мумкин. У ҳиссадорлик жамияти бошқарувчиси ёки корхона дирекцияси қарори билан ташкил қилинади.

Молиявий дирекция хўжалик юритувчи субъектнинг хўжалик ва молиявий фаолиятининг характери, ташкилий, ҳуқуқий иқтисодий шаклига боғлиқ бўлган структурасига эга бўлади. Молиявий дирекциянинг бўлинмалари масалан қуйидагилар бўлиши мумкин: молиявий бўлим, режа иқтисод бўлими, бухгалтерия, иқтисодий таҳлил бюроси, валюта операциялари бўлими ва бошқалар. Барча бўлимларнинг структураси, функциялари ва масъулияти, уларни бошқаришнинг бошқа бўғинлари билан ўзаро муносабатлари молиявий дирекция тўғрисидаги Низом билан белгиланиши лозим.

Молиявий бошқарувнинг функцияларига қуйидагилар киради:

- корхона хўжалик фаолиятини молиялаштиришни таъминлаш;
- хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ривожланиш дастурини ишлаб чиқариш;
- инвестиция сиёсатини ишлаб чиқариш;
- корхонанинг барча бўлинмалари учун пул маблағларини сарфлаш системасини ўргатиш;
- валютавий сиёсатни ишлаб чиқариш ва валютавий фаолиятни таъминлаш;

- молиявий режалаштириш, бизнесларнинг тўзилишида иштирок этиш;
- таъминотчилар, харидорлар, пудратчилар, банклар, бюджет билан ҳисоб-китобларни амалга ошириш;
- молиявий таваккалчиликлардан суғурталанишни таъминлаш;
- гаров, транс, лизинг ва бошқалар операцияларни ўтказиш;
- молиявий -хўжалик ва ташқи иқтисодий фаолиятни таҳлил қилиш;
- молиявий ҳисобот юритиш, бухгалтерия баланси ва бошқа молиявий ҳужжатларни тузиш .

Корхонанинг ўлчами қуйилган мақсадларига кўра юқорида санаб ўтилган фаолиятлар деталлаши ёки кенгайиши мумкин. Масалан, инвестиция шёсати нафақат капитал қуйилмаларни амалга ошириш билан, балки бошқа корхонанинг низом капиталига маблағлар қуйиш ёки ўз акцияларини чиқариш билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Бу фаолиятни амалга оширишда молия соҳасидаги профессионал мутахассис сифатидаги молиявий менежер бош роль ўйнайди. Йирик корхоналарда бир нечта молиявий менежерлар ишлайди, улар ҳар хил маълум мансаб вазифаларини бажаради. Молиявий менежерлар гуруҳини етакчи молиявий менежер бошқаради, бундай гуруҳлар 1 нечта бўлса бош менежер бошқаради.

Молиявий менежернинг профессионал даражаси унинг молиявий ва кредит соҳадаги билимлари солиқлар, банк, биржа ва молиявий фаолиятлар, бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги қонунчиликни билиши корхонанинг балансини таҳлил қила билишлиги билан белгиланади. Молиявий менежер валютавий қонунчиликни, молиявий бозорда ишлашни билиши керак.

Ғарб мамлакатларида бундай мансаб вазифаларини фақат юқори малакали мутахассис бажара олиши мумкин ҳолос, унинг меҳнатига мос ҳолда жуда катта иш ҳақи тўланади. Одатда молиявий менежер корхонанинг эгаси эмас, балки шарнома бўйича ишлаётган ходим бўлади. Ўзининг малакаси ва бошқарув фаолиятининг натижаларига кўра молиявий менежер нафақат иш ҳақи, балки фойдадан маълум фоиз ҳам олиши мумкин.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхоналар нобюджет фондлари, тижорат банклари ва бошқа муассасалар билан қандай муносабатда бўлади?
2. Корхоналарнинг бюджет билан муносабатлари нималарда намоён бўлади?
3. Молиявий менежер ким?

Топшириқлар

1. Корхоналарнинг бюджет, нобюджет фондлари, тижорат банклари ва бошқа муассасалар билан муносабатларини чизма кўринишида ифодаланг.
2. Бирон корхона мисолида молия-кредит тизимлари билан муносабатларини ўрганинг ва айтиб беринг.
3. Корхона учун банкда ҳисобрақам очиш тартибини ўрганиб чиқинг.

3-мавзу. Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари, уларни режалаштириш ва молиялаштириш

3.1-мавзу. Корхоналарни маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва уларни таснифланиши

Асосий саволлар:

1. Корхоналарда харажатлар таснифи

2. Корхоналарнинг асосий фаолияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари сметасини тузиш тартиби.

Таянч сўз ва иборалар

Харажат, Маҳсулот таннархи таркибига киритилувчи харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом, давр харажатлари, таннарх, моддий харажатлар, смета.

1. Корхоналарда "Маҳсулот таннархи таркибига киритилувчи харажатлар таркиби тўғрисидаги Низом"га асосан харажатлар таснифи

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда харажатлар алоҳида ўрин тутди.

Харажатлар маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товар сотиш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодасидир.

Корхоналарда харажат турлари ва моддаларининг юзага келиши уларнинг асосий, молиявий ва инвестиция фаолиятдан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш корхона харажатлари асосан хом-ашё, материаллар, ёқилғи ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларидан иборат бўлади.

Республикамизда харажат моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999-йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган (Ўз.Р. ВМ.нинг 2003-йил 25 декабрдаги 567-сонли қарори билан ўзгартириш киритилган) "Маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида"ги Низомга асосланади.

Бу Низомга асосланган ҳолда барча харажат моддаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

— бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

— бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

— бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар.

2. Давр харажатлари:

— сотиш харажатлари;

— маъмурий харажатлар;

— бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

— фоизлар бўйича харажатлар;

— хорижий валюта операцияларида юзага келадиган салбий курс фарқлари;

— қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;

— молиявий фаолият бўйича харажатлар.

4. Фавқулодда зарарлар.

Ишлаб чиқариш йўналишидаги ҳамма харажатлар маҳсулот таннархига киритилади. Бу эса ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида ҳисобга олиш, шунингдек, моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни тежаш ҳамда улардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилишга имкон беради.

Ҳар бир хил маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларнинг жами суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулот сонига тақсимласак, ишлаб чиқарилган бир маҳсулотнинг таннархи келиб чиқади.

Таннарх кўрсаткичи корхона фаолиятида муҳим сифат кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. У қанча паст бўлса, ишлаб чиқариш рентабеллиги шунча юқори бўлади.

Юқорида ишлаб чиқариш харажатларига берилган тушунчалардан маълумки, таннархга корхоналарнинг ҳамма харажатлари қўшилмайди, баъзи харажатлари бошқа манбалар ҳисобидан қопланади. Масалан, фойда ҳисобидан давр харажатлари қопланади.

Маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар ишлаб чиқариш ёки маҳсулот (иш, хизмат)ни қайта ишлашда фойдаланиладиган табиий ва меҳнат ресурслари, хом-ашё ва материаллар, ёқилғи ва энергия, асосий воситалар ҳамда ишлаб чиқаришга тегишли бошқа харажатларнинг баҳосини ифодалайди.

Ушбу харажатлар иқтисодий мазмунига кўра қуйидагича тартибда гуруҳланади:

— ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

— ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

— ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

— асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

— ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Корхоналарда ишлаб чиқариш харажатлари қўйилган вазифаларга мувофиқ харажат элементлари ва калкуляция моддаларига бўлинади.

Харажатларни элементлари бўйича гуруҳлаш ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий мазмунига қараб аниқлаш ва тегишли сметалар тузишга асос бўлади.

Ишлаб чиқариш харажатларини калкуляция моддалари бўйича гуруҳлаш эса маҳсулотлар таннархини аниқлашга хизмат қилади. Мазкур харажатлар

хом-ашё ва материалларни тайёрлаш, қайта ишлаш, яроксиз маҳсулотларни тузатиш, ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлмаган харажатларга корхонанинг маданий-маиший объектларига сарфланадиган харажатлар киради.

Шунингдек корхоналарда харажатлар маҳсулот таннархига киритилишига кўра бевосита ва билвосита харажатларга ажратилади.

Бевосита харажатлар таркибига корхоналарга маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган хом-ашё ва материаллар, меҳнатга ҳақ тўлаш (ажратмалари билан бирга), ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий воситалар амортизацияси каби харажатлар киради.

Бевосита моддий харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига кирадиган ёки маҳсулотлар тайёрлаш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишда фойдаланиладиган, четдан сотиб олинadиган хом-ашё ва материал харажатларини ифодалайди.

Юқоридагилардан ташқари юқоридаги Низомга мувофиқ қуйидаги харажатлар ҳам бевосита моддий харажатлар таркибига киради:

— нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (иш, хизмат ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш) учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган харид қилинадиган материаллар, шунингдек, асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инвентарлар қиймати, хўжалик буюмлари ва асосий воситаларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситалари;

— сотиб олинadиган, келгусида корхонада монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

— ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, корхонанинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характериға эга бўлган ишлар ва хизматларга маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича муомалаларни бажариш, хом-ашё ва материалларга ишлов бериш, уларнинг сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларга риоя этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш воситаларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Корхона ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хом-ашё, материаллар, инструментлар, деталлар, танаворлар, юкларнинг бошқа турларини марказий омбордан, цехга, шунингдек, тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборга келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган хизматлар ҳисобланади;

— табиий хом-ашё (ер рекултивациясига ажратмалар, ихтисослаштириш, юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган ерни рекултивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтларга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олинadиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хом-ашё тармоқлари учун эса ёғоч-тахта материалларидан ёки фойдали

қазилмалардан (рудадан) фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари;

— технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биналарни иситишга сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олинадиган барча турлари, корхоналарнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари;

— корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия. Бунда корхонанинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергиясига ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек, харид қилинадиган энергияни истеъмол жойига трансформация қилиш ва узатиш харажатлари моддий харажатларнинг тегишли элементларига киритилади;

— ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва уларнинг ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши;

— корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни этказиш билан боғлиқ харажатлар, жумладан юклаш ва тушириш ишлари ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига киритилиши зарур;

— корхоналар томонидан мол етказиб берувчилардан олинадиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматига киритилади;

— маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланилиши ёки оморга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади;

— моддий харажатлар элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан, кўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматларидан, шу жумладан, брокерлик хизматларидан, боғлар ва йиғимлар, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

Бевосита меҳнат харажатлари: бевосита ишлаб чиқариш ходимлари, ишлаб чиқариш жараёнида ишлаётган машина операторлари ва бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган бошқа ходимлар меҳнат ҳақи харажатлари.

Шунингдек Низомга кўра, бевосита меҳнат харажатларга қуйидагилар киритилади:

— хўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган, амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

— касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

— иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

— технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиган) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва қўшимча ҳақ;

— кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

— ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан, ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар;

— алоқа, темир йўл, дарё, автомобилии транспорти ва катта йўллар ходимларининг ва доимий иши йўлда ўтадиган ёки қатнов тусига эга боиган бошқа ходимларнинг иш ҳақиға, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтидан бошлаб шу жойга қайтиб келган пайтгача тўланадиган, йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

— қурилишда, реконструкция қилишда ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимлар учун ишнинг кўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

— доимий равишда ер ости ишларида банд болган ходимларга уларнинг шахтада (конда) иш жойига жўнаб кетишларидан олдин ва орқага қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

— меҳнатга ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибга солинишиға, шу жумладан район коеффициентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коеффициентлар билан белгиланган тўловлар;

— хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктдан) иш жойига ва орқага қайтадиган йўлда ўтадиган кунлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек ходимларнинг метеорология шароитларига кўра ва транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда тутилиб қолинган кунлар учун тариф ставкаси, оклад миқдорида тўланадиган суммалар (вахта усулида ишни бажаришда);

— иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишланган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш;

— ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш:

— амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътилар учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек, тиббий кўриқдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

— мажбурий таътилда бўлган ходимларга, асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда, ҳақ тўлаш;

— донор ходимларга қонни текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

— давлат вазифаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

— хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-хуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалга оширилса пудрат шартномаси ҳам сбۇ жумлага киради.

— белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондига киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Билвосита харажатлар эса маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳисобланиб, уларга маъмурий-бошқарув харажатлари, бошқарув асбоб-ускуналарини сақлаш ва фойдаланиш харажатлари киради.

Режалаштирилишига қараб харажатларни қисқа ва узоқ муддатли харажатларга ажратиш мумкин. Қисқа муддатли харажатлар корхонанинг тактик мақсадларини амалга оширишга имкон беради.

Узоқ муддатли харажатлар эса корхонанинг стратегик мақсадини амалга оширишда юзага келади.

Низомга асосан маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибига қуйидагилар киритилади: маҳсулотни ўраш, сақлаш, ортиш, жойигача ташиш, меъёр чегарасида реклама харажатлари ва хоказо.

2. Корхоналарнинг асосий фаолияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари сметасини тузиш тартиби

Маҳсулот (иш, хизмат) таннархи - корхона ишининг муҳим кўсаткичидир. У ишлаб чиқаришни режалаштириш давомида аниқланади ва молиявий режалаштиришда фойдани, сотиладиган маҳсулотнинг бутун ҳажмини ва унинг алоҳида турларининг рентабеллигини аниқлаш учун ишлатилади.

Келгуси йили ишлаб чиқарилиши режалаштирилаётган тўла таннархи умумлаштирувчи ҳужжатда-маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг сметасида аниқланади. Корхонанинг хўжалик фаолиятини бир йилги режалаштиришда харажатлар сметаси ҳар бир кварталга бўлинган ҳолда бир йилга тузилади. Лекин бундай смета тузиш хўжалик юритишнинг барқарор шароитларида мумкин холос. Инфляциянинг юқори суръати, меҳнатга ҳақ тўлашнинг минимал миқдори индексация қилинишининг, ёқилғи ва хом-ашё нархларининг ўсиши ва бошқа сабабдар йиллик режа тузишни жуда қийинлаштиради.

Корхоналарга берилган хўжалик юритиш мустақиллиги ва анчагина мураккаб иқтисодий шароитда ишлаётган корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш бўйича асосланган услубий кўрсатмаларнинг йўқлиги ҳам таннархни режалаштиришга бўлган эътиборнинг сусайганлигига сабабчи ҳисобланади. Бундай шароитда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг кварталлик сметасини тузиш мақсадга мувофиқдир ва бунинг имкони бор. Бу смета таннарх бўйича сотиладиган маҳсулотнинг ҳажмини, маҳсулот сотишдан келадиган тушумни ҳисоблаб чиқиш, маҳсулотни материал сиғими ва меҳнат сиғимини баҳолаш, захираларга, харажатларга ва тайёр маҳсулотларга қуйилма айланма маблағларига бўлган эҳтиёжини тахмин қилиш имконини беради.

Сметада кўрсатилган элементлар бўйича харажатлар мажмуаси маҳсулот ишлаб чиқаришга кетадиган умумий харажатлар ҳажмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш учун ишлаб чиқаришга кетган жами харажатлар суммасидан энг аввало ноишлаб чиқариш счётига олиб бориладиган харажатлар чегирилади, булар ўзининг корхонаси учун бажарилган капитал қурилиш ва капитал таъмирлаш бўйича ишлар қиймати, бошқа корхоналарга, корхонанинг носаноат хўжаликларига кўрсатиладиган транспорт хизмати, бошқа корхоналар учун бажариладиган илмий текшириш ишларининг қийматлари ва ҳ.қ. Кейинги келгуси давр харажатларининг қолдиғи, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғининг таннархининг (бу режалаштириш ва ҳисоб юритишда тугалланмаган ишлаб чиқаришга ажратиладиган тармоқлар учун) ўзгариши ҳисобига олинади: бу қолдиқларнинг кўпайиши товар маҳсулотнинг таннархини камайтиради, қолдиқларнинг камайиши таннархини кўпайтиради.

Режалаштирилган йилда ишлаб чиқарилиши кўзда тутиладиган маҳсулот таннархи сотиладиган маҳсулот таннархидан фарқ қилади, бу сотиладиган маҳсулот таннархи асосида эса фойда аниқланади. Бу фарқнинг келиб чиқиш сабаби-режалаштириладиган давр бошида сотилмаган маҳсулот қолдиғининг мавжудлиги ва режалаштириладиган давр охирида сотилмай қоладиган маҳсулот қолдиғининг миқдоридир.

Натурал кўринишда сотиладиган ҳажми СМ қуйидагидан иборат бўлади:

$$СМ = СБ + ТМ - Ог$$

Бу ерда:

СБ - режалаштириладиган давр бошидаги сотилмаган маҳсулот қолдиғи;

ТМ - келгуси йилда ишлаб чиқарилиши режалаштирилган товар маҳсулоти;

Ог - режалаштириладиган давр охиридаги сотилмаган маҳсулот қолдиғи;

Сотиладиган маҳсулотга кетадиган харажатларни режалаштиришда сотилмаган маҳсулот қолдиқларининг таркибини уларнинг, унинг таннарх бўйича миқдорини ҳисобга олиш лозим. Маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатларни ҳисоблаш услуби ва маҳсулот сотишдан келадиган тушумни ҳисоблаш услуби ягона бўлиши керак, шунда фойда сотилган маҳсулотларнинг

бир хил ҳажми бўйича аниқланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари куйидагини ташкил қилади:

$$T_{cm} = T_{cp} + T_{tm} - T_{og},$$

бу ерда; T_{cm} - келгуси даврда (йил, квартал) сотиладиган маҳсулотнинг тўла таннархи бўйича харажатлари;

T_{cp} - режалаштирилаётган давр (йил, квартал) бошидаги сотилмаган тайёр маҳсулот қолдиқларининг ҳақиқий иқтисодий ишлаб чиқариш таннархи;

T_{tm} - маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг сметасида аниқланади, келгуси давр (йил, квартал) да ишлаб чиқарилиши режалаштирилган товар маҳсулотининг режадаги таннархи;

T_{og} - режалаштирилаётган давр (йил, квартал) охиридаги сотилмай қоладиган тайёр маҳсулот қолдиқларининг режадаги таннархи.

Режалаштирилаётган давр боши ва охиридаги қолдиқларнинг таркиби фарқ қилади, маҳсулот сотишдан тушадиган тушумни режалаштиришнинг турли усулларида ҳам улар фарқ қилади.

Хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитида корхоналар тушумни ҳисобга олишнинг ва шунга мос ҳолда уни режалаштиришнинг 2 усулидан бирини ишлатишлари мумкин. Бу 2 усул маҳсулот сотиш моменти бўлиб нима ҳисобланиши билан фарқ қилади: 1) харидорга жўнатилган маҳсулот учун корxonанинг ҳисоб рақамига (кассасига) пулнинг келиб тушиши; 2) маҳсулот жўнатилиши ва ҳисоб-китоб ҳужжатларининг харидорга берилиши. 1-ҳолатда, агар тушум пул корxonанинг ҳисобрақамига (кассасига) келиб тушиши бўйича режалаштирилаётган бўлса, режалаштирилаётган давр бошидаги сотилмаган маҳсулот қолдиқлари ўз ичига куйидаги элементларни олади:

-омбордаги тайёр маҳсулот;

-тўлов муддати етиб келмаган жўнатилган товарлар; харидор томонидан ўз муддатида тўланмаган жўнатилган товарлар;

-харидорларнинг жавобгарлиги остида сақланаётган товарлар.

Сотиладиган маҳсулот таннархига аниқлашда бу қолдиқлар ҳисобот даврининг ҳақиқий иқтисодий ишлаб чиқариш таннархи бўйича ҳисобга олинади.

Режалаштирилаётган давр охирида маҳсулот қолдиқлари таркибида фақат 1-2 та элемент ҳисобга олинади холос, чунки харидор томонидан ўз муддатига тўланмаган товарлар ва харидорларнинг жавобгарлиги остида сақланаётган товарлар ҳисоб-китоб ва шартнома интизомининг бузилиши оқибатларидир, шунинг учун улар режалагатирилмайди.

Режалаштирилаётган давр охиридаги сотилмай қолган маҳсулот қолдиқларини аниқлашда ишлаб чиқариш таннархи бўйича 1 кунлик маҳсулот ишлаб чиқариш ва захиранинг кундаги меъёридан келиб чиқилади. Йиллик режалаштиришда кварталнинг маълумотлари кварталлик режалаштиришда-мос кварталнинг маълумотлари ишлатилади.

Захиранинг кунларидаги меъёри, тахминий бўлса ҳам, ҳар 1 корхонада ҳисобланиши мумкин. Омборда тайёр маҳсулот қолдиқлари учун ва тўлов муддати етиб келмаган жўнатилган товарлар учун бу меъёрнинг мазмуни турлича бўлади. Омбордаги тайёр маҳсулот бўйича кунлардаги меъёр - бу

маҳсулот омборда бўлган кунлар сонидир. Бу сон тайёр маҳсулотни жойлаштириш, уни комплектлаш, идишларга жойлаш, транспорт партияси ўлчовига етгунча тўлаш, ҳисоб-китоб ҳужжатларини ёзиб бериш учун зарур бўлган кунлар йиғиндиси сифатида аниқланади. Тўлов муддати етиб келмаган жўнатилган товарлар бўйича кунлардаги меъёр ҳужжатлар айланиш муддатига, яъни ҳисоб-китоб ҳужжатлари таъминотчи банкидан харидор банкига ва орқага бориб келиши учун зарур бўлган вақтга мос келади.

Сотилмай қолган маҳсулот қолдиқлари ишлаб чиқариш таннархи бўйича қуйидагига тенг: омбордаги тайёр маҳсулот бўйича - $(12153 \text{ минг сўм} : 90 \text{ кун}) \times 5 \text{ кун} = 675,2 \text{ минг сўм}$; тўлов муддати етиб келмаган жўнатилган товарлар бўйича - $(12153 \text{ минг сўм} : 90 \text{ кун}) \times 15 \text{ кун} = 2025,5 \text{ минг сўм}$; демак, давр охиридаги сотилмай қолган маҳсулот қолдиқлари ишлаб чиқариш таннархи бўйича 2700,7 минг сўм миқдорда $(675,2+2025,5)$ режалаштирилмоқда. Сотиладиган товар маҳсулотининг тўлиқ таннархи ёки сотиладиган маҳсулотга кетган харажатлар қуйидагини ташкил қилади: $T_{см}=2850 + 44362 - 2700,7 = 44511,3 \text{ минг сўм}$.

2-ҳолатда, агар тушум маҳсулот жўнатилиши бўйича режалаштирилса, сотиладиган маҳсулотга кетадиган харажатлар-фақат корхонанинг омборидаги тайёр маҳсулот қолдиқларини ҳисобга олган ҳолда режалаштирилади.

Сотиладиган маҳсулотга кетган харажатлар маҳсулот сотишдан келган тушум ҳисобига қопланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар нималардан иборат?
2. Давр харажатларини ҳисобга олишдан мақсад нима?
3. Маҳсулот таннархи нима ва унга нима таъсир кўрсатади?

Топшириқлар

1. Маҳсулот таннархи таркибига киритилувчи харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомни ўрганиб чиқинг.
2. Бирон маҳсулотни ишлаб чиқариш калкуляциясини тайёрланг.

3.2-мавзу. Корхоналарни маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш

Асосий саволлар:

1. Корхоналарнинг асосий фаолияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш

2. Корхоналарда маҳсулот таннархини шакллантириш жараёнларини бошқариш ва кўрсаткичларини таҳлил қилиш.

Таянч сўз ва иборалар

Таннарх, сотилган маҳсулот, товар маҳсулоти, таннарх, моддий харажатлар, смета.

1. Корхоналарнинг асосий фаолияти бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш

Жамият эҳтиёжини янада тўлароқ қондириш учун зарур бўлган моддий неъматларни ишлаб чиқариш, асосан, саноат корхоналарининг зиммасига тушади. Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг муттасил ўсиши миллий даромад ҳажмини оширади, ишлаб чиқариш ўсиш суръатларининг юксалиши учун кўшимча манбаларни яратади ва меҳнаткашларнинг моддий фаровонлик даражасини яна ҳам оширади.

Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда таҳлилнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича белгиланган режа топшириқларининг тифизлигини текшириш;

- корхоналарни маҳсулотлар ишлаб чиқариш режасининг бажарилиши ва ўзгаришининг ҳажми, таркиби, номенклатураси, ассортименти, сифати ва бир текисда ишлаб чиқаришга баҳо бериш;

- ўтган йилга ҳамда бизнес режага нисбатан режанинг бажарилишидаги фарқни ва унинг сабабларини аниқлаш;

- тузилган шартнома мажбуриятлари асосида маҳсулотни етказиб бериш бўйича сотиш режасининг бажарилишига баҳо бериш;

- маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишни амалга ошириш бўйича захираларни аниқлаш ва унинг таркиби ҳамда сифатини яхшилаш кабилар.

Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишини таҳлил қилишда бир қанча ахборот манбалари, жумладан, 1 М «Корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича йиллик ҳисоботи», «Ойлик ва чораклик ҳисоботлари» ҳам қўлланилади. Бундан ташқари 1-Т «Саноат маҳсулотларининг таннархи», «Айрим саноат маҳсулотларининг рентабеллиги», янги техникани жорий қилиш бўйича ҳисобот, маҳсулотнинг сифати ва нави бўйича статистик маълумотлар ва ҳоказолардан фойдаланилади.

Ҳажм кўрсаткичлари орасида маҳсулотни сотиш кўрсаткичи ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, у ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқловчи сифат кўрсаткичларидан биридир.

Дарҳақиқат, сотиш жараёни - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ижтимоий истеъмол талаб ва эҳтиёжларига жавоб бериши демакдир. Бундай шароитда корхоналар маҳсулот ассортиментини кенгайтиришдан ва унинг сифатини яхшилашдан, у ёки бу товарларга бўлган таклиф ва талабларни ўрганишдан манфаатдордир. Зеро, ишлаб чиқариш сотиш жараёни билан тугалланиши лозим.

Маҳсулотни сотиш, аввало, товар маҳсулотини ишлаб чиқаришга боғлиқ. Товар маҳсулоти деганда, барча ишлаб чиқариш босқичларидан ҳамда техника назорати бўлимидан ўтган ва омборга топширилган маҳсулот тушунилади.

Сотилган маҳсулот деганда эса товарларни истеъмолчиларга юборилиб, унинг пули мол юборувчиларнинг банкдаги ҳисоб-китоб счётига ўтказилиши тушунилади.

Саноат корхоналарининг ҳажм кўрсаткичларига сотиш, товар маҳсулот ва норматив соф маҳсулот киради.

Бу кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун керакли маълумотлар йиллик ҳисоботнинг 1-М, 2-М шаклларида олинади.

Сотиш ҳажмининг ўсиш суръатига кўпгина кўрсаткичлар таъсир кўрсатади. Буларга маҳсулотнинг сифати, уни бир маромда ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчиларга жўнатиш ва унинг ҳақини тўлаш, сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган қолдиғи каби омиллар киради. Шулар ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотнинг бир-бирига боғлиқлигини текшириш учун товар балансини тузиш керак. Уни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин.

$$T_1 + M = P + T_2$$

Бу ерда: T_1 - сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига бўлган қолдиғи;

M - жорий йилда ишлаб чиқарилган товар маҳсулотнинг ҳажми;

P - жорий йилда сотилган маҳсулотларнинг ҳажми;

T_2 - сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи.

Товар балансининг элементлари бир-бири билан ўзвий равишда боғлиқ. Агар режага нисбатан йил бошига бўлган қолдиқ кўп бўлса, у ҳолда шу фарққа нисбатан сотиш ҳажми ошади. Аксинча, сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи камайса, у ҳолда сотиш ҳажми ошади.

Сотиш ҳажмининг ўзгаришига товар маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотилмаган маҳсулотларнинг ўзгариши ҳам таъсир қилади. Энди юқоридаги берилган тенгликдан сотиш жараёнини қуйидагича ифода этиш мумкин:

$$P = T_1 + M - T_2$$

2. Корхоналарда маҳсулот таннархини шакллантириш жараёнларини бошқариш ва кўрсаткичларини таҳлил қилиш.

Маҳсулот таннархи деганда, корхонанинг маҳсулот тайёрлаш жараёнида сарфланган хом-ашё, материаллар, ишлаб чиқариш воситалари, тўланган иш ҳақи, шунингдек, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ бўлган хизматлар учун тўлов ва харажатларнинг пул орқали ифодаланиши тушунилади.

Маҳсулот таннархи умумлаштирувчи кўрсаткич бўлиб, у корхона хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини акс эттиради ва унинг иш самарадорлигини кўрсатади. Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш корхоналарда таъсирчан хўжалик ҳисобини амалга оширишнинг муҳим шартларидан биридир. Корхоналарнинг тўла хўжалик ҳисоби, ўз харажатларини ўзи қоплаш ва ўзини-ўзи маблағ билан таъминлашга ўтиши, фойданинг ўсишига таъсир

қилувчи барча омилларни чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилишни тақазо қилади. Шунингдек, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради.

Бинобарин, маҳсулот таннархини камайтириш хўжалик ҳисоби даромадини оширишнинг энг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Хўжалик юритишнинг янги шароитида маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг аҳамияти мулкчиликнинг барча шаклларида иш юритаётган корхоналар учун бекиёсдир, зеро, ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида тўла-тўқис маълумотларга эга бўлмасдан ишлаб чиқаришнинг илмий жиҳатдан ва самарали бошқариш асло мумкин эмас. Маҳсулот таннархини арзонлаштириш жонли меҳнат ҳамда буюмлашган меҳнатни акс эттиради, фойда даромаднинг ортишини таъминлайди, улгуржи ва чакана нархларни арзонлаштириш имконини яратади.

Маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг асосий йўллари куйидагилардан иборат: бошқарув усулларини, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилишни, хўжалик ҳисобини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш қувватлари ва ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш, моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш харажатларни камайтириш, хўжасизликка қарши кўрашиш кабилар.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг вазифалари куйидагилардан иборат: маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган ҳақиқий харажатларни режага нисбатан бўлган иқтисод ёки ортиқча харажатларсиз таъсир этувчи омилларини аниқлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида материаллар ва меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш устидан назорат олиб бориш, маҳсулот айрим турларининг ҳақиқий таннархини режа таннархи билан солиштириш ва фарқларни белгилаш, уларнинг сабаблари ва таннархни арзонлаштиришнинг захираларини аниқлаш, таннарх бўйича режанинг бажарилиши назорат қилиш.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш жами товар маҳсулотининг тўла таннархи бўйича режанинг бажарилишига умумий баҳо бериш билан бошланади. Товар маҳсулот икки туркумга бўлинади: таққосланадиган ва таққосланмайдиган маҳсулот.

Таққосланадиган маҳсулот деганда шу йил ва ундан олдинги йилларда серияли ва оммавий тартибда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг барча турлари тушунилади.

Таққосланмайдиган маҳсулот эса жорий йилда ишлаб чиқарилган маҳсулотдир.

Таҳлил қилиш жараёнида таққосланадиган маҳсулот жумласига кирадиган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи режа таннархи ва унинг ўтган йилги даражаси билан, таққосланмайдиган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи эса режада кўрсатилган таннархи билан қиёсланади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда таҳлилнинг асосий вазифалари нималардан иборат?

2. Сотилган маҳсулот деганда нимани тушунасиз?

3. Корхоналарда маҳсулот таннархини шакллантириш жараёнлари нималардан иборат бўлиши мумкин?

Топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш дастурининг бажарилишини таҳлил қилишда фойдаланиладиган ахборот манбаларини ўрганиб чиқинг.

2. Корхоналарда маҳсулот таннархини шакллантириш жараёнларини бошқариш ва кўрсаткичларини таҳлил қилиш йўллариини ўрганиб чиқинг.

4-мавзу. Корхонада пул тушуми, уни режалаштириш ва тақсимлаш

Асосий саволлар:

1.Иқтисодиётининг эркинлашуви шароитида корхоналар фаолиятида баҳолар тизими, унинг таркиби ва баҳонинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар

2.Корхонада маҳсулот сотишдан тушган тушумни режалаштириш

3.Оддий ва иқтисодий ёки аналитик услуб

4.Маҳсулот сотишдан тушган тушумни тақсимлаш тартиби

Таянч сўз ва иборалар

Баҳо, калкуляция, ҳажм, ассортимент, экспроляция усули, оддий услуб, аналитик (иқтисодий) услуб, ялти фойда, солиқ, солиқ имтиёзлари.

1.Иқтисодиётининг эркинлашуви шароитида корхоналар фаолиятида баҳолар тизими, унинг таркиби ва баҳонинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар

Маҳсулот (иш, хизматлар) реализациясидан тушган тушум ҳажмига таъсир этувчи жараён нархларни шакллантириш жараёнидир. Пировард натижада товар баҳоси бозор орқали аниқланади: унга талаб ва таклиф муносабатлари катта таъсир кўрсатади. Лекин калькуляция сотиш баҳоси шаклланишининг муҳим қисми ҳисобланади. Агар калькуляция усули билан ҳисобланган нархлар бозор нархидан юқори булса, у ҳолда таннархни камайтириш ёки бу турдаги товарни ишлаб чиқаришдан воз кечиш лозим.

Хар бир товарнинг 2 хил баҳоси олдиндан ҳисобланади: сотиш баҳоси, яъни тайёрловчига ишлаб чиқаришнинг нормал шароитини яратиб берувчи баҳо ва минимал баҳо, корхона харажатларини минимал фойда шароитида қоплайдиган баҳо. Йирик буюртмалар бўлганда ёки ишлаб чиқарувчиларнинг харидорлар билан алоқалари мустахкам бўлганда, харидорлар калькуляция билан танишиш ҳукукига эгалар. Ишлаб чиқарувчи калькуляцияни тақдим этишдан бош тортган тақдирда, харидорлар товар сотиб олишдан (агар унинг нархи ошириб кўрсатилгандек туюлса) воз кечишлари мумкин.

Калькуляция усули билан бир қаторда нархлар шаклланишининг бошқа усуллари дастлабки буюм да кулланилиши мумкин: параметрик бу усул нархидан катъи-назар маҳсулот кўрсаткичларига асосланади (куввати, юк кутариш, тез ҳаракат қилиш ва б.); статистик усул бу усул ўхшаш буюмлар баҳоларини таҳлил қилишга асосланган. Лекин ҳар қандай шароитда ҳам нарх ишлаб чиқарувчининг харажатларини қоплаши керак шунинг учун калькуляциядан фойдаланиш зарур.

Айрим ҳолларда йирик қимматбаҳо буюмлар нархини лойихалаш йирик консалтинг фирмаларга топширилади, уларнинг хакконийлигига икки томон

(тайёрловчи ва буюртмачи) ҳам ишонч хосил қилган бўлиши лозим. Бундай ишни, мисол учун, Американинг «Rond corporation» фирмаси бажаради.

Маҳсулотни айирбошладан тушум катталигига фирма фаолиятига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган кўпгина омиллар таъсир кўрсатади. Корхонага бевосита боғлиқ бўлган омилларга қуйидагилар киради:

- ҳажм
- ассортимент
- ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сифати ва рақобатбардошлиги
- баҳо даражаси

Маҳсулот ишлаб чиқаришни асосан маҳсулотни айирбошлаш ҳажми аниқлайди: айирбошлаш ҳажмининг ўсиши билан уни ишлаб чиқариш ҳажми ўсади, ва аксинча.

Бундан ташқари, тушум қиймати:

- корхона ишининг бир маромдалилиги
- маҳсулотнинг бир бутунлилиги
- ортишнинг хусусияти
- мазкур маҳсулотга бўлган талаб
- маҳсулот учун ҳисоб-китоб шаклига боғлиқ бўлади.

График бўйича ишлаш маҳсулотни бир маромда ортишга ва тушумнинг ўз вақтида келишига таъсир қилади. Маҳсулотни талаб асосида ишлаб чиқариш унинг тўлиқ айирбошланишини таъминлайди. Маҳсулот учун ҳисоб-китобларнинг нисбатан илғор шаклини қўллаш, тўлов ҳужжатларидаги ёзувларнинг ўз вақтидалиги ва уларни банкка тақдим қилиш – тушумни режалаштиришдаги асосий омиллардир. Маҳсулот ассортименти тушум ҳажмига катта таъсир кўрсатади, чунки маҳсулот бир хил бўлмаган нархларда айирбошланади. Ассортимент бўйича режалаштиришнинг бажарилиш шarti бўлиб ҳисобланади. Корхонанинг маҳсулотни реализациясидан тушуми катталиги баҳолар даражасига ҳам боғлиқ бўлади: агар маҳсулотнинг улгуржи нархи пасайса, унинг айирбошланишидан тушадиган тушум камаяди, ва аксинча.

Корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга қуйидагилар киради:

- транспорт ишидаги узилишлар
- харидорларнинг тўловга қобилиятсизлиги натижасида маҳсулот тўловининг ўз вақтида амалга ошмаслиги
- банк ҳисоб-китобларидаги кечикишлар ва шу кабилар

Бозор иқтисодиёти шароитида ихтиёрий тижорат корхонасининг тушуми биринчи навбатда корхонанинг молиявий хизматига боғлиқ бўлган товар ва хизматларга баҳонинг тўғри аниқланишига кўп жиҳатдан боғлиқ. 1992 йилдан бошлаб баҳони ташкил қилиш эркин асосда йўлга қуйилди, яъни, талаб ва таклиф асосида аниқланувчи бозор баҳоси катталиги қўлланилди. Қоидага кўра, маҳсулот баҳоси рентабелликнинг аниқ даражаси асосида қўйилади. Лекин баъзи ҳолларда зарарли баҳолар ҳам қўйилади (ўтиш баҳоси деб номланувчи), бунда рақобатчиларни сиқиб чиқариш, сотиш бозорини кенгайтириш ва корхонанинг бундай йўқотишлари истеъмолчиларни унинг

маҳсулотига бўлган талаби асосида қопланишини таъминлайдиган мақсадлар қўлланилади. Баҳоларнинг давлат томонидан бошқарилиши монопол корхоналар томонидан ишлаб чиқариладиган тор доирадаги товарларга нисбатан қўлланилади.

Эркин нархлар ҳам, бошқарилувчи нархлар ҳам улгуржи ва чакана бўлиши мумкин. Корхонанинг улгуржи баҳоси маҳсулотнинг тўлиқ таннархи ва корхонанинг даромадини ифодалайди. Корхонанинг улгуржи баҳоси бўйича маҳсулотлар бошқа корхоналарга ёки тижорат ташкилотларига айирбошланади. Улгуржи баҳо ўзида улгуржи баҳо ва тижорат устамасини ифодалайди. Шундай қилиб, эркин ва бошқарилувчи баҳолар даражаси маҳсулот айирбошланишидан тушумга, бунга боғлиқ ҳолда даромад катталигига ҳам таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Юқори даражадаги рақобатли бозорда унификацияланган маҳсулотларни сотувчи корхоналардан бошқа барча корхоналар ўз маҳсулотига баҳо ўрнатишда маълум даражадаги эркинликларни афзал кўради ва шунинг учун корхона молиявий хизмати жавоб берувчи баҳо қуйиш сиёсатини мустақил танлайди.

Айирбошлашдан тушум ҳажми маҳсулотга баҳо қуйиш стратегиясини танлашга боғлиқ. Бозор шароитида корхонанинг баҳо қуйиш сиёсати ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулотга бўлган талаб ва таклифни, сотиш бозоридаги рақобатни, давлат бошқаруви таъсирини ҳисобга олиб ишлаб чиқилади. Шунинг учун корхона дастлаб бошланғич нархни ўрнатади, кейин бозорнинг амалдаги ташқи омилларини ҳисобга олиб уни тўғирлайди.

Қуйидаги ҳолларда баҳо қуйиш биринчи даражали аҳамиятга эга бўлади:

- корхонада янги маҳсулот чиқарилганда биринчи марта баҳо қўйса;
- ташкилий-техникавий шароит корхонани баҳони ўзгартиришга мажбур қилса;
- рақобатчилар баҳони ўзгартирса;
- бир-бири билан боғлиқ бўлган маҳсулотларни уларга бўлган талаб ва уларнинг таннархи нуқтаи назаридан баҳолар тузилмасидаги ўзгаришлар тўғрисидаги масалани ечиш керак бўлганда.

Бундай ҳолатлар маркетинг тадқиқотларига боғлиқ бўлади, лекин шу билан бирга ишлаб чиқариш, маҳсулот таъминоти ва савдоси билан, маҳсулотни айирбошлашдан тушумни ташкил қилиш билан ҳам боғлиқ.

Баҳо ўзида қиймат ва товарнинг истеъмол қийматининг пулдаги ифодасини кўрсатади, шунинг учун ҳам у ишлаб чиқаришнинг ички ва ташқи омилларида ифодаланибгина қолмасдан, уларга таъсир ҳам қилади. Маҳсулот айирбошланишидан тушумни шакллантиришда баҳо бир неча функцияларни бажаради:

- ҳисоб функцияси, маҳсулотнинг айирбошланишидан тушумни, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш харажатларини, ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳисоби бўлиб хизмат қилади;
- рағбатлантирувчи функцияси, яъни баланд баҳо аниқ маҳсулотни ишлаб чиқаришга етаклайди;

• тақсимловчи функцияси, яъни корхона маҳсулоти баҳосининг ўртача ҳисобланган баҳодан ўзгариши тақсимот йўналишининг ёки ишлаб чиқарувчи фойдасига, ёки истеъмолчи фойдасига ҳал бўлишини ифодалайди. Баҳо ёрдамида даромадлар корхоналар, соҳалар, минтақалараро қайта тақсимланади;

• бошқарувчи функцияси, яъни аниқ маҳсулотга талаб ва таклифни ва пул маблағлари тўғрисидаги қонунни ўргатади, рақобат баҳоларни тенглаштиради, ресурслардан самарали фойдаланишга йўл очувчи чегаравий ишлаб чиқариш харажатларини кўрсатади.

2. Корхонада маҳсулот сотишдан тушган тушумни режалаштириш

Маҳсулот сотишдан тушган тушум-корхона томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот, кўрсатилган хизмат ва бажарилган иш учун олинган пул маблағлари суммасидир. Бу-корхона харажатларини коповчи ва унинг дарамadini ташқил этувчи бош манбадир.

Асосий маҳсулотни сотишдан тушган тушумдан ташқари корхонада бошқа савдо-сотикдан тушган тушум ҳам бўлиши мумкин ва носавдо операциялардан ҳам тушум бўлиши мумкин.

Тушумнинг келиб тушиши жараёнинг муҳим элементи - бу маблағнинг ўз вақтида тушишидир. Сотишдан тушган тушум хажмига чиқарилаётган маҳсулот хажми, унинг тури, сифати, нарх даражаси, ҳисобланиш шакли ва б.лар таъсир кўрсатади.

Халқаро стандартлар бўйича даромад ва харажатлар жамғарилиб боради, яъни пулнинг келиб тушиши ёки тўловнинг амалга оширилиши бўйича эмас, балки унинг пайдо бўлиши бўйича ҳисобга олинади, яъни тушумни маҳсулотни сотишга жўнатиш бўйича аниқлаш усули қўлланилади. Счётлар бўйича тўловни амалга ошириш бориш мобайнидаги молиявий натижалар ва реализация кўрсаткичлари ҳисобга олишнинг асосий принципи - пул тушуми хажми билан маҳсулотни тайёрлаш харажатлари ўртасидаги таққословни бузади.

Тушумларни режалаштириш фойданинг режасини ва бюджетга тўловлар режасини аниқлаш учун зарурдир. Режали тушум ҳисобининг асосланганлигига бошқа барча молиявий кўрсаткичларнинг реаллиги билан боғлиқдир.

Маҳсулот реализациясидан тушган тушум режалаштириш келаётган йил, чорак ва оператив амалга оширилиши мумкин. Барқарор иқтисодий ҳолатларда тушумни йиллик режалаштириш мумкин. Барқарор бўлмаган ҳолатларда йиллик режа қийин ва самарали эмас, шунинг учун чоракли ражалаштиришдан фойдаланамиз. Оператив режалаштиришда тушум аниқ мақсадни кўзлайди, яъни корхонанинг ҳисоб рақамига юклаб жунатилган товарлар учун тушумларнинг ўз вақтида келиб тушишини. Корхонанинг асосий фаолиятидан умумий тушум ўзида саноатли ва носаноатли характердаги реализация қилинган маҳсулотларни, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларни акс эттиради. Маҳсулот сотишдан тушган тушумни аниқлаш учун реализация қилинадиган товар ҳажмининг қўшилган қиймат солиғисиз, акциз

солиғисиз ва экспорт қилинадиган товарлар учун экспорт таърифларисиз ҳақиқий баҳосини билиш керак.

Режали тушум бир қанча йўллар билан ҳисобланиши мумкин:

- Ассортимент счёти бўйича тўғри йўл билан (тўғри сёт методи);
- Режалаштирилаётган давр охири ва бошига релизацияланмаган маҳсулот қолдиқларининг ўзгаришини инобатга олиб, товар маҳсулотларининг умумий ҳажмидан келиб чиққан ҳолда (ҳисоб-китоб методи);
- Омиллар методи бўйича;
- Экстрополяция методи.

Биринчи метод унча катта номенклатурали маҳсулотга эга бўлмаган ва ишлаб чиқаришнинг қисқа циклига эга бўлган корхоналарда фойдаланилади, чунки уларда йилдан йилга ўтадиган тайёр маҳсулот қолдиқлари омборларда йиғилиб қолмайди. Бу ерда асосий эътиборни режалаштирилаётган даврга номенклатурани маҳсулотларнинг турлари, маркалари, сортлари бўйича ва маҳсулот ҳажмини буюртма қилувчилар билан келишган ҳолда тузишга қаратиш керак. Тўғри ҳисоб методи кафолатли талабларда асослидир. Бунда барча ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми олдиндан келишилган буюртма ҳажмига тўғри келиши тахмин қилинади. Қачонки, ишлаб чиқариш режаси ва реализация ҳажми олдиндан истемолчилар талаби билан боғлиқ бўлган ҳолатларда бу энг ишончли метод бўлиб ҳисобланади, чунки ишлаб чиқаришнинг зарур таркиби ва ассортиментни аниқ, келишилган нархлар ўрнатилган. Бундай шароитларда маҳсулот реализациясидан тушган тушумни реализация қилинадиган маҳсулот ҳажмини бир маҳсулот ҳажмига кўпайтириш йўли билан аниқлаш мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида кўпгина корхоналар ишлаб чиқараётган маҳсулотлари умумий ҳажмига кафолатланган талабга эга эмаслар, шунинг учун улар ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотлари бозорини кенгайтириш бўйича ишларни ҳар кун олиб боришга мажбурдирлар. Бундай ҳолларда тушумни режалаштириш юқорида кўрсатилгандек амалга оширилади. Шунинг учун методга қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

- Режалаштирилаётган йил учун: ишлаб чиқариладиган маҳсулот, иш ва хизматлар ҳажмини;

- Янги давр бошига: омборлардаги тайёр маҳсулот қолдиқларини, тўлов муддати етиб келмаган юкланган товарларни, муддатида тўланмаган юклар жунатилган товарларни, сотиб олувчининг зиммасида сақланаётган товарлар ҳажмини кутилаётган инобатга олиш керак.

- Давр охирига: нормативлар бўйича омборлардаги тайёр маҳсулот қолдиқларини, тўлов муддати етиб келмаган юкланган товарларни инобатга олиш керак.

Давр бошига кутилаётган тайёр маҳсулотларнинг қолдиқ миқдорлари ҳисобот маълумотларидан олинади ёки ишнинг реал даражасидан келиб чиқиб прогнозлаштирилади. Бухгалтерия ҳисоби бўйича реализация қилинмаган маҳсулот қолдиқлари ҳисоби тулиқ таннарх ёки ишлаб чиқариш бўйича

кўрсатилади. Шунинг учун улгуржи нархлар учун ўтказиш коэффициентлари қулланилади.

Давр охирида корхона омборларида ўтаётган тайёр маҳсулот қолдиқлари аниқланганда уларнинг шаклланиш омилларининг анализини ўтказиш керак, бундан ташқари нормативлардан юқори қолдиқлар сабабларини, реализация шароитидаги кутилаётган ўзгаришларни (истеъмолчилар ўрнини, транспортни, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тартибини ўзгартириш) аниқлаш керак. Бу ҳисоб-китоблар нормативлар бўйича тайёр маҳсулот заҳиралар остида шахсий айланма воситалар катталиги режалаштирилганда олиб борилади. Юклатилган, лекин тўлов муддати етиб келмаган ёки сотиб олувчининг шахсий маъсулиятида сақланаётган тайёр маҳсулот қолдиқларининг ҳисоби дебитор қарзларни режалаштирилганда ва анализ қилинганда ҳисобланади.

Инфляциянинг юқори темпларида нархларнинг инфляцион коэффициентлар орқали ўзгаришини инобатга олиш зарур. Агар корхонанинг жўнатиладиган нархлари улгуржи нархлар билан тўғри келмаса, товар балансини тузишда маҳсулот реализациясидан тушган тушум ҳисоби учун жўнатиладиган нархлари билан улгуржи нархлар орасидаги фарқларни ҳисобга олиш зарур.

Реализациядан тушган тушумни учинчи метод бўйича ҳисобланиши келгуси даврга режалаштириладиган ва базис даврида реализация қилинадиган тушумни ҳақиқий асосида амалга оширилади.

Тушум ҳажмини корректирлайдиган ўзгаришларнинг асосий омилига қуйидагилар киради:

- Реализация ҳажми;
- Реализация қилинадиган маҳсулот таркиби;
- Маҳсулот нархи.

$MPT = MPT_{\text{баз. х}} \cdot J_{\text{рх. х}} \cdot J_{\text{тар. х}} \cdot J_{\text{н.}}$, бу ерда

$MPT_{\text{баз.}}$ - базис йилида реализациядан тушган ҳақиқий тушум;

$J_{\text{рх.}}$ - реализацияланган маҳсулот ҳажмининг ўзгариш индекси;

$J_{\text{тар.}}$ - реализацияланадиган товарлар номенклатурасидаги ўзгаришларнинг таркибий индекси;

$J_{\text{н.}}$ - реализацияланадиган маҳсулотлар баҳосининг ўзгариш индекси.

$J_{\text{рх.}} = \frac{\Sigma B1C1}{\Sigma B0C0}$, $J_{\text{тар.}} = \frac{\Sigma B0C1}{\Sigma B0C0}$, $J_{\text{н.}} = \frac{\Sigma B1C1}{\Sigma B0C1}$, бу ерда

$B0, B1$ – режалаштирлаётган ва базис даврига мувофиқ баҳолар,

$C0, C1$ - режалаштирлаётган ва базис даврига маҳсулот сони.

Маҳсулот реализациясидан тушган тушумни тўртинчи методида тушум ҳажмининг ўсиш ёки пасайиш темплари ўтган давр вақтлари асосида ва бу темпларни сақлаб қолиш ёки ўзгартириш бўйича эксперт баҳолаш орқали аниқланади.

$MPT = MPT_{\text{баз. х}} \cdot K$,

бу ерда, K - ҳажми ўстириш ёки пасайтириш коэффициенти;

Бу методни барқарор иқтисодий ҳолатда қуллаш мумкин.

Маҳсулот реализациясидан тушган тушумни минимал, оптимал ва максимал ҳажмларини жорий этиш орқали прогнозлаштириш мумкин. Булар эгилувчан молиявий сметаларни тузишда қилинади.

Маҳсулот реализациясидан тушган тушум ва унинг ҳажмининг амалий аниқлаш учун маълумот манбаи куйидагилар ҳисобланади:

- Кўрсатиладиган хизмат ва тайёр маҳсулот режа-графици;
- Корхона омборидаги тайёр маҳсулот тушумларининг ўсиб бориш яқунлари тўғрисида маълумот;
- Ўсиб бориш яқунларида юклаб жунатилган маҳсулотлар тўғрисида маълумот;
- Маҳсулотни юклаб жўнатишдаги эътирозлар;
- Тайёр маҳсулотни омбордан ёки юклаб жунатилганлиги ҳисобга корхона ҳисоб-китоб счётига ва кассасига пул воситаларнинг келиб тушиши ҳақидаги маълумот ўсиб бориш яқунларида.
- Юклаб жунатилган, лекин вақтида тўланмаган маҳсулотлар тўғрисида маълумот;
- Дебитор қарзларнинг ўсиши тўғрисида маълумотлар.

Тайёр маҳсулотни чиқариб юбориш ёки уни юклаб жўнатиш корхонада товар-транспортли накладной орқали ёки тайёр маҳсулотни чиқариб юборишга товар-транспортли накладной ва омбор буйруғини ўзида мужассамлаштирган буйруқ-накладнойлар орқали расмийлаштирилади. Омбор буйруғини тегишли хизмат кўрсатиш бўлими сотиб олувчининг шартномасига мувофиқ маҳсулот тури ва юклаб жунатиш муддатларини инобатга олган ҳолда икки нусхада тайёрлайдилар. Бир нусхаси омбор мудирида қолади, иккинчи нусхаси экспедиторга берилади. Экспедитор маҳсулотни транспорт ташкилотига топширгандан ва квитанция олгандан сўнг тўлов ҳужжати ёзиб беришлари учун корхона бухгалтериясига топширадилар. Бир вақтнинг ўзида счёт-фактуралар ҳам ёзиб берилади.

Корхонанинг бухгалтерия ёки молиявий бўлимларида материал қимматликлар, маҳсулот реализациясидан тушган тушум ва чиқарилган маҳсулотлар тўғрисида журналлар олиб борилади. Журнал ва тўлов ҳужжатлари асосида ҳар кунги юклаб жунатилган ва реализация қилинган маҳсулот ҳажми тўғрисидаги маълумотларни ўзида мужассамлаштирган оператив ведомость тузилади.

Бундан ташқари ведомостда ой тугаши билан умумий суммалар билан тўлдириладиган бўлим мавжуд: А- чиқарилган ва реализация қилинган товарлар, Б- маҳсулотлар қайтарилганлиги билан боғлиқ чиқарилган оварларнинг қисқариши, В- сотиб олувчининг маъсуллигида маҳсулотларни сақлашга қўйилганлиги билан боғлиқ чиқарилмаган ва тўланмаган суммалар. Бу маълумотлар утаётган маҳсулот қолдиқларини ҳисобини юритиш учун зарур.

Тушумларнинг тақсимланиши 1-чизмада кўрсатилган. Қачонки, тушум таннархдан ошиб кетса, бу ҳол фойда олшидан дарак беради.

1-чизма. Маҳсулот реализациясидан тушган тушумнинг режали ҳисоб-китоби

Маҳсулот реализациясидан тушадиган тушумларни биз юқорида келтирган бир қанча методлар орқали аниқланади. Тўғри ҳисоб методи қулланилганда реализация қилинган маҳсулот қийматини реализация баҳосига кўпайтириб, олинган суммани барча маҳсулот номенклатурасига кўшилади.

Ҳар бир маҳсулот номенклатураси реализациясидан тушган тушумни қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$T = P \times B$$

бу ерда, Т - тушум, Р - реализация қилинган маҳсулот миқдори, Б - ҳар бир реализацияланган маҳсулот баҳоси.

Реализация ҳажмини режалаштириладиган даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотдан келиб чиққан ҳолда аниқлаш мумкин, режалаштириладиган давр бошига маҳсулот қолдиғини кўшамиз ва режалаштириладиган давр охирига шунақаларни айирамиз. Реализациянинг режали ҳажми қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$P = Q1 + T - Q2$$

бу ерда, Р – режали даврда реализация ҳажми; Q1 – режалаштириладиган давр бошига юкланган ва омбордаги ҳар бир маҳсулот туридан қолдиқлар; Q2 – режалаштириладиган давр охирида омборда ҳар бир маҳсулот тури бўйича қолдиқлар.

Маҳсулотлар ассортименти катта бўлса, айирбошлаш режаси ҳисобини комбинациялашган метод билан амалга ошириш мумкин. Маҳсулотнинг асосий турларини айирбошлашдан келадиган тушум тўғри ҳисоб билан аниқланади, бошқа ассортиментдаги маҳсулот айирбошланишидан келадиган тушумни ҳисоблаш учун барча номенклатурадаги маҳсулот қолдиқлари бўйича ишлаб чиқарилган товар олинади, унга режалаштирилган давр бошидаги қолдиқ қиймати кўшилади ва режалаштирилган давр охирида эркин нархда чиқарилиши бўйича ва таннарх учун кутиладиган қолдиқ айирилади.

Шу тарзда биз маҳсулот, иш ва хизматлар айирбошланишидан тушумни маблағларни ишлаб чиқаришга жойлаштириш ва маҳсулотларни айирбошлаш, даромадларни шакллантириш ва молиявий ресурсларни ташкиллаштиришнинг асосий манбалари деб хулоса чиқаримиз мумкин. Бозор иқтисодиётида савдо ва тушум ҳажми алоҳида ўринга эга. Тушум катталиги билан фақатгина ҳаражатларни ички ишлаб чиқаришга жойлаштирилиши ва даромадларни

шакллантириш белгиланиб қолмасдан, корхона фаолиятининг молиявий натижасида юзага чиқувчи солиқ тўловларининг тўлиқлиги ва ўз вақтидалиги, банк кредитларининг камайтирилиши ҳам белгиланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона ва ташкилот учун тушум (даромад) асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Корхона ва ташкилотларнинг ўз даромадлари ҳисобидан харажатларни қоплаш ва фойда олиш хўжалик ҳисобининг талаби ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотни (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) сотишдан тушган тушум (даромад) корхонани молиявий ҳолатини ифодалайди. Сотишдан келган тушум орқали корхона бюджет, мол етказиб берувчилар ва хоказолар билан ҳисоб-китоб киладилар.

Тушум бу –корхонанинг ўз оборот маблағларини ташкил қилишнинг асосий манбаи. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона эгалари ва менежерлар даромадни кўзлаган ҳолда инвестиция ва дивидент сиёсатларини ечимини қабул килади. Бу эса корхонани ривожланишда муҳим аҳамият касб этади.

Корхонани режалаштираётган йил учун тушум таркиби қуйидаги элементлардан ташкил топади:

I. Ялпи тушум

II. Корхонани асосий фаолиятдан келадиган тушум.

1. ёрдамчи хўжаликлардан келадиган тушум

2. иш бажариш бўйича тушум

3. Чикиндиларни (маҳсулотларни) ишлаб чиқарган маҳсулотлардан тушум.

III. Умумий хўжалик фаолиятдан келадиган тушум

IV. Соф тушум.

1. Ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи (нефть, кишлоқ Хўжалик) маҳсулотларни сотиш учун мулжалланган товар маҳсулоти унинг корхона улгуржи баҳосида белгиланади. Корхона улгуржи баҳосининг таркиби шу маҳсулот учун белгиланган товар маҳсулотини ишлаб тан нархи билан фойда кўрсаткичининг йиғиндисидан иборат.

2. Товар маҳсулотининг шарнома баҳоси. Бу кўрсаткич шу товар маҳсулоти учун белгиланган шу корхона улгуржи баҳоси билан кушилган қиймат солиғи йиғиндисидан иборат.

3. Товар маҳсулотининг эркин баҳода сотилиши. Бу баҳонинг тури бозорда сотиб олувчи ва харидорнинг сотиб олиш қобилиятини инобатга олган ҳолда белгиланиши лозим.

4. Аҳолининг биринчи истеъмол учун зарур бўлган давлат томонидан белгиланган баҳолар.

3. Оддий ва иқтисодий ёки аналитик услуб

Ҳозирги вақтда тушумни режалаштиришда оддий ва аналитик услубдан фойдаланилади.

Оддий услуб билан тушум ёки фойдани режалаштириш кам ассортимент товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолиятида кулланилади. Бу

услуганинг афзаллиги 1 бирлик ёки 10 бирлик учун товар маҳсулот учун туғри келадиган тушум ёки фойдани ҳисоблаш имкониятини беради. Бу услубни камчилиги корхона фаолиятида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот тури бўйича тушум ёки фойдани узиши ёки камайишига таъсир этувчи омиллар бўйича алоҳида тушум ёки фойда ва зарар олиш имкониятини бермайди.

Тушумни оператив режалаштириш корхона юклатиб юборилган маҳсулоти эвазига келиб тушадиган пул маблағларни ўз вақтида келиб тушишини назоратига қаратилган.

Маҳсулот сотишда келган тушумни аниқлаш учун сотилган маҳсулотнинг ҳажмини амалдаги баҳоларда қирилган қиймат солиғисиз, акцизсиз, экспорт маҳсулотларини тарифсиз билиш лозим.

Корхонада режалаштирилган йилга тушумни ҳисоблаш шу режадаги даврда маҳсулотларнинг ассортименти, ишлаб чиқариш ҳажми, сифат кўрсаткичи, шартномада кўрсатилган юридик ва молиявий нормаларни бажарилиши, ҳамда йил бошига ва йил охирига оғбордаги сакланаётган товар маҳсулоти ва жунатилган товарни ўзгариши ҳам инобатга олинади.

Корхонанинг молиявий иқтисодчиси томонидан асосий фаолият бўйича ишлаб чиқарилган ва сотиш учун мулжалланган товар маҳсулоти бўйича тушумни ҳисоблаш корхона шартли улгуржи баҳосида амалга оширилади.

Маҳсулотларнинг ҳар бир тури бўйича тан нархни белгилаш калькуляциясидаги ишлаб тан нархга нисбатан фойда олиш имконияти ҳисобланиб, ҳар бир товар бўйича шартли равишда корхона улгуржи баҳоси ҳисобланади. Жами асосий фаолиятдан келадиган тушумни ҳисоблаш учун шу маҳсулотлар бўйича ишлаб ҳажмини инобатга олган ҳолда бир бирлик маҳсулот учун белгиланган улгуржи баҳосига кўпайтириш орқали ҳисобланади, яъни

$$B = P \times \Pi$$

Бунда :

B-маҳсулот сотишдан келган тушум

P-реализация ҳажми

Π-реализация қилинган маҳсулотнинг бир бирлик баҳоси

Режалаштирилаётган тушумни аниқлашда реализация қилинаётган маҳсулотнинг миқдори ва ассортиментини билиш лозим.

Реализация қилинаётган маҳсулотнинг миқдори қуйидаги билан аниқлаш мумкин:

$$P = O_1 + B + O_2$$

Бунда :

O₁-режалаштирилаётган йил бошига реализация қилинмаган маҳсулот колдиғи.

O₂- режалаштирилаётган йил охирига реализация қилинмаган маҳсулот колдиғи.

B-маҳсулот бўйича жунатиш мулжалланган товар маҳсулоти

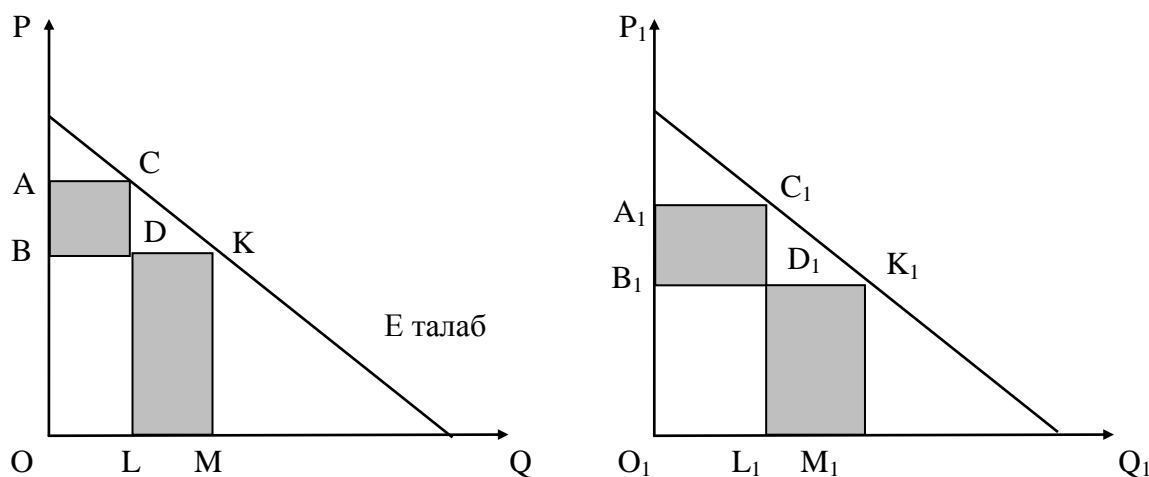
Режалаштирилаётган тушумни аниқлашда маҳсулотни қандай баҳода сотилишини билиш керак.

Товар маҳсулотини сотиш ва хизмат кўрсатиш, иш бажариш бўйича қуйидаги баҳолар тизими ва турлари кулланилади.

Аналитик услуб билан ишлаб ҳажмини юқори даражадаги ассортимент товарлар ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолиятидан шу услуб билан тушум режалаштирилади.

Иқтисодий ёки аналитик услуб билан тушум ёки фойдани ҳисоблаш куп ҳажмдаги товар маҳсулотни ишлаб чиқараётган корхоналар фаолияти учун тааллуқли бўлиб, бу усул билан тушум ёки фойданинг афзаллиги шу ишлаб чиқараётган товар маҳсулот турлари бўйича йил давомида таъсир этувчи барча омиллар бўйича қўшимча тушум ёки фойда олиш имкониятини беради. Бу услуб билан тушум ёки фойданинг режалаштиришнинг камчилиги аниқ сум ёки тийинда тушум ёки фойдани ҳисоблаш имкониятини бермайди. Режалаштирилаётган йилга иқтисодий ёки аналитик услуб билан тушум ва фойдани ҳисоблаш тартиби.

Иқтисодий барқарорлик шароитида оптимал тушумни прогнозлашда аналитик услубдан фойдаланилади. Мисол тариқасида 2 та графикни кўраемиз.

Графикда кулланилаётган нархлар, тушум ва истеъмолчиларнинг талаби ўртасидаги фарқ кўрсатилган. Е туғри чизик нарх даражасига боғлиқ ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотга бўлган талабнинг ўзгаришини ифодалайди. Қуриниб турибдики, канчалик нарх даражаси юқори булса, шунчалик талаб паст бўлади ва аксинча, нарх даражаси канчалик паст булса, шунчалик талаб юқори бўлади.

Агар P_0 нарх урнатилган булса, тушумни режалаштириш ҳажми тўрт бурчак юзасига тенг бўлади, яъни

А) чизмада $ВОМК$, б) чизмада $В_1О_1М_1К_1$

Маҳсулотнинг (иш, хизмат) сотишнинг даражасига асосий таъсир этувчи омиллардан бири бу нархнинг шаклланиш даражасидир. Натижада нарх бозор орқали аниқланади; талаб ва таклиф ўртасидаги муносабат ҳам таъсир кўрсатади.

Истеъмол фонди - корхона ишчиларининг моддий ва ижтимоий эҳтиёжларини кондириш учун корхона ялпи фойдасидан ташкил қилинадиган фонд. Истеъмол фондини ташкил қилишда қуйидаги қонунчиликка эътибор

бериш керак: баланс даромадининг усиш тезлиги истеъмол фондининг усиш тезлигидан юқори булиши керак (иш хақи хам шунинг таркибида).

4 гуруҳга булинувчи корхона оператив пул фондлари давр ораллиғида шаклланади.

Бир ойда икки марта ёки бир марта ишхақини тўлаш учун пул фондлари ташкил этилади. Унинг асоси бўлиб иш хақи фонди ҳисобланади. Ўз вақт ида иш хақи бўйича ҳисоб-китоб қилиш учун корхона бир неча масалаларни хал қилади. Шу мақсадларда керак бўлган пул маблағлари тупланади, пул маблағлари мавжуд булмаса корхона банкка мурожат қилади.

Юқорида айтиб утилган фондлардан ташқари корхонада қуйидаги мақсадлар учун фондлар ташкил қилинади: банк кредитларини тўлаш учун, янги техникани ўзлаштириш учун, илмий-техникавий ишлар учун.

4. Маҳсулот сотишдан тушган тушумни тақсимлаш тартиби

Корхона фойдасининг туғри тақсимланиши ва ишлатилиши тадбиркорлар эҳтиёжини қондирувчи ва Ўзбекистон Республикаси даромадлари шаклланиши таъминловчи муҳим жараён ҳисобланади.

Фойдани тақсимлаш механизми шундай тузилиши керакки, бу механизм орқали ишлаб чиқариш самарадорлигига эришиш ҳамда янги хўжалик шакллари ривожланишини кўпайтириши керак.

Иқтисодий турли босқичларида жамият ишлаб чиқаришининг объектив шарт-шароитларида боғлиқ ҳолда фойдани тақсимлаш тизими ўзгариб ва мукамаллашиб боради.

Хусусийлаштириш ва акционерлаштиришнинг ривожланиши билан корхона ўзига тегишли бўлган, яъни мажбурий тўловлар, солиқ суммалари ва бошқа қонунга мувофиқ йўналишлардан ташқари маблағларни ўз имкониятига, хоҳишига қараб сарфлаши мумкин.

Иқтисодий асосланган фойдани тақсимлаш тизими давлат олдидаги молиявий мажбуриятларни бажаришни кафолатлаши ҳамда корхонанинг ишлаб чиқариш, моддий ҳамда ижтимоий эҳтиёжларини максимал даражада қондириш керак.

Ўзбекистон ҳудудида фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг фаолиятига иштирок этишдан олинadиган даромадлар; корхонанинг ўзига тегишли бўлган акциялардан олинadиган фоиз ва дивидендлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат қимматли қоғозларидан даромадлар, ўз-ўзини бошқариш органлари; ижара ҳамда бошқа мулкдан фойдаланишдан олинadиган даромадлар.

Сунгра ялпи фойда қуйидаги суммаларга камаяди: 2000 дан ортиқрок киши сиғадиган стадионларда ва очик майдонларда ўтказилadиган концерт ҳамда байрамлар ҳисобига; казино ишлари, видеосалонлар ва бошқа уйин автоматларини ишлатиш ҳисобига; диллерлик операцияларига ва бошқа шартномалар ҳисобига солиқ имтиёзлари белгиланган сумма ялпи фойдадан чегириб ташланади.

Солиқ имтиёзлари белгиланган фойда суммаси ялпи фойдадан чегириб ташланади. Мавжуд солиқ имтиёзлари тадбиркорликни ривожлантириш,

инвестиция фаолиятини кенгайтириш, корхона илмий-техникавий потепциалини ошириш, хизматчиларнинг ижтимоий эҳтиёжларини таъминлаш ва бошқача сарфланади.

Юқорида кўрсатилган туғриланишларидан сунг қоладиган сумма солиққа тортиладиган суммани ташкил килади. Белгиланган фойда солиғини тўлагандан сунг қоладиган сумма, корхонанинг соф фойдаси қолади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Калкуляция ва баҳонинг узвий боғлиқлиги нимада намоён бўлади?
2. Корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга нималар киради?
3. Ҳозирда пул тушумини режалаштиришда қандай услублардан фойдаланилмоқда?
4. Маҳсулот сотишдан тушган тушумни қандай тартибда тақсимлаш лозим?

Топшириқлар

1. Корхоналара пул тушумини тақсимлаш тартибини ўрганиб чиқинг.
2. Оддий ва иқтисодий ёки аналитик услубларини фарқли ва афзаллик томонларини ўрганиб чиқинг.

5-мавзу. Корхоналар фойдаси, унинг тақсимланиши ва ишлатилиши

5.1-мавзу. Корхоналарда фойда ва рентабеллик

Асосий саволлар:

1. Корхоналар фойдасининг мазмуни ва моҳияти
2. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар фойдасининг аҳамияти
3. Корхона ялли ва соф фойдасининг моҳияти ва аҳамияти
4. Корхоналар фаолиятини рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоблаш тартиби.

Таянч сўз ва иборалар

Фойда, рентабеллик, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, сотишдан тушган соф тушум, молиявий фаолиятдан даромадлар, фавқулотда фойда, соф фойда.

1. Корхоналар фойдасининг мазмуни ва моҳияти

Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида корхоналар хўжалик фаолиятини баҳоловчи асосий мезон - фойда.

Фойда - бу мураккаб иқтисодий категориялардан бири ҳисобланади. У асосан кўшимча қийматни яратиш ва ишлатиш жараёнида юзага келадиган иқтисодий муносабатларни ифодалайди.

Фойда – бу хўжалик субъектига таъсир этадиган асосий ва асосий бўлмаган фаолият, ҳодисалар, шароитлар капиталининг кўпайиши бўлиб, хусусий капиталга тўланадиган бадаллар бундан мустаснодир.

Даромадлар ва харажатлар тўғрисидаги маълумотлар «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» таркибида акс эттирилиб, улар хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг ҳисобот даврдаги молиявий натижаларининг фойда ёки зарар эканлигини аниқлаш учун ишлатилади. Фойда (зарар) даромадлар ва харажатларни бир-бири билан солиштириш натижасида аниқланади, яъни:

Даромадлар – харажатлар = фойда (зарар).

Молиявий натижаларни аниқлаш тартибини талабага тушунтириш учун, бизнинг назаримизда, «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»да акс эттирилувчи кўрсаткичларнинг шаклланиш тартибини кўриб чиқиш керак.

«Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисоботда даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарлар хўжалик юритувчи субъектларнинг қўйидаги фаолият соҳалари бўйича акс эттирилади.

- асосий фаолият;
- инвестицион фаолият;
- молиявий фаолият.

Фойда - корхонанинг охириги молиявий натижаси ҳисобланади. У меҳнатга ҳақ тўлаш фонди билан бирга (фойданинг корхона ихтиёрида қолган қисми) корхона даромадини ташкил қилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида фойда кўрсаткичини туғри аниқлаш жуда муҳим аҳамиятга эга. Мазкур даромад ҳисобидан махсус мақсадларга мулжалланган фондлар, резерв фонди ташкил бўлади, капитал қуйилмалар молиялаштирилади ва ижтимоий тадбирлар амалга оширилади.

Молия натижалари миқдорида жуда кўп омиллар таъсир этади. Масалан, инфляция, валютанинг ўзгариб туриши, кредит сиёсати ва бошқ. Ишлаб ва муомала жараёнидаги юқорида санаб утилган омиллар таъсири ҳисобга олинган ҳолда молия натижалари аниқланиши лозим. Аниқланган молия натижаси ҳақиқатни аниқ ва туғри акс эттириши лозим. Шунинг учун ҳам корхоналарда бухгалтерия ҳисобини туғри юритиш ва олинган фойда миқдорини туғри аниқлаш лозим. Фойда миқдорининг камайиши давлат бюджетига тўланиши лозим бўлган маблағ миқдорининг камайишига ва бу ўз навбатида бюджет ҳисобидан амалга ошириладиган харажатлар миқдорининг камайишига олиб келади. Зарарга ишлайдиган корхоналар эса охириги оқибатда «синади», яъни инкирозга юз тўтади. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида амалдаги қонунларга кўра яхши ишлайдиган корхоналар фойдасини қайта тақсимлаш кўзда тутилмаган. Шунинг учун ҳам зарарга ишлайдиган корхоналар ўз харажатларини ўзлари қоплашлари, бунинг учун уни қоплаш йўллари излаб топишлари керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида молия натижаларини ҳисобга олиш корхона фаолиятида марказий уринни эгаллайди ва уни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- 1) олинган фойда миқдорини, ҳар ойда ҳамда йил бошидан ўз вақт ида ва туғри ҳисоб-китоб қилиш;
- 2) молия натижалари билан боғлиқ операцияларни ва уларнинг тақсимланишини бухгалтерия ҳисоби счётиларида ва тегашли регистрларда туғри акс эттириш.

2. Иқтисодиётнинг эркинлашуви шароитида корхоналар фойдасининг аҳамияти

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона ўзининг ишлаб чиқариш ва тижорат фаолиятидан кўпроқ даромад олишдан манфаатдор. Аммо, нафақат фойда, корхона хўжалик фаолиятининг молиявий натижаси булиши мумкин. Бундай ҳолат корхона самара бермайдиган ишлаб чиқариш усулларида фойдаланса ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот истеъмолчилар талабини қондирмаса, рўй бериши мумкин.

Хўжалик юритишнинг ҳозирги тизими шароитида фойда кўрсаткичи корхонанинг асосий ва оборот маблағларидан самарали фойдаланишни талаб ҳамда эҳтиёжга қараб ишлаб чиқаришни мувофиқлаштириши, яъни ишлаб чиқарилаётган маҳсулот истеъмолчи талабига жавоб бера оладиган булиши, ишлаб харидор учун хизмат қилиши лозим. Тўла хўжалик ҳисобининг муҳим

тамойили корхонанинг тўла мустақилликка эришуви ва харажатларни ўз маблағи ҳисобидан тулик қоплашидир. Бу дегани, корхона маҳсулот сотишдан олган маблағидан ўзининг ҳамма харажатларини қоплайди ва ундан ташқари фойда ҳам олади.

Корхона фойдасининг шаклланиш манбалари улар хўжалик фаолияти натижасида олинган даромадлардир:

- сотишдан олинган соф тушум;
- асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (операция даромадлари);
- молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;
- фавқулодда фойда.

Сотишдан олинган соф тушум маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан олинган пул тушумидан қўшилган қиймат ва акциз солиғи ҳамда экспорт бож пошлинасини чиқариш йўли билан аниқланади. Унга товарларнинг қайтарилиши, харидорлар учун берилган чегирмалар ва бошқалар киритилмайди.

Корхоналарнинг асосий ишлаб чиқариш фаолиятидан олинган бошқа даромадларга қуйидагилар киради:

- ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, шунингдек етказилган зараларни ундириш бўйича даромадлар;

- ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

- ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан рента даромади, корхона ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, ёрдамчи хизматлардан даромадлар сифатидаги бошқа даромадлар;

- корхонанинг асосий фондларини ва бошқа мол-мулкларини сотишдан олинган даромадлар;

- даъво билдириш муддати ўтган кредиторлик ва депонет қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

- товар - моддий бойликларни қайта баҳолаш;

- давлат субсидияларидан даромадлар;

- холисона молиявий ёрдам;

- бошқа операцион даромадлар.

Корхоналар молиявий фаолиятидан олинган даромадларга қуйидагилар киради:

- олинган роялтилар ва сармоя трансферти;

- Республика ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда корхонага тегишли қимматли қозғалар бўйича даромадлар;

- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);

- валюта счёtlари, шунингдек чет эл валютларидаги операциялар бўйича ижобий курс тафовутлари;

- сарфланган (қимматли қозғаларга, шубба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар;

- молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар.

Корхоналарнинг фавқулодда фойда - бу кўзда тутилмаган тасодифий тусга эга бўлган ҳодиса ёки корхонанинг одатдаги фаолияти доирасидан четга чиқадиган тусдаги операциялар натижасида пайдо бўладиган ва олинган кутилмаган фойдадир. Бунга даромадларнинг камдан-кам бўладиган моддалари ёки асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар бўлимида акс эттирилиши керак бўлган ўтган даврлардаги фойда кирмайди.

Фойданинг бир қисми бюджетга солиқлар ҳам бошқа тўловларни тўлаш учун сарфланади, қолгани эса корхона ихтиёрида қолади ва фаолиятни илмий-техник, иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришнинг асосий манбаи бўлиб ҳисобланади. Корхона ихтиёрида қолган маблағларни қандай мақсадларга сарфлашни унинг ўзи Мустақил равишда ҳал қилади.

Фойда кўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи соф даромаднинг шакллари бўлиб ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири ташкил топиш механизми ва улардан фойдаланиш йўналишлари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи давлат бюджетига маҳсулот сотилганидан кейин ўтказилади, бу маблағ умумдавлат ҳамда умумхалқ мақсадлари учун сарфланади.

3. Корхона ялпи ва соф фойдасининг моҳияти ва аҳамияти.

Корхоналар ўз маҳсулотларини истеъмолчиларга сотади ва бунинг учун пул маблағлари оладилар. Лекин бу ҳам хали фойда олишни билдирмайди. Молиявий натижага эга бўлиш учун тушумни маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар, яъни таннарх билан солиштириб кўриш керак. Агар тушум таннархдан кўп бўлса, корхона фойдага эга бўлади; агар тушум таннархга тенг бўлса, у ҳолда корхона факатгина қилган харажатларини қоплаган бўлади ва фойда бўлмайди, агар харажатлар тушумдан кўп бўлса, у ҳолда корхона зарар кўради, яъни салбий молиявий натижага эга бўлади, бу корхонани қийин молиявий ахволга солиб кўяди ва инқирозга учратиши ҳам мумкин.

Корхоналарнинг, юқорида келтирилган, хўжалик фаолиятдан олинган даромадлари ва қилинган харажатлари асосида фойданинг қуйидаги бешта кўрсаткичлари аниқланади:

- маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда - бу сотишдан олинган соф тушум билан сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги тафовут кўринишида бўлади:

ЯФ=ССТ-ИТ

Бу ерда: **ЯФ** - ялпи фойда;

ССТ - сотишдан олинган соф тушум;

ИТ - сотилган маҳсулотнинг ишлб чиқариш таннархи.

- асосий фаолиятдан кўрилган фойда - бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги тафовут ва плюс асосий

фаолиятдан кўрилган бошқа даромадлар ёки минус бошқа зарарлар кўринишида бўлади:

$$\mathbf{АФФ=ЯФ-ДХ+БД-БЗ}$$

Бу ерда: **АФФ** - асосий фаолиятдан олинган фойда;

ДХ - давр харажатлари;

БД - асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар;

БЗ - асосий фаолиятдан кўрилган бошқа зарарлар.

- умум хўжалик фаолиятидан олинган фойда - бу асосий фаолиятдан олинган фойда суммаси плюс молиявий фаолиятдан кўрилган даромадлар ва минус харажатлар кўринишида бўлади:

$$\mathbf{УФ=АФФ+МД-МХ}$$

Бу ерда: **УФ** - умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда;

МД - молиявий фаолиятдан олинган даромадлар;

МХ - молиявий фаолият харажатлари.

- солиқ тўлангунгача олинган фойда - бу умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда плюс фавкулудда (кўзда тутилмаган) вазиятлардан кўрилган фойда ва минус зарар кўринишида бўлади:

$$\mathbf{СТФ=УФ+ФФ-ФЗ}$$

Бу ерда: **СТФ** - солиқ тўлангунгача олинган фойда;

ФФ - фавкулудда вазиятлардан олинган фойда;

ФЗ - фавкулудда вазиятлардан кўрилган зарар

- йилнинг соф фойдаси - бу солиқ тўлангунгача кейин корхона ихтиёрида қоладиган фойда. У солиқ тўлангунгача олинган фойдадан фойда (даромад) дан тўланадиган солиқни ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа солиқлар ва тўловларни чиқариб ташлаган ҳолда аниқланади:

$$\mathbf{СФ=СТФ-ДС-БС}$$

Бу ерда: **СФ** - соф фойда;

ДС - фойда (даромад)дан тўланадиган солиқ;

БС - бошқа солиқлар ва тўловлар

Демак, фойда корхона хўжалик фаолиятидан олинган даромадларнинг харажатлардан ортиқ бўлганлигидан, яъни ижобий молиявий натижага эришилганидан дарак беради. Унинг миқдори, асосан, иккита кўрсаткичга - маҳсулот нархи ва уни ишлаб чиқариш харажатларига боғлиқ.

Фойда ялпи даромад олиш билан боғлиқ бўлган корхона молиявий ресурсларининг асосий манбасидир. Корхонанинг ялпи даромади моддий харажатлар чиқариб ташлангунгача сўнг иш хақи ва фойдани ўз ичига олган маҳсулот сотишдан тушган тушумдир.

Таннарх, ялпи даромад ва корхона фойдаси ўртасидаги ўзаро алоқа кўрсатилган.

Якуний молиявий натижа (фойда ёки зарар) маҳсулот (иш, хизматлар) сотишдан олинган молиявий натижа, бошқа операциялардан олинган даромадлар, асосий фонд ва корхонанинг бошқа мулкларини сотишдан тушган тушумларнинг йиғиндисидан келиб чиқади.

Маҳсулот (иш, хизматларни реализация қилиш) сотиш орқали олинадиган фойда амалдаги нархларда (кўшимча қиймат солиғи ва

акцизларсиз) сотувдан тушган тушум ҳамда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар ўртасидаги фарқ орқали аниқланади.

Экспорт фаолиятини юритаётган корхона даромадини ҳисоблашда маҳсулот сотишдан тушадиган тушумдан экспорт.

Асосий воситалар ва бошқа мулкни сотишдан корхона оладиган даромад корхона ялпи даромадининг иккинчи ташқил этувчисидир.

Ялпи даромаднинг учинчи ташқил этувчиси нореализация операцияларидан кўриладиган даромаддан иборат бўлиб, уларга асосий фаолият билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялар киради. Хусусан, мулкни ижарага беришдан, корхонага тегишли қимматли қоғозларнинг сотилишидан кўриладиган фойда, ҳамкорликда фаолият юритишдан олинadиган фойда, йилида аниқланган ўтган йиллардаги даромад ва бошқалар шулар жумласидандир.

Корхона ишининг самарадорлигини оширишда ишлаб чиқариш ҳажмлари, маҳсулот сотишни кўпайтириш, унинг таннархини пасайтириш захираларини аниқлаш муҳим ўрин тўтади.

Даромад миқдорини ошириш захираларини аниқлаш йўлларига таъсир кўрсатувчи омиллар турли белгиларига қараб турли тоифаларга ажратилади. Ташқи омилларга табиий шароит, нархларнинг, тарифларнинг, солиқлар ва имтиёзларнинг, жарима санкцияларининг давлат томонидан бошқарилиши ва бошқалар киради. Бу омиллар корхона фаолиятига боғлиқ эмас, лекин даромад салмоғига муайян даражада таъсир кўрсатади.

Ички омиллар ишлаб чиқариш билан боғлиқ ва ишлаб чиқаришдан ташқари омилларга бўлинади. Ишлаб чиқариш омиллари меҳнат предметларининг мавжудлигини ва қўлланилишини, меҳнат ва молиявий ресурсларни характерлаб, ўз навбатида экстенсив ва интенсив бўлиши мумкин.

Экстенсив омиллар фойда олиш жараёнига миқдорий ўзгаришлар: меҳнат предметлари ва ҳажмлари, молиявий ресурслар, курилмаларнинг ишлаш вақтлари, ходимлар сони, иш вақти фонди ва бошқалар орқали таъсир кўрсатади. Интенсив омиллар фойда олиш жараёнига сифат ўзгаришлари орқали: курилмалар сифати ва иш унумдорлигининг ошиши, технологияларнинг мукаммаллашуви, айланма воситалар айланиш суръатининг жадаллаштирилиши, меҳнат ва материал сифимининг камайиши, меҳнат ни ташқил этишнинг такомиллашуви ва молиявий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигининг ошиши орқали таъсир кўрсатади.

Корхона ихтиёрида қоладиган ва унинг эркин тасарруфидаги фойда **соф фойда** дейилади. Ушбу кўрсаткич солиқ тўловига кадар бўлган фойда суммасидан солиқлар ва тўловлар суммасини чегириш асосида аниқланади. Соф фойда таҳлилида унинг утган йилларга шунингдек, корхона бизнес режаси кўрсаткичларига нисбатан ўзгаришлари ўрганилади. Молиявий натижавийликнинг ушбу якуний қатори барча ички ва ташқи ахборотдан фойдаланувчилар эътиборидаги масала ҳисобланади.

Ички ахборотдан фойдаланувчилар ушбу қаторни ўрганиш ва таҳлил этиш асосида корхонанинг жорий даврдаги натижавийлигига баҳо берадилар. Шунингдек, улар фойдани ўстириш ёки зарарни минималлаштириш бўйича

мавжуд ички имкониятларнинг борлигига, истиқбол режаларини белгилашга, корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш юзасидан бошқарувнинг муҳим стратегик қарорларини қабул қилишда катта эътибор берадилар.

Ташқи ахборотдан фойдаланувчилар корхонанинг фойдалилик даражасига, ўз активларини мақсадли бошқаришнинг шартларини белгилашга ҳам жиддий аҳамият беришади. Масалан, корхона мулкида ҳиссали катнашувчилар акция эгалари келишувига ёки хусусий капиталдаги улушига қараб тақсимланадиган ҳисоб фойдасининг ҳолатига корхона ихтиёрида қоладиган соф фойда ҳамда солиқ идоралари солиқ тўловига қадар бўлган фойда билан кизиксалар, инвестиция хомийлари эса корхона фаолиятининг барқарорлиги ва ўсиш даражаларига кўпроқ қизиқадилар.

4. Корхоналар фаолиятини рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоблаш тартиби

Корхона фойдасининг шаклланишига таъсир этувчи омилларни куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш ҳажмининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар баҳосининг ўзгариши;
- маҳсулот, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариши;
- давр харажатларининг ўзгариши;
- молиявий фаолиятдан олинадиган фойда ва зарарларнинг ўзгариши;
- фавқулодда фойда ва зарарлар ўзгариши;
- фойдадан олинадиган солиқлар ва солиқли тўловларнинг ўзгариши.

Рентабеллик корхона фойдалик даражасини характерлайди. Одатда унинг бир неча турлари ҳисоб китоб қилинади. Бу бевосита мулкнинг шакли бўйича даромадларнинг юзага чиқиш ўрни ёки базаси бўйича, фойданинг ўзгаришига таъсир этувчи бирликлар бўйича ёки Мустақил бирликлар бўйича аникланиши мумкин.

Рентабелликнинг корхоналар фаолиятида куйидаги турлари аникланади.

1. Ишлаб харажатларига нисбатан рентабеллик соф фойда

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Ишлаб харажатлари}} \times 100\%$$

Ушбу кўрсаткич бир сумлик ишлаб харажати ҳисобига олинган фойда суммасини характерлайди.

2. Асосий воситалар рентабеллиги

Асосий воситалар рентабеллиги ҳар бир сумлик ёки минг сумлик асосий восита ҳисобига туғри келади фойда суммасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматга бўлиш асосида аникланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

3. Сотиш бўйича рентабеллик. Сотиш бўйича рентабеллик сотилган маҳсулотларнинг фойдали даражасини характерлайди. Ушбу кўрсаткич сотишдан олинган ялпи фойда суммасини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумга булиш асосида аникланади. Яъни

$$P = \frac{\text{сотишдан олинган фойда}}{\text{Сотишдан олинган тушум суммаси}} \times 100\%$$

4. Оборот активлар рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сумига туғри келадиган фойда, соф фойда суммасини характерлайди.

Оборот активлар рентабеллиги олинган соф фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига булиш асосида аникланади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}} \times 100\%$$

5. Жами мулк рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона мулкининг фойдалилик даражасини характерловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сумлик мулкка туғри келадиган соф фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{соф фойда}}{\text{Корхона мулки жами}} \times 100\%$$

6. Ўз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўзига тегишли бўлган маблағларнинг фойдалилик даражасини характерлайди.

Корхона соф фойдасини унинг ўзлик малағлари манбаига булиш асосида ўзлик капиталининг фойдалилик даражаси ўрганилади.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Корхона ўзлик маблағлари}} \times 100\%$$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аникланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сумлик қарз маблағига туғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$$P = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Қарз маблағлари жами}} \times 100\%$$

8. Асосий воситалар ва моддий оборот маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини корхона асосий воситалари ва моддий оборот маблағлари ўртача йиллик қийматига булиш асосида аникланади. У ҳар бир сумлик асосий ва оборот маблағига туғри келадиган фойда суммасини характерлайди.

Соф фойда

$$P = \frac{\text{Асосий ва оборот маблағлари урт. йил. кийм.}}{\text{Асосий ва оборот маблағлари урт. йил. кийм.}} \times 100\%$$

Асосий ва оборот маблағлари урт. йил. кийм.

Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларга таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Рентабеллик ўзгаришига таъсир этувчи омилларни уларда катнашувчи бирликларга нисбатан белгилаш мумкин. Масалан маҳсулотни сотишга нисбатан рентабеллик ўзгаришига сотишдан олинган ялпи фойда суммасининг ўзгариши ва сотишдан олинган тушумлар суммасининг ўзгариши таъсир этса, асосий воситалар рентабеллигига корхона соф фойдасининг ўзгариши ва асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши умумий рентабелликка бир сумлик тушумга туғри келадиган соф фойда суммасининг ўзгариши, асосий воситалар кайтимининг ўзгариши ва моддий оборот маблағлар кайтимининг ўзгаришлари таъсир килади ва х.к.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхона фойдасига нималар таъсир кўрсатади?
2. Ялпи фойда нима?
3. Соф фойда қандай ҳисоблаб чиқилади?
4. Корхоналар фаолиятини рентабеллик кўрсаткичлари қандай ҳисоблаб чиқилади?
5. Корхона фойдасини ошириш бўйича қандай тадбирларни амалга ошириш лозим?

Топшириқлар

1. Корхона ялпи ва соф фойдаси ўртасидаги фарқни тушунтиринг.
2. Бирон бир корхонани танлаб фойдалилик ва зарарлилик кўрсаткичларини таҳлил қилинг.
3. Корхона молиявий ҳисоботларида фойда ҳақидаги маълумотларни таҳлил қилинг.

5.2-мавзу. Корхоналар фойдасининг тақсимланиши ва ишлатилиши

Асосий саволлар:

1. Фойданинг тақсимланиши ва ишлатилиш тартиби.
2. Корхоналар фойдасини шаклланишига таъсир этувчи омиллар ва уларни максималлаштириш.
3. Корхоналар фойдасини режалаштириш асослари.

Таянч сўз ва иборалар

Фойда, соф фойда, соф фойдани тақсимлаш, жамғарма фонди, резерв фонди.

1. Фойданинг тақсимланиши ва ишлатилиш тартиби.

Фойданинг тақсимланиши деганда унинг истеъмол ва жамғаришга йуналтирилиши, жорий давр фойдасининг солиқлар тўлови, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва захиралашга ҳамда капитал эгалари ўртасидаги шартлар, келишувларга биноан тақсимланиши тушунилади.

Соф фойда тақсимоти куйидаги кўринишларда бўлади:

- акционерлик жамиятида дивидентлар тўлашга ва резерв капиталига ажратма қилинади. Унинг қолган қисми тақсимланмаган фойда кўринишида жамият ихтиёрида қолади ва корхона фаолиятини ривожлантиришда (асосий фондларни кенгайтиришда ва айланма маблағларни шакллантиришда) қатнашади;

- қўшма корхонада резерв капиталига ажратма қилинади, унинг уставига мувофиқ таъсисчилар ўртасида тақсимланади ёки таъсисчилар қарорига биноан корхона фаолиятини ривожлантиришга ишлатилади;

- хусусий корхоналарда резерв капиталига ажратма қилинади ва унинг қолган қисми тақсимланмаган фойда кўринишида корхона фаолиятини ривожлантиришда иштирок этади;

- давлат корхоналарида резерв фондига ажратма қилинади, қолган қисми эса Устав фондига қўшилади. Маълумки, корхона Устав фонди унинг асосий ва айланма фондларини шакллантиришда муҳим манба ҳисобланади.

Фойда куйидагича тақсимланади:

- солиқ қонунчилигига мувофиқ давлат бюджетига солиқлар, йиғимлар, тўловларга;

- ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва захиралашга;

- акция ва капитал эгаларига дивидендлар тўлашга.

Корхона ўзининг ҳисоб фойдасидан, аввало, давлат олдида ҳисоб беради ва ўзининг ихтиёрида ҳамда тасарруфида бўлган фойда суммасини аниқлайди. Фойдадан олинган солиқлар катъий ставкаларда ва фоизларда ундирилади. Ҳисоб фойдасининг солиқлар тўловидан қолган қисми корхона соф фойдаси сифатида унинг эркин белгиловига (акционерлар йиғилишининг қарори ва ички низомига) мувофиқ тақсимланади.

Молиянинг тақсимлаш ва қайта тақсимлаш функциясига биноан корхона даромадлари ва уларнинг тақсимот қаторлари белгиланади.

Соф фойдадан ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтиришга оид сарфлар акционерларнинг умумий йиғилишида ҳисоб бериш ҳамда уларнинг розилигини олиш асосида белгиланади.

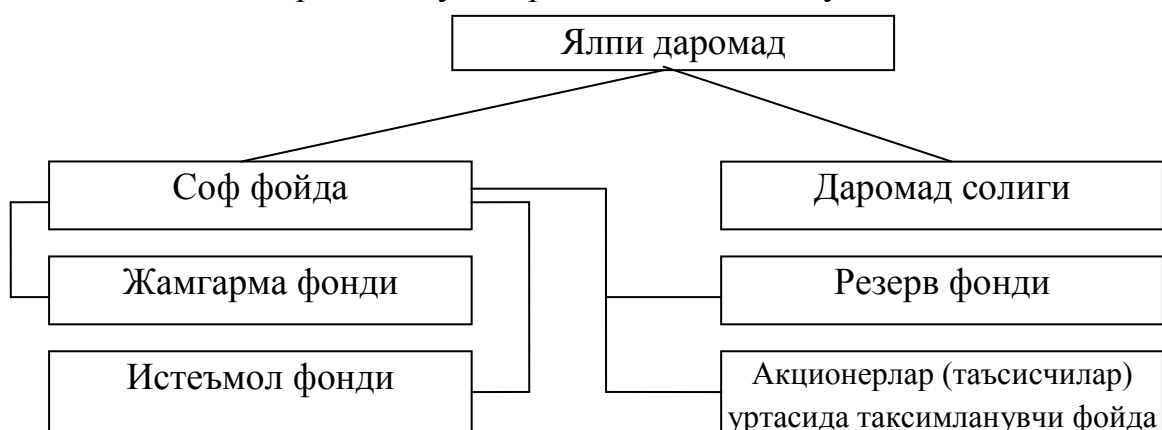
Соф фойданинг қолган қисми чиқарилган акцияларнинг турига караб ва уларнинг имтиёзли шартлари асосида тақсимланади. Дастлаб имтиёзли акция эгаларига олдиндан кафолатланган фоизларда тўловлар ҳисобга олинади, фойда оддий акция эгаларига дивиденд фоизлари ва суммалари эълон қилинади. Фойданинг тақсимланмаган қисми корхона учун тақсимланмаган фойда сифатида, агар корхона ночор ахволда бўлса, қорежамаган зарар сифатида кейинги ҳисобот йилига ўтказилади. Қорежамаган зарар ва тақсимланмаган фойда корхона фаолиятининг биринчи йили бўйича баланснинг шу номдаги қаторига мос тушади. Кейинги йиллар бўйича уларнинг таққосланувчанлиги

таъминланади. Яъни, тақсимланмаган фойда, қопланмаган зарар жорий давр учун қуйидагича аниқланади:

1. Ҳисобот даврининг бошидаги тақсимланмаган фойда, қопланмаган зарар.
2. Жорий давр соф фойдаси.
3. Жорий даврда тақсимланмаган фойда ва соф фойданинг ишлатилиши.
4. Ҳисобот даври охиридаги тақсимланмаган фойда, қопланмаган зарар (1+2-3).

Жамгарма фонди корхона даромади ҳисобига ташкил этилади ва асосий ишлаб чиқариш, шунингдек ноишлаб фондларнинг сотиб олинишига ва курилишига ҳамда Қайтарилмайдиган характерга эга булмаган бошқа капитал Қуйилмаларга сарфланади. Жамгарма фонди узоқ муддатли инвестицияларга йуналтирилади. Ҳисоб рақамининг баланс активига кирувчи сарфланган маблағлар ўрнига, уларга эквивалент бўлган ва бошқа муддатлар бўйича активда акс этирилган мулклар қиймати пайдо бўлади.

2-чизма. Корхона даромадининг тақсимланиши

Бундан ташқари жамгарма фонди ҳисобига кайтмас характерга эга бўлган сарф-харажатлар молиялаштирилади, жумладан:

- илмий текшириш ишларини олиб бориш;
- табиий мухитни сақлаш тадбирлари;
- солиққа тортиш учун таннархга киритилган нарсалардан ортиқ харажатлар (малака ошириш, хизмат сафари, кредит фоизлари ва х.к)
- қимматли қоғозлар харажатлари;
- бошқа корхоналар ташкил этиш учун бадалларга;
- фойдани яширганлик (камайтириб кўрсатганлик) учун жарима санкциялари.

Истеъмол фонди ижтимоий эҳтиёжларга ва ишловчиларни моддий рағбатлантириш тадбирларини молиялаштиришга сарфланади: ишлаб чиқариш билан боғлиқ булмаган мукофотлар (узоқ йил ишлаганлиги ва б. учун) бериш, моддий ёрдам кўрсатиш; даволаниш учун йўлланмалар бериш; дивидендлар тўлаш ва х.к.

Истеъмол фондлари бўйича харажатлар кайтмас характерга эга. Резерв фонди табиий офатлар, фавкулудда хрдисалар, баланс йукотишлари билан боғлиқ харажатларни қоплаш мақсадида ишлатилади.

2. Корхоналар фойдасини шаклланишига таъсир этувчи омиллар ва уларни максималлаштириш

Корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятдан оладиган фойданинг миқдори ички ва ташқи омиллардан боғлиқ. Ички омилларга янги техника ва технологияларни жорий этиш, хўжалик юритиш даражаси, раҳбарият ва менежерларнинг билимдонлиги (омилкорлиги), маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, ишлаб чиқаришни ва меҳнатни ташкил этиш даражаси киради. Корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи омилларга бозор конъюнктураси, ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий-техник ресурсларнинг нархи, амортизация нормалари, олиқ солиш тизими ва бошқалар.

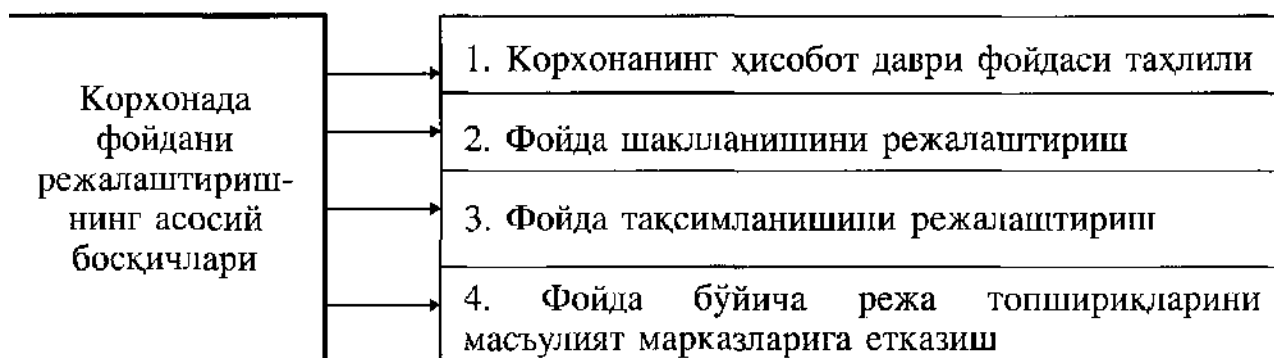
Иқтисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида ҳар бир корхонада фойдани кўпайтириш тадбирларини режалаштириш ва амалга ошириш лозим. Умуман олганда бундай тадбирлар қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича монопол ўринни эгаллашга (ноёб маҳсулотлар ишлаб чиқаришга) эришиш;
- доимо ўзгарувчан конъюнктурга қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни янгилаб туриш;
- рақобатбардошлик шароитида товарларнинг сотила олишини таъминлаш мақсадида харидорларга турли хил хизматлар кўрсатиш (жумладан, товарлар сотилгандан кейинги хизматлар);
- маҳсулот ишлаб чиқаришни ўстириш;
- маҳсулот сифатини яхшилаш;
- ортиқча ускуналар ва бошқаларни сотиш ёки ижарага бериш;
- мавжуд моддий ресурслардан, ишлаб чиқариш қувватларидан ва иш майдонларидан, ишчи кучи ва иш вақтидан оқилона фойдаланиш асосида маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш;
- ишлаб чиқаришни диверсификациялаш;
- маҳсулотларни сотиш бозорини кенгайтириш ва бошқалар.

Корхона фаолияти самарадорлигини аниқлаш учун якуний натижани (фойдани) ишлаб чиқариш харажатлари ёки шундай натижага эришишни таъминлаган ресурслар билан таққослаш лозим. Фойда ҳажмининг катта ёки кичиклиги фаолиятга баҳо беришнинг асосий меъзони бўла олмайди. Шунинг учун ҳам фойданинг даражаси яъни хўжалик фаолиятининг рентабеллиги аниқланади. Рентабелликни аниқлаш нафақат хўжалик юритувчи субъектлар умумхўжалик фаолиятига, балки унда фойдаланилаётган ресурслардан фойдаланиш даражасига ҳам баҳо беришда муҳим ҳисобланади.

3. Корхоналар фойдасини режалаштириш асослари

Корхонани бошқариш тизимида фойдани режалаштиришга асосий ўрин берилади. У қуйидаги босқичларда амалга оширилади (3-чизма):

3-чизма. Корхонада фойдани шакллантиришнинг босқичлари

Корхона фойдасини бошқаришнинг асосий мақсади ҳисобот даврида фойданинг шаклланиши ва тақсимланишининг асосий суръатларини ва бу ҳаракатни келтириб чиқарган асосий омилларни аниқлаш.

Корхона фойдасини бошқаришнинг биринчи босқичида корхона баланс фойдаси умумий суммаси ўзгариши ва ҳисобот даврида унинг товар айланишига нисбатан ўзгариши даражаси кўриб чиқилади, бу кўрсаткичларнинг эришилган амалий қийматларининг режадагисидан четланиши аниқланади.

Корхона фойдасини бошқаришнинг иккинчи босқичида корхона баланс фойдасининг унинг асосий турлари бўйича таркиби кўриб чиқилади. Бунда асосий эътибор корхонада товарлар сотилиши умумий суммаси, даражаси ва улуши ўзгаришига қаратилади.

Корхона фойдасини бошқаришнинг учинчи босқичида корхонанинг алоҳида маъсулият марказлари бўйича фойда шакллантирилиши кўрсаткичлари кўриб чиқилади. Бу таҳлил жараёнида фойда турларининг (савдо ва носавдо фаолияти бўйича) амалда эришилган суммаси ва даражасининг режалаштирилган кўрсаткичлардан четланишлари даражаси ўрнатилади.

Корхона фойдасини бошқаришнинг тўртинчи босқичида ҳисобот даврида товар сотишдан олинган фойда суммасига таъсир кўрсатган асосий омиллар ўрганиб чиқилади. Бундай таҳлил предмети биринчи навбатда олдин кўриб ўтилган "ҳаражатлар, сотув ҳажми ва фойда боғлиқлиги" тизимининг омиллари ҳисобланади. Улар кейинги даврда товар сотилиши фойдасининг мумкин бўлган ўсиши даражасини топиш имконини беради.

Корхона фойдасини бошқаришнинг бешинчи босқичида корхонада фойда ишлатилишининг асосий йўналишлари кўриб чиқилади. Бу мақсадларда баланс фойдаси суммаси корхона ихтиёрида қолган фойда суммасини (соф фойда) аниқлаш учун бу манба ҳисобидан тўланадиган солиқ тўловларидан "тозаланади". Соф фойда таркибида режалаштирилган даврда фойда ишлатилиши алоҳида йўналишларининг асосий шакллари, суммалари ва

улушлари кўриб чиқилади. Бу суммалар корхона ривожланишини молиявий таъминланиши баҳолайди.

Корхона фойдасини бошқаришнинг натижалари кейинги даврда фойданинг режа кўрсаткичлари аниқланишининг асосий шarti бўлиб ҳисобланади.

Фойда шаклланишини режалаштириш.

Фойданинг режали суммасини ҳисоблаш уни режалаштиришнинг энг маъсулиятли босқичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич режалаштирилиши фойданинг фақат товарлар сотилиши ва бошқа мулкни сотиш билан боғлиқ турлари бўйича амалга оширилади. Савдо операцияларидан бошқа операциялар фойдаси суммаси савдо корхоналарида режалаштирилмайди.

Режалаштириш жараёнида асосий эътибор товарлар сотилиши фойдаси суммасига қаратилади. Бу кўрсаткич ҳисоби қуйидаги асосий усуллар қўлланилишига аосланади:

а) даромадлар ва муомала харажатлари суммаларининг олдин аниқданган режа кўрсаткичлари;

б) товарлар сотилишининг олдинги аниқланган режа кўрсаткичи;

в) товар айланиши рентабеллигининг ўртача даражаси;

г) фойда мақсадли суммасининг шакллантирилиши.

а) даромадлар ва муомала харажатлари суммаларининг олдин аниқланган режа кўрсаткичларига асосланган товарлар сотилишидан келадиган фойда суммасини режалаштириш усули савдо фаолияти фойдаси суммасини ҳисоблашда фойданинг мақсадли суммаси кўрсаткичи ишлатилмаган ҳолларда қўллапилади. Бу ҳолда фойда ҳисоби модели қуйидагича бўлади:

$$БФ_p = \frac{ДС_p \times (100 - Д_{ккк})}{100} - МХ_p$$

бунда:

БФ_р - товар сотишдан олинган баланс фойданинг режалаштирилган суммаси

ДС_р - савдо фаолияти даромадларининг режалаштирилган суммаси

МХ_р - муомала харажатларининг режалаштирилган суммаси

Д_{ккк} - қўшилган қиймат солиғи даражаси (савдо корхонаси даромадлари ҳисобидан тўланадиган бошқа солиқлар ҳам), %да.

б) Товарлар сотилишининг олдин аниқланган режа кўрсаткичига асосланган ҳолда товарлар сотилиши фойдаси суммасини режалаштириш усули "харажатлар, савдо ҳажми ва фойда боғлиқлиги" тизимига асосланган. Бу ҳолда фойдани ҳисоблаш модели қуйидагича бўлади:

$$БФ_p = \frac{(C_p - C_{3н}) \times (D_{сд} - D_{ўзг.х.})}{100}$$

бунда:

БФр - товарлар сотилиши баланс фойдасининг режалаштирилган суммаси;

СР - товарлар сотилишиинг режали ҳажми;

Сзн - зарарсизлик нуқтасига эришишни таъминловчи товарлар сотилиши ҳажми;

Дсд — товар айлапишига нисбатан товарлар сотилиши соф даромадлари даражаси, %да;

Дузг.х. - товар айланишига нисбатан ўзгарувчан муомала харажатлари даражаси, %да.

Бу ҳисоб жараёнида зарарсизлик нуқтасига эришишни таъминлайдиган товарлар сотилиши ҳажми аниқланганлиги сабабли, параллел равишда хавфсизлик (молиявий мустаҳкамлик) чегараси ва коэффициентлари кўрсаткичлари ҳам аниқланиши мумкин.

в) Товар айланиши рентабеллигининг ўртача даражасига асосланган ҳолда товарлар сотилиши фойдаси суммасини режалаштириш усули савдо корхоналарида ишлатиладиган энг содда ва энг кенг қўлланиладиган усул ҳисобланади. Унда бор йўғи икки кўрсаткич ишлатилади: товарлар сотилишининг режалаштирилган ҳажми (СР) ва режа даврида товар айланишининг ўртача рентабеллиги даражаси (ДТР, % да). Буларнинг охириги унинг ҳисобот давридаги даромадлилик ва харажатлиликнинг кутилаётган ўзгаришларини ҳисобга олган ҳолда тўғриланган қийматлари асосида аниқланади. Бу ҳолда ҳисоб модели қуйидагича:

$$БФ_r = \frac{C_r \times D_{тр}}{100}$$

бунда:

БФР - товарлар сотилишидан олинган баланс фойданинг режалаштирилган суммаси;

СР ва ДТР - юқорида айтиб ўтилган кўрсаткичлар

г) Фойданинг мақсадли суммаси шакллантирилишига асосланган товарлар сотилиши фойдаси режалаштирилган суммасини режалаштириш усули савдо корхонасининг кейинги даврдаги стратегик ривожланиш мақсадлари билан энг юқори боғлиқликни таъминлайди. Бу ҳисобнинг асоси корхона ихтиёрида қоладиган фойда (соф фойда) ҳисобидан шакллантириладиган ўз молиявий заҳираларига бўлган талабни олдиндан аниқлаш ҳисобланади. Ҳисоб бу талабнинг ҳар бир элементи бўйича олиб борилади (ишлаб чиқариш ривожланиши; мулк эгаларига даромад тўланиши; ходимларни қўшимча моддий рағбатлантириш ва б.). Корхона ихтиёрида қоладиган фойда ҳисобидан шакллантириладиган маблағларга бўлган умумий талаб ўзида корхонанинг режалаштирилган давридаги соф фойдасининг мақсадли миқдорини ифодалайди. Бу ҳолда товар сотилишидан олинган баланс фойданинг мақсадли суммасини ҳисоблаш модели қуйидагича бўлади:

$$БФМ = \frac{СФМ \times 100}{100 - ДФС}$$

бу ерда :

БФМ - режалаштирилган давр учун товар сотилишидан олинган баланс фойданинг мақсадли суммаси;

СФМ - режалаштирилган даврда корхона соф фойдасининг мақсадли суммаси;

ДФС - Фойда солиғи даражаси (фойда ҳисобидан тўланадиган бошқа солиқ тўловларининг ҳам), %да

Бу ҳисоб усулининг асосий вазифаси шундаки, унинг асосида олинган фойда кўрсаткичи савдо корхонасини ривожлантиришнинг муҳим мақсадли йўналишларидан бири сифатида қаралади ва бошқа муҳим иқтисодий кўрсаткичларни ривожлантиришнинг асосий элементи бўлиб хизмат қилади. Бошқача қилиб айтганда кейинги даврда корхонанинг стратегик ривожланишини фойданинг мақсадли суммасини режалаштириш бутун асосий кўрсаткичлар тизимида ўз аксини топади.

Шундай қилиб ҳисобларнинг танланган усулидан келиб чиқиб товарлар сотилишидан олинадиган фойда суммасини шакллантиришни режалаштириш корхонанинг бутун иқтисодий режалаштиришнинг яқунловчи ёки бошланғич босқичи сифатида қаралиши мумкин.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхона соф фойдаси қандай тақсимланади?
2. Корхоналар фойдасини шаклланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Корхонада фойдани шакллантириш қандай босқичлардан ўтади?

Топшириқлар

1. Даромад ва фойда ўртасидаги фарқни тушунтиринг.
2. Бирон бир корхонани танлаб фойдасига таъсир кўрсатаётган омилларни таҳлил қилинг.

6-мавзу. Корхоналарда солиқ ва солиққа тортиш ва инвестициявий фаолияти

6.1-мавзу. Бозор муносабатларини ривожланиш шароитида солиқ ва солиққа тортиш

Асосий саволлар:

- 1. Корхоналар даромадидан тўланадиган солиқларнинг моҳияти, аҳамияти ва туркумланиши**
- 2. Солиққа тортилувчи фойда миқдорини аниқлаш**
- 3. Амалдаги солиқ қонунчилигида корхоналар учун мавжуд солиқ имтиёзлари.**

Таянч сўз ва иборалар

Солиқ, фойда солиғи, маҳсулот сотишдан тушган тушум, бошқа операциялар даромадлар, чегириб ташланадиган харажатлар, чегириб ташланмайдиган харажатлар, солиқ имтиёзлари.

1. Корхоналар даромадидан тўланадиган солиқларнинг моҳияти, аҳамияти ва туркумланиши

Корхоналар фойда солиғининг моҳияти фойданинг бир қисмини мажбурий тўлов сифатида давлат бюджетига марказлаштирилишида юзага келадиган муносабатларда намоён бўлади. Шундай экан фойда солиғи деганда корхона, ташкилот ва бирлашмаларда яратилган қўшимча қийматнинг бир қисми фойдани қонун доирасида белгиланган чегараларда мажбурий тўлов сифатида давлат бюджетига ихтиёрига ўтказилиши билан боғлиқ пул муносабатлари тушинилади.

Амалиётда солиқ қонуниятларидан келиб чиққан ҳолда фойда солиғи деганда корхона, ташкилот ва бирлашмаларнинг ишлаб чиқариш фаолиятидан кулга киритилган фойдасидан ташқари қимматли қоғозлар операцияларида (акция, облигацияларини чиқариш ва жойлаштиришдан олган дивидентлар еки фоизлар қуринишидаги даромадлар) даромадлар, шунингдек бошқа корхоналар фаолиятига катнашишдан кулга киритилган даромадлар ҳам этиборга олинади. Умуман фойда солиғи тушунчаси корхона, ташкилот ва бирлашмалар фойдасининг марказлашган фойда (даромад)лар йигиндисининг бир қисмини марказлаштирилиши билан боғлиқ муносабатларида ҳам ўз аксини топмоқда. Бу эса фойда солиқ муносабатларини амал қилувчи қонунлардан келиб чиққан ҳолда мазмунан такомиллаштирилиб туришини тақозо этади.

Шундай қилиб фойда солиғининг моҳиятини тушиниш мақсадида фойда солиқ муносабатига таълуқли уч хусусиятга эга бўлмиш пул маблағларининг ҳаракат доирасига диққатни қаратиш зарурдир, яъни:

1. Солиқ тўловчи ўз фойдасининг бир қисмини фойда солиғи сифатида давлат бюджетига тўлар экан, бунинг эвазига у давлатдан шунга тенг бирон бир товар ёки хизмат олмайди. Умуман тўланган фойда солиғи солиқ тўловчининг давлатдан оладиган маблағлари ўртасидаги бевосита боғлиқликда юзага

келмайди. Худди анашу хусусиятга кўра фойда солиғи нархдан рухсатнома (лицензия)лар ва воситачилик йигимларидан фарқ килади, чунки булар ўзига хос мажбурий ёки ихтиёрий тўлов ҳисобланади, бироқ ҳамма вақт давлат тамонидан кўрсатилган хизматдан муайян фойда (наф) курилиши билан боғлиқдир. Конкрет субъект солиқ тўловчи сифатида одатда жамият ва ўзининг кўрган фойдаси ёки манфаатини тўлаган солиқлар билан баҳолаб ололмаганлиги туфайли, улар тамонидан айрим ҳолларда солиқлар тўлашдан буйин товлашга ёки ўз фойдаларини яшириш ҳолларига олиб келмоқда. Бундай ҳолатлар аниқланиб бундай шахсларга нисбатан маъмурий чоралар қўрилсада ҳам давлат йигиб олинган фойда солиғининг аҳамиятини ошқора ва самарали тарзда ишлатса ҳамда солиқ тўловчиларнинг аксарият қисми давлатнинг иқтисодий - ижтимоий ва бошқа дастурларининг аҳамиятини тушинган ҳолда ўз маблағлари ҳисобидан мажбурий солиқларини тўлаганликларида солиқ ахлоқини юксак тамойили барқарорлашган булар эди.

2. Фойда солиғи мажбурий тўлов сифатида тўла ва ўз вақт ида давлат бюджетига тўланиши учун жавобгарлик солиқ тўловчилар зиммасига юкланган. Шунинг учун ҳам жавобгарлик фойда солиғининг тўланишида, унинг тўловчисига мажбурий маъсулятни юклайди.

3. Давлат тамонидан фойда солиғининг марказлаштирилиши орқали давлат бюджетининг энг асосий даромад қисми белгиланган миқдорларда таъминланади. Шу сабабли ўзига хос пул маблағларининг ҳаракати доирасида фойда солиғини тўлашга монанд булиш солиқ муносабатининг юксак даражасида юзага келади.

Фойда солиғи моҳиятини шу тартибда ёритар экамиз уни фойда солиғи доирасидаги муносабатлар нуқтаи назардан ўрганиш муҳимдир. Фойда солиғи ўз моҳиятига кўра давлат бюджети ва ҳуқуқий шахслар ўртасидаги муносабатларни ифодалайди. Фойда солиғининг иқтисодий моҳиятининг очаётганда, уни катъий, доимий такрорланиб турадиган воқелик, яъни иқтисодий воқелик деб караш зарур. Демак, фойда солиғи бу молиявий категориядир. Фойда солиғида доимий, қайтарилиб турадиган молиявий яъни пул муносабатларидир. Анашу пул муносабатларининг мазмунини ечиш орқали фойда солиғининг моҳияти ёритилиши мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизким, фойда солиғи ҳамма пул муносабатларини эмас, балки солиқ объекти булмиш фойда (даромад)ни тақсимлаш, қайта тақсимлашдаги пул муносабатларини ифодалайди.

Фойда солиғининг моҳиятини ечишда унинг энг аввало мажбурий тўлов эканлигини кўрсатиб ўтиш зарур. Тўғри фойда солиғи муносабатларида мажбурийлик мавжуд, бу мажбурийлик демократиянинг олий тимсоли булмиш парламент қарори, яъни қонун билан киритилади, давлатнинг каттик талаби эътиборга олинади. Демак, фойда солиғидаги мажбурийлик ҳуқуқий демократик меъёрлар асосида Олий Мажлис тамонидан киритилади.

Колаверса, фойда солиғи мазмунида ўзок муддатга мулжалланган мажбурий пул ҳаракатига мансуб муносабатлар ётади.

Фойда солиғининг моҳиятини ечишда унинг энг демократик тўлов эканлигига эътиборни ҳам каратиш керак Чунки бозор иқтисодиёти шароитида

хилма-хил мулк шаклидаги корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотларнинг фойдасини давлат тўғридан-тўғри солиқсиз мажбурий тўлов килиб ола олмайди. Колаверса давлат хилма-хил мулк шаклидаги корхона ва ташкилатларнинг фойдасидан бюджетга даромад олиш учун Олий Мажлис тасдиқлаб берган фойда солиғидан фойдаланади. Демак, фойда солиғи солиқ муносабатларининг ўзига хос Мустақил таркибий қисмидир. Унинг амал қилиши демократик асосда юзага келиши мумкин бўлган ҳуқуқий муносабатлар билан боғлиқдир. Шундай килиб, фойда солиғи пул муносабати ни ифода этиб, бу муносабатларда бир тамонда давлат ва иккинчи томонда солиқ тўловчилар, яъни корхона бирлашма ва ташкилотлар туради. Шу муносабатларни ташкил қилишни давлат ўз қулига олган, чунки фойда солиғи унинг учун бюджетга даромад бўлиб тушади, солиқ тўловчилари харажат бўлади. Давлат билан солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатни Олий Мажлис қонун асосида белгилаб беради. Бундай муносабатнинг белгилаб берилиши фойда солиғини тўловчиларнинг Олий Мажлис тамонидан белгиланиши икки томоннинг, яъни солиқ, ундирувчи давлат билан солиқ тўловчилар ўртасидаги розиликнинг юксак демократик даражасининг амал этишдан далолат беради.

Фойда солиқ муносабатларининг айрим амалий хусусиятлари қаторига қуйидагиларни ҳам киритиш мумкин:

1. Солиқни ҳисоблашда корхонанинг молиявий аҳволи ва ишлаб чиқариш фаоляти ҳар тамонлама инobatга олиниши минтақадаги иш ҳақи коэффицентлари, яъни саҳроларда, сувсиз жойларда, тоғли туманларда фаолят кўрсатиб олинган фойда ва уни солиқ объекти доирасида этиборга олишда кулланиладиган чегармалар.

2. Республикамизда амал қилувчи регрессив, прогрессив ва пропорционал солиқ ставкаларининг ўзида турли фаолят даражасидан келиб чикган ҳолда этиборга олиниши.

3. Фойда солиғини ҳисоблашда акция, облигациялардан улардан ташқари олинган даромадлар ҳамда бошқа корхоналар фаолятида катнашишдан курилган даромадларнинг ҳам фойда солиқ объектини шакллантиришда этиборга олиниши.

4. Яхши ишлайдиган ёки ишлаб чиқарилган маҳсулот (товарлар)ни экспорт қилиш, кичик бизнес корханаларига нисбатан жорий этилган имтиёзлар, чегирмалар ва шу кабиларни.

Фойда солиғини ижтимоий-иқтисодий тараққиётдаги ўрни ва аҳамияти ҳам бенихоя каттадир.

Биринчидан, фойда солиқ объектининг имтиёзлар орқали тартибга келтириш солиқ тўловининг ўзига боғлиқ килиб қуйилганлиги, корхоналарни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми утган йилга нисбатан оширишга сифатли маҳсулот (товар) ишлаб чиқишга ундайди. Қўлга киритилган ва корхона балансидаги фойда ноурин сарфлашни қисқартиради ва тўғридан-тўғри кайтим бермайдиган хўжалик тармоқларига инвестицияни кенгайтиради, уни тез ишга солишга имконят тугдирмоқда.

Иккинчидан, фойда солиғи корхоналарнинг маблағларини уй- жой курилишига сарфлашга ва уларни экспорт ҳажмини оширишдан фойда олишга кизиқтиради. Чунки бундай фойдаларнинг солиқдан озод этиш корхонанинг молиявий аҳволини мустахкамлайдиган тўлов қобилиятини кучайтиради.

Учунчидан, фойда солиқ имтиёзларига амал қилиш ишлаб чиқиш харажатларини камайтиришга, сифатли куплаб маҳсулот ишлаб чиқишга ва бюджет даромадларини оширишга қулай шарт- шароит яратмоқда.

Туртинчидан, фойда солиғини келажакда корхона даромадидан олинадиган солиқ билан бирлаштириш имкониятлари улар томонидан қулга киритилиши мумкин бўлган иқтисодий кўрсаткичларнинг усишига боғлиқ, чунки бундай солиқ муносабатлари юзага келтиришга орқали ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида сифат ўзгаришларининг ижобий таъмонга силжитилишига эришиш мумкин бўлади.

Даромад (фойда) солиғи корхоналар тўлайдиган бевосита (тўғри) солиқларнинг, энг муҳимларидан бири ҳисобланади. Ушбу солиқнинг характерли хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- ушбу солиқ фақатгина корхона солиқга тортиладиган даромадга (фойдага) эга бўлсагина ҳисобланади, корхонанинг зарари солиқга тортиладиган базадан кичик бўлган да ушбу солиқ мавжуд бўлмайди. Демак, даромад (фойда) солиғини тўлашнинг муҳим шarti бўлиб корхоналарнинг рентабелли ишлаб чиқариш ўз фаолиятларидан фойда олишлари ҳисобланади.

- даромад солиғининг миқдори бевосита корхонанинг соф фойдасига, яъни унинг мулкдорига қоладиган фойдани камайтиради. Демак, солиқ тўловчиларда ушбу солиқ купинча норозичиликка олиб келади. Шунинг учун давлат солиқ сиёсатида ушбу солиқ юқини доимо камайтириб бориш муҳим урин тўтади. Бунинг ёркин гувоҳи бўлиб, масалан даромад (фойда) солиғи ставкасини йил сайин камайтириб борилиши ҳисобланади. Агар бу солиқ ставкаси бундан етти йил олдин 38% бўлган бўлса, ҳозирги кунга келиб у 15% ни ташкил этади.

- даромад (фойда) солиғи Хўжалик юритувчи субъектларни рентабелли ишлашга, инкирозга учрамасликка интилтадиган солиқ тури ҳисобланади. Корхоналарнинг зарар билан ишлаши нафақат давлатга, балким уларнинг ўзларига ҳам манфаатли ҳисобланмайди. Даромадга (фойдага) эришмаган корхона ўз ишлаб чиқаришини ривожлантира олмайди, шунингдек жамиятни ривожига ҳам ҳисса қўша олмайди.

- даромадни (фойдани) давлат томонидан белгилаб қўйган ишлаб чиқариш турлари ва шартлари эвазига олган корхоналар ушбу солиқ бўйича жуда катта имтиёзларга эга бўлади, жумладан ишлаб чиқаришни физик ҳажмини оширишдан олинган фойда умуман солиқга тортилмайди, халқ истеъмол товарларини болалар учун товарларни, товарларни экспорт қилганлиги учун ишлаб чиқариш корхоналарига солиқ қонунчилигига кўра жуда катта имтиёзлар белгиланган.

Даромад (фойда) солиғини тўловчилар бўлиб, қуйидагилардан ташқари, барча тадбиркорлик фаолиятидан фойда олган Хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобланади

-хорижий корхоналар, ушбу корхоналар махсус Йуриқномага асосан солиқга тортилади;

-солиқ солишининг ихчамлаштирилган шаклида, яъни ягона солиқ тизимида, ишловчи кичик ва ўрта бизнес корхоналари ;

-ялпи даромаддан солиқ тўловчи савдо ва умумий овқатланиш корхоналари.

2. Солиққа тортилувчи фойда миқдорини аниқлаш

Даромад (фойда) солиғи бўйича солиқ солиш объекти бўлиб солиққа тортиладиган фойда ҳисобланади. Ушбу фойда суммаси Солиқ кодеси (14-43-моддалар) ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 5-февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда охириги молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ топилади.

Ушбу меъерий ҳужжатларга мувофиқ корхоналар фаолиятининг охириги молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар куйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади.

1. Сотишдан олинган фойда (Фс) ёки зарар (Зс)

$Фс(Зс) = Ст - Тс$, мос равишда

$Фс = агар Ст > Тс, Зс = агар Ст < Тс$

Бу ерда: Ст - соф тушум, Тс - сотиш таннархи

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда (Фаф) ёки зарар (Заф)

$Фаф(Заф) = Фс(Зс) - Дх + Бод$

Бу ерда: Дх - давр харажатлари, Бод - асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

3. УмумХўжалик фаолиятдан олинган фойда (Фух) ёки зарар (Зух)

$Фух(Зух) = Фаф(Заф) + Фмф - Змф$

Бу ерда: Фмф - молиявий фаолиятдан олинган фойда

Змф - молиявий фаолиятдан курилган зарарлар

4. Солиқгача фойда (Фст) ёки Зарарлар (Зст)

$Фст(Зст) = Фух(Зух) + Фф - Фз$

Бу ерда: Фф - фавкулотдаги фойда

Фз - фавкулотдаги зарар

5. Солиққа тортиладиган даромад (Стд)

$Стд = Фст(Зст) + Стх + Сбх - Счх - Д - Ф$

Бу ерда: Стх - солиқ солиш базасига қайта кушиладиган харажатлар, Сбх - Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин да келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар, Счх - солиқ базасидан ҳисобот даврида чегирилайдиган харажатлар, Д - олинган дивидентлар, Ф - олинган фоизлар.

6. Солиққа тортиладиган фойда (Стф) - бу солиққа тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни:

Стф=Стд-И

Бу ерда: **И** - имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар.

Солиқ солиш базасига қайта кушиладиган харажатлар деганда “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда охирги молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомга мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиқгача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннархи, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар (масалан, меъёрдан ортик ишлаб чиқаришдаги йукотишлар, меъёридан ортик реклама ва вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, уяли алоқа харажатлари корхонанинг асосий воситалари ва бошқа активларидан курилган зарарлар, кўрсатилган хомийлик суммалари ва бошқалар) тушунилади. Бундай харажатларни тулик руйхати “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда охирги молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомнинг 1-иловасида келтирилган. Солиқ қонунчилигига асосан корхоналар солиқ солиш базасига қайта кушиладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ Мустақил ҳисоблашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (020-сатр) кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган лекинда келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9430 “Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар” счётида акс эттирилган харажатлар тушунилади. Ушбу харажатлар фойда (даромад) солиғи ҳисоб китобининг алоҳида сатрида (030-сатр) кўрсатилади.

Солиқ базасидан келгусида чегириладиган деганда “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда охирги молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низомда келтирилган 2-иловага мувофиқ утган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекин кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат ичида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилигига асосан корхоналар солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида Мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (040-сатр) кўрсатишлари лозим.

Олинган дивидентлар ва фоизлар. Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 15 фоизлик дивидент солиғига тортилиши муносабати билан фойда (даромад) солиғини ҳисоблашда олинган дивидентлар ва фоизлар суммалари чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида (060-сатр) кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивидент солиғи ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Жами даромад таркиби, харажатлар таркиби ва солиққа тортиладиган база:

1) Маҳсулот сотишдан тушган тушум.

2) Бошқа операцион даромадлар:

-Асосий восита ва бошқа активларни сотишдан тушган даромад;

-Мол-мулкни ижарага беришдан тушган тушум;

-Текинга олинган мол-мулк;

-Депонент, даъво муддати ўтган ва кретитор қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромад;

-Олинган штраф, пени ва неустойкалар;

3) Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар:

-фоиз сифатида олинган даромад;

-дивидент сифатида олинган даромад;

-Роялти;

-Мусбат валюта курси фарқи;

- Лизинга мол-мулкни бериш;

-Инвестицияни қайта баҳолаш ва бошқалар.

4) Фавқулотда даромадлар. Бу даромадлар 3 критерияга эга бўлиши керак:

1. Асосий фаолиятга боғлиқ бўлмаслик;

2. Корхона раҳбариятининг қарорига боғлиқ бўлмаслиги;

3. Ўйламаган қанақадир жуда кам учрайдиган бўлиши керак.

Жами даромаддан чегирмалар. Тадбиркорлик фаолиятини юритишда бухгалтерия ҳисоби бўйича харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади :

1. Ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

• Бевосита ва билвосита моддий харажатлар;

• Бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

• Бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятларига эга бўлган устама харажатлар.

2. Ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар яъни давр харажатлари:

• Сотиш харажатлари;

• Маъмурий харажатлар;

• Бошқа операцион харажатлар.

1. Молиявий фаолият харажатлари:

• Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкалари доирасида ва улардан юқори доирада қисқа муддатли ва узоқ муддатли кредитлар бўйича, шу жумладан тўлов муддати ўтган ва ўзайтирилган ссудалар бўйича тўловлар;

• Мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари;

• Чет эл валютаси билан операциялар бўйича салбий курс тафовутлари ва зарарлар;

• Сарфланган (қимматли қоқозларга, шуъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар;

• Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан салбий дисконт.

2. Фавқулотда харажатлар.

Солиққа тортиш мақсадида бирмунча бошқа усулдан фойдаланади.

Солиққа тортиш мақсадида эса харажатлар қуйидагича гуруҳланади:

1) Солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар.

Улар тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган харажатлар.

2) Солиққа тортиладиган даромаддан чегирилмайдиган харажатлар, яъни Солиқ кодексига биноан чегирилмайдиган харажатлар. Бу гуруҳ харажатларига хайрия, ҳомийлик, моддий ёрдам, путёвка, штрафлар, пенялар ва бошқалар киради.

3) Меъёрий харажатлар яъни қонунда бу харажатлар учун меъёр белгиланади. Меъёрдан ортиқчаси эса солиқ базасига қайта қўшилади.

Шунингдек солиққа тортиш мақсадида харажатлар

1. Чегириб ташланадиган харажатлар

2. Чегириб ташланмайдиган харажатларга бўлинади.

Чегириб ташланадиган харажатларга: моддий харажатлар; меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; амортизация харажатлари ва бошқа харажатлар киради.

Чегириб ташланмайдиган харажатларга қуйидагилар киради:

1) моддий қимматликларнинг табиий камайиши нормаларидан ортиқча йўқотишлар ва бўзилишлар;

2) ходимларга бериладиган ёки солиқ тўловчининг умумий овқатланиш эҳтиёжлари учун ёрдамчи хўжаликлар томонидан ишлаб чиқариладиган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича нархдаги фарқлар (зарарлар);

3) нормалардан ортиқча харажатлар (хизмат сафарлари, вакиллик харажатлари, ихтиёрий Суғурта турлари бўйича ажратмалар);

4) нодавлат пенсия жамғармаларига ажратмалар;

5) хўжалик бошқаруви органини сақлаб туриш учун ажратмалар;

6) умумий овқатланиш корхоналари ёки бошқа чет ташкилотларга жойларни бепул бериш харажатлари, ушбу корхоналар ва ташкилотлар учун коммунал хизматлар кўрсатиш қийматини тўлаш;

7) йиллик молиявий ҳисоботни бир ҳисобот даврида бир мартадан ортиқ аудитдан ўтказиш харажатлари;

8) солиқ тўловчининг фаолиятида талаб этилмайдиган касблар бўйича кадрлар тайёрлаш харажатлари;

9) ходимларга бепул кўрсатиладиган коммунал хизматлар, бериладиган озиқ-овқатлар, товарлар, маҳсулотлар ва бошқа қимматликлар ёки ходимлар учун ишлар ҳамда хизматларни бажариш қиймати, уларга бепул бериладиган уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари (ёки уй-жой, коммунал хизматлар ва бошқалар учун пул компенсацияси суммалари);

10) ходимларга қўшимча берилган таътиллارга тўланган ҳақ ва улар юзасидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган нормалардан ортиқча компенсациялар;

11) ходимларнинг овқатланиши, йўл ҳақи, даволаниши учун, даволаниш ва дам олиши учун йўлланмалар, экскурсиялар ва саёҳатлар учун, спорт секциялари, тўгараклари, клубларидаги машғулотларга, маданий-томоша, жисмоний тарбия ва спорт тадбирларига бориши учун, обунага ҳамда ходимларнинг шахсий фойдаланиши учун товарларга қилинган харажатларнинг ўрнини қоплаш ёки тўлаш ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар;

12) пенсияларга устамалар, пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бирйўла тўланадиган нафақалар;

13) ходимларга тўланадиган моддий ёрдам;

14) ишлаб чиқаришда шикастланганлик туфайли меҳнат лаёқатини йўқотганлик муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорларисиз ҳақиқатдаги иш ҳақиғача тўланадиган тўловлар;

15) экология, соғломлаштириш ҳамда бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бадаллар киритиш;

16) ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган соғлиқни сақлаш ва дам олишни ташкил қилиш тадбирларига харажатлар;

17) маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишларни (хизматларни) (шаҳарлар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам кўрсатиш ва бошқа турдаги ишлар) бажаришга сарфланган харажатлар;

18) атроф муҳитни ифлослантганлик ва чиқиндиларни жойлаштирганлик қонун ҳужжатларида белгиланган нормалардан ортиқча бўлганлиги учун компенсация тўловлари;

19) кредит шартномасида муддатли қарзлар учун назарда тутилган ставкалардан ортиқча тўлов муддати ўтган ҳамда ўзайтирилган кредитлар (заёмлар) бўйича фоизлар;

20) лойиҳалардаги ва қурилиш-монтаж ишларидаги камчиликларни, шунингдек объект ёнидаги омборга ташиб келтирилгунига қадар юз берган бўзилишлар ва деформацияларни бартараф этиш бўйича харажатлар, коррозияга қарши муҳофазадаги нуқсонлар туфайли тафтиш ўтказиш (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) харажатлари, ушбу харажатларни камчиликлар, бўзилишлар ёки зарарлар учун жавобгар бўлган маҳсулот етказиб берувчи ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ҳисобига ўрнини қоплаш мумкин бўлмаган миқдордаги бошқа шунга ўхшаш харажатлар;

21) байрам саналари ва муҳим саналар, жамоат фаолиятидаги ютуқлар муносабати билан ходимларни рағбатлантириш ҳисобланадиган бир йўла мукофотлар;

22) суд чиқимлари;

23) айбдорлари аниқланмаган ўғирликлар ва камомаддан ёки айбдор томон ҳисобидан зарур суммаларнинг ўрнини қоплаш мумкин бўлмаганда кўрилган зарарлар;

24) солиқ тўловчининг асосий воситалари ва бошқа мол-мулкининг (активларининг) чиқиб кетишидан (балансдан чиқарилишидан) кўрилган (бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ аниқланадиган) зарарлар;

25) хўжалик шартномалари шартларини ва қонун ҳужжатларини бўзганлик учун тўланган ёки тан олинган жарималар, пеня ҳамда бошқа турдаги санкциялар;

26) давлат улушларини бошқариш бўйича бошқарувчи компаниялар, давлат ишончли бошқарувчилари ва ишончли бошқарувчилар хизматларининг қийматини ҳамда уларга мукофотлар тўлаш, шунингдек компанияларнинг бошқа профессионал бошқарувчиларига мукофотлар тўлашга доир харажатлар;

27) бошқа харажатлар.

Шундай қилиб солиққа тортиладиган даромадни аниқлашда жами даромаддан қуйидагилар чегирилади:

-Қўшилган қиймат солиғи суммаси, акциз солиғи, мол-мулк солиғи, ер солиғи, божхона божи, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун солиқ;

-Иш ҳақи харажат;

-Рента тўловлари;

-Аренда тўлови;

-Асосий воситаларни ремонт харажатлари;

-Меъёридаги сафар харажатлари;

-Умидсиз қарзлар;

-Асосий воситаларни, қимматли қоғозлар ва бошқа активларни сотишдаги йўқотишлар;

-Амортизация ажратмалари (ва ҳ.к. Солиқ кодексига кўрсатилган чегирмалар).

3. Амалдаги солиқ қонунчилигида корхоналар учун мавжуд солиқ имтиёзлари.

Солиқ қонунчилигига мувофиқ даромад (фойда) солиғи ни тўловчиларига ушбу солиқ бўйича турт хил имтиёзлар тури белгиланган.

1. Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини тўлашдан қуйидаги юридик шахслар озод қилинади:

1) ногиронларнинг жамоат бирлашмалари, «Нуроний» жамғармаси ва «Ўзбекистон чернобилчилари» ассоциацияси мулкида бўлган, ишловчилари умумий сонининг камида 50 фоизини ногиронлар, 1941–1945 йиллардаги уруш ва меҳнат fronti фахрийлари ташкил этган юридик шахслар, бундан савдо, воситачилик, таъминлаш-сотиш ва тайёрлов фаолияти билан шуғулланувчи юридик шахслар мустасно. Мазкур имтиёзни олиш ҳуқуқини белгилаётганда ходимларнинг умумий сонига штатда тўрган ходимлар киритилади;

2) даволаш муассасалари ҳўзуридаги даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари;

3) жазони ижро этиш муассасалари;

4) ички ишлар органлари ҳўзуридаги қўриқлаш бўлинмалари.

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини тўлашдан озод қилинади:

1) протез-ортопедия буюмлари, ногиронлар учун инвентарлар ишлаб чиқаришдан, шунингдек ногиронларга ортопедик протезлаш хизмати кўрсатишдан, ногиронлар учун мўлжалланган протез-ортопедия буюмлари ва инвентарларни таъмирлаш ҳамда уларга хизмат кўрсатишдан олинган фойдаси;

2) шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олинган фойдаси;

3) тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирлаш ҳамда қайта тиклаш ишларини амалга оширишдан олинган фойдаси;

4) инвестиция фондларининг хусусийлаштирилган корхоналар акцияларини сотиб олишга йўналтириладиган фойдаси;

5) Халқ банки томонидан фуқароларнинг шахсий жамғариб бориладиган пенсия ҳисобварақларидаги маблағлардан фойдаланишдан олинган фойдаси.

Ишловчилари умумий сонининг 3 фоизидан кўпроғини ногиронлар ташкил этган юридик шахслар учун юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи суммаси ушбу қисмда белгиланган нормадан ортиқ ишга жойлаштирилган ногиронларнинг ҳар бир фоизига юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг суммаси бир фоиз камайтириладиган ҳисоб-китоб асосида камайтирилади.

2. Солиққа тортиладиган фойдани топишда имтиёзлар сифатида чегириладиган харажатлар

Юридик шахсларнинг солиқ солинадиган фойдаси қуйидаги суммага камайтирилади:

1) экология, соғломлаштириш ва хайрия жамғармалари, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, жисмоний тарбия ва спорт муассасаларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига бериладиган бадаллар суммасига, бироқ солиқ солинадиган фойданинг бир фоизидан кўп бўлмаган миқдорда;

2) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори асосида коллежлар, академик лицейлар, мактаблар ва мактабгача тарбия таълим муассасалари қурилишига йўналтирилган маблағлар суммасига, лекин солиқ солинадиган фойданинг 30 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда;

3) асосий ишлаб чиқаришни янги қурилиш шаклида кенгайтиришга, ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган бинолар ва иншоотларни реконструкция қилишга, шунингдек ушбу мақсадлар учун олинган кредитларни ўзишга йўналтириладиган маблағлар суммасига, тегишли солиқ даврида ҳисобланган амортизацияни чегириб ташлаган ҳолда, бироқ солиқ солинадиган фойданинг 30 фоизидан кўп бўлмаган миқдорда;

4) ишлаб чиқаришни модернизациялашга, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга, янги технологик жиҳозлар харид қилишга, ушбу мақсадлар учун берилган кредитларни ўзишга, лизинг объекти қийматининг ўрнини қоплашга, тегишли солиқ даврида ҳисобланган амортизацияни чегирган ҳолда йўналтириладиган маблағлар суммасига. Солиқ солинадиган базани камайтириш юқорида кўрсатиб ўтилган харажатлар амалга оширилган солиқ давридан эътиборан, технологик жиҳозлар бўйича эса у фойдаланишга топширилган пайтдан эътиборан уч йил ичида амалга оширилади. Янги технология жиҳозлари улар олинган (импорт қилинган) пайтдан эътиборан уч йил ичида реализация қилинган ёки текин берилган тақдирда, мазкур имтиёзнинг амал қилиши фойдадан олиннадиган солиқни тўлаш бўйича мажбуриятлар тикланган ҳолда, имтиёз қўлланилган бутун давр учун бекор қилинади;

5) ёш оилалар тоифасига кирувчи ходимларга ипотека кредитлари бадаллари тўлашга ва (ёки) мулк сифатида уй-жой олишга текин йўналтириладиган маблағлар суммасига, бироқ солиқ солинадиган базанинг 10 фоизидан ошмаган миқдорда;

6) диний ва жамоат бирлашмаларининг (касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва ҳаракатлардан ташқари), хайрия жамғармаларининг мулкида бўлган корхоналар фойдасидан шу бирлашмалар ва жамғармаларининг уставда белгиланган фаолиятини амалга ошириш учун йўналтириладиган ажратмалари суммасига.

1.Фойда солиғи ставкаси 2008 йил 1 январдан 9% қолдирилди.

2.Тижорат банклари учун 15%.

3.Корхона экспорт бўлган шуғулланса экспорт улуши 15-30% гача бўлса, солиқ ставкаси 30%га камайтирилади.

4.Агар экспорт улуши 30% ва ундан юқори бўлса солиқ ставкаси 50% га қисқартирилади.

5.Хизмат кўрсатувчи корхоналар учун пластик картани қўллаган ҳолда бажарилган иш хизматлари учун солиқ ставкаси 10%га камайтирилади.

6.Гастрол, концерт фаолияти билан шуғулланишга лицензияси бўлган юридик шахсларни жалб этиш йўли билан оммавий томоша тадбирларини ташкил этишдан даромад оладиган корхоналар учун солиқ ставкаси 35% қилиб белгиланган.

Даромад (фойда)солиғи бўйича солиқ солиш объекти бўлиб солиққа тортиладиган фойда ҳисобланади. Ушбу фойда суммаси жами даромаддан Солиқ кодекси (126-166 моддалр) ва ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5-февлардаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда охирги молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомига мувофиқ кўрсатилган харажатларни чегиришдан топилади. Формула сифатида солиққа тортиладиган даромад куйдагича бўлади.

СТД= Даромад Σ - Харажат Σ +Илова1±Илова2- Имтиёзлар

Солиққа тортиладиган даромадни аниқлаш тартиби.

Солиққа тортиладиган даромадни аниқлашда №54 низомдан албатта фойдаланилади, чунки унда харажатларнинг ва охириги молиявий натижани аниқлашнинг метадологик асослари ўрнатилган.

Низом бухгалтерия ҳисоби ва солиқ ҳисобидаги фарқларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Солиқ органларини бухгалтерия фойдаси қизиқтирмайди, уларни хўжалик субъектлари томонидан қилинган айрим харажатлари, бухгалтерия фойдасига қайта қўшилувчи харажатларнинг тўғри аниқланиши қизиқтиради.

Шундай қилиб Илова 1 да Соф фойданеи аниқлашда корхонанинг даромадидан чегириладиган, лекин фойда солиғи суммасини аниқлашда солиққа тортиладиган даромад қайта қўшиладиган харажатлар киритилади (1-жадвал).

Илова 2 да ҳисобот даврида чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар акс эттирилади. Шундай қилиб бухгалтерия ҳисоби 2 функцияни бажаради. Бир томондан корхонанинг умумий молиявий фаолия натижаларини аниқлаш учун ҳақиқий таннархни аниқлаш маълумотларини йиғади иккинчи томондан солиқ суммасини тўғри аниқлаш учун солиққа тортиш мақсадидаги таннархни аниқлайди.

Даромад ва харажатларни таққослаш, охириги молиявий натижани «Молиявий натижалар ҳисобида» кўрсатилади (Форма №2).

Ҳисобот даври мобайнида солиқ тўловчилар юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини жорий тўловларни киритиш орқали тўлайдилар.

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича жорий тўловларнинг суммасини аниқлаш учун солиқ тўловчилар жорий ҳисобот даври биринчи ойининг 10-кунигача давлат солиқ хизмати органига жорий ҳисобот даври учун тахмин қилинаётган солиқ солинадиган фойдадан ва юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг белгиланган ставкасидан келиб чиқиб ҳисобланган юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг суммаси ҳақида маълумотнома тақдим этадилар.

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи бўйича жорий тўловлар ҳар ойнинг 15-кунига қадар ҳисоблаб чиқарилган йил чораги бўйича юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи суммасининг учдан бир қисми миқдорида тўланади.

Ҳисобот даврида тахмин қилинаётган солиқ солинадиган фойда энг кам иш ҳақининг икки юз бараваридан кам миқдорни ташкил этадиган солиқ тўловчилар жорий тўловларни тўламайди.

Тахмин қилинаётган солиқ солинадиган фойдадан келиб чиққан ҳолда ҳисоблаб чиқарилган юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи суммаси ҳисобот даври учун бюджетга тўланиши лозим бўлган юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи суммасига нисбатан 10 фоиздан кўпроқ камайтирилган тақдирда, давлат солиқ хизмати органи жорий тўловларни юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг ҳақиқий суммасидан келиб чиқиб пеня ҳисоблаган ҳолда қайта ҳисоблашга ҳақли.

Юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини тўлаш ҳисоб-китобларни топшириш муддатларидан кечиктирмай амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси норезидентининг доимий муассасаси юридик шахслардан олинадиган фойда солиғини, шунингдек соф фойдадан олинадиган солиқни жорий тўловларни тўламасдан йилига бир марта, ҳисоб-китобни тақдим этиш муддатидан кейин бир ой ичида тўлайди.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхона даромадидан қандай солиқларни тўлайди?
2. Корхоналар тўлайдиган фойда солиғи аҳамияти нимада намоён бўлади?
3. Солиққа тортилувчи фойда миқдорини аниқлаш қандай амалга оширилади?

Топшириқлар

1. Корхоналар фойда солиғи ва ягона солиқ тўлови ўртасидаги фарқни тушунтиринг.
2. Корхоналар фойда солиғи бўйича имтиёзларни умумлаштиринг.

6.2-мавзу. Корхонанинг инвестициявий фаолияти

Режа:

1. Инвестицияларга оид тушунчалар мазмуни, инвестиция таснифи, аҳамияти, инвестицион “портфели” ва сиёсати
2. Инвестиция манбалари ва уларнинг корхонага қўйиш соҳалари
3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги кўрсаткичлари, уларни аниқлаш, баҳолаш ва самарадорлигини ошириш йўллари

Таянч сўз ва иборалар

Инвестиция, инвестиция таснифи, инвестиция портфели, инвестиция лойиҳаси, капитал, инвестиция манбалари, молия бозори.

1. Инвестицияларга оид тушунчалар мазмуни, инвестиция таснифи, аҳамияти, инвестицион “портфели” ва сиёсати.

Ишлаб чиқариш факторларидан бири бўлиб капитал ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш воситалари (машиналар, жиҳозлар, транспорт воситалари, барча инструмент турлари, бинолар, қурилмалар, иншоотлар кабилар) инвестицион товарлар ёки инвестицион ресурслар деб аталади.

Инвестицион ресурслар (товарлар) ва капитал саноат корхонасида синоним сифатида ишлатилади.

Ушбу терминлар мазмунига пул киритилмайди, чунки у, ўз-ўзидан ҳеч нарса ишлаб чиқармайди, ишлаб чиқариш ресурси сифатида ишлатилмайди. Пул ишлаб чиқариш ресурсларини сотиб олиш учун манбаа бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб инвестицион товарлари (ресурслари) бу узоқ муддатда фойдаланадиган ишлаб чиқариш воситалари бўлиб, у кўплаб товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ва фойда олиш мақсадида фойдаланилади.

Инвестиция лотинча “investire” (кийинтириш, ясантириш), немисча “investition” сўзидан келиб чиқиб, қисқача узок муддатга ишлаб чиқаришни кенгайтириш, даромадни орттириш, фойда олиш учун қандайдир ишга ёки корхонага капитал маблағ қўйишни билдиради.

Инвестицияга кенгроқ маънода таъриф берсак, у фойда ёки бошқа фойдали мақсадга эришиш учун бирон-бир тадбиркорлик объектига (корхонага) ёки бошқа фаолиятни юритиш учун пул маблағларини; қимматбаҳо қоғозларни; пулда баҳоланувчи мол-мулкни, жумладан мулкый ёки бошқача ҳуқуқларни йўналтириш деб тушуниш зарур.

Инвестиция сўзидан инвестор - омонатчи сўзи келиб чиқиб, у омонат (қарз, кредит) берувчи шахс, ташкилот (корхона) ёки давлатни англатади. Инвестор инвестицион фаолиятни объекти ҳисобланади. Инвесторлар қаторига қимматли қоғозларни сотиб оладиган ва бу билан ўзларининг бўш маблағини жойлаштирадиган юридик ҳамда жисмоний шахслар ҳам киради. Инвестициялар алоҳида аломатлар бўйича таснифланади. Унинг таснифи 1 жадвалда келтирилган.

Инвестицион фаолият деб – маблағ қўйишдан бошлаб то маблағни даромад билан бирга қайтариб олиш давригача амалга оширилган жараёнлар мажмуи тушунилади.

1-жадвал

Инвестициялар таснифи

Т/р	Аломатлари	Турлари	Мазмуни
1	<i>Мақсади бўйича</i>	1.1. Фойда олиш 1.2. Ижтимоий ва экологик эҳтиёжлар учун	1.1. Турлари мақсадига мос
2	<i>Объектлари бўйича</i>	2.1. Реал инвестициялар 2.2. Молиявий инвестициялар	2.1. Пул маблағларини моддий ва номоддий активларни аванслаш 2.2. Қимматбаҳо қоғозларга (акция, облигация в.б.) пул маблағларини қўйиш
3	<i>Тавсифи бўйича</i>	3.1. Аломат номи бўйича	3.1. Алоҳида маҳсулот тури бўйича ва аванслаш-қандайдир акция пакетини эгаллаш учун пул маблағини қўйиш
4	<i>Инвестициялаш муддати бўйича</i>	4.1. Қисқа муддатли 4.2. Узок муддатли	4.1. Муддати бир йилгача аванслаш (қўйиш) 4.2. Бир йилдан ортиқ муддатга аванслаш (қўйиш)
5	<i>Мулк шакллари бўйича</i>	5.1. Хусусий мулкдорлар 5.2. Давлат мулкидаги инвесторлар 5.3. Қўшма ва ҳорижий мулкдорлар	5.1. Нодавлат шаклдаги юридик шахслар ёки жисмоний шахслар томонидан маблағ қўйиш 5.2. Давлат мулкига эга корхона, ташкилотлар, маҳаллий ташкилот ва муассасалар 5.3. Қўшма ва ҳорижий корхоналар, ташкилотлар, муассасалар

6	<i>Худудий аломати бўйича</i>	6.1. Давлат ичида 6.2. Чет элдан	6.1. Давлат корхоналари, ташкилотлари ва муассасалари, мамлакат ичидаги юридик ва жисмоний шахслар 6.2. Ҳорижий юридик ва жисмоний шахслар, давлатлар, халқаро молиявий-кредитлаш ташкилотлари
7	<i>Инвестициялаш хавф-хатари даражаси бўйича</i>	7.1. Хавф-хатарсиз 7.2. Хавф-хатари кичик 7.3. Ўртача даражада хавф-хатарли 7.4. Юқори даражада хавф-хатарли 7.5. Спекулятив инвестициялаш	7.1. Маблағни хавф-хатари йўқ объектларга, яъни реал даромадлар ёки фойда олиш имконияти аниқ 7.2. Маблағни ўртача бозор хавф-хатар даражаси кам бўлган объектларга қўйиш 7.3. Ўртача бозор хавф-хатарли даражадаги объектларга маблағ қўйиш 7.4. Ўртача бозор хавф-хатар даражасидан юқори бўлган объектларга маблағ қўйиш 7.5. Жуда хатарли активларга маблағ қўйиш

Инвестицион фаолият алоҳида босқичлардан иборат бўлади.

Бошланғич босқич – жаҳон амалиётида пул маблағини ажратиш даври ҳисобланади. Бунда инвестор инвестиция объектига бирон-бир фаолиятни масалан, жиҳоз сотиб олиш учун) бажариш учун пул маблағи ажратади.

Иккинчи босқич – ажратилган маблағни қайтарилиши. Маблағни ажратилиши бирон муддатда амалга оширилади, маблағни қайтарилиши инвестицион цикл даврида масалан, йилма-йил мобайнида амалга оширилади.

Корхоналар инвестицион фаолиятни амалга оширишда инвестицияни кўпроқ фойда келтирадиган жойга йўналтириш муаммосига дуч келади. Ушбу муаммолар – инвестициялар қўйиш йўналишларини аниқлаш, жорий ва перспектив режалар ишлаб чиқиш жараёнида аниқланади. Ушбу жараён инвестицион сиёсатни ишлаб чиқишда белгиланади. Корхонанинг инвестицион сиёсати бир қатор омиллар таъсирида аниқланади. Улар ичида айниқса зарурийроқлари, асосийлари десак ҳам бўлади қуйидагилардан иборат:

- Инвестиция объектининг мулк шакли;
- Корхона фаолиятининг ҳаёт босқичлари;
- Иқтисодий фаолият тури;
- Стратегик устуворликлар;
- Ишлаб чиқаришнинг техник-технологик жараёни;
- Корхона ишлаб чиқараётган маҳсулотнинг рақобатбардошлиги, бозорлиги;
- Корхонанинг бозордаги ўрни (нишаси);
- Корхонанинг молиявий-иқтисодий ҳолати ва бошқалар.

Инвестицион сиёсатда аввалом бор маблағ қўйиладиган корхонанинг инвестиция учун устувор объекти аниқланади. Кейин инвестициядан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқилади. Бунда инвестициядан самарали фойдаланишга таъсир қиладиган барча объектив ва субъектив омиллар ўрганилади, салбий ҳолатлар бартараф этилади.

Инвестиция икки хил шаклда амалга оширилади. Биринчиси, янги корхоналар барпо қилиш ва ишлаб чиқариш қувватларини яратиш, жиҳозлар сотиб олиш, лицензия олиш, кўчмас мулк харид қилиш. Иккинчиси, маблағни қимматбаҳо – қоғозларга қўйиш. Биринчиси **реал инвестиция** деб тушунилади, иккинчиси **портфелли инвестициялаш** деб юритилади. Портфелли инвестициялар лицензион ва франчайзинг келишувлари, маркетинг хизмати ҳақидаги контрактлар асосида ташкил қилинса инвесторга корхона бошқариш ҳуқуқини беради.

Инвестиция - пул маблағлари, кредит, қимматбаҳо қоғоз шаклида олиб борилади ва кўчма, кўчма бўлмаган мол-мулкга, интеллектуал мулкга, неъматларга бўлган ҳуқуқга ва бошқа қийматликларга қўйилади, яъни корхонанинг барча активларига ишлатилади.

Номолиявий активларга, яъни реал капиталга қўйилган инвестиция асосий капитални янгилаш ва такрор ишлаб чиқаришга хизмат қиладди.

Молиявий (пул) капиталга (молиявий маблағларга кредит сифатида, қимматбаҳо қоғозларга) қўйилган инвестицияни бир қисми тезлик билан реал капиталга айланиши мумкин, иккинчиси - кенгроқ, яъни қандайдир вақт ўтгандан кейин, учунчиси эса - умуман реал капиталга айланмаслиги мумкин (Масалан: чиқарилган ёки сотиб олинган қимматбаҳо қоғоз ўз қийматини йўқотса, оддий сўз билан айтганда синса). Шу сабабли молиявий инвестицияда инвесторга молиявий хатар кўпроқ бўлади.

Инвестиция молия бозорининг элементи ҳисобланади. Молия бозори муайян молия муассасалари орқали ўзаро алоқада бўладиган мулк эгалари билан сармоя, қарз олувчилари ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Акция ва облигациялар инвестиция қимматли қоғозлари деб юритилади. Молия бозорида қимматли қоғозларнинг бошқа турлари - хазина мажбуриятлар; депозит сертификатлари; векселлар; варрантлар ва ҳоказолар муомалада юради.

Инвестиция жамиятни иқтисодий ривожланишига ва ҳар бир жамият аъзосини моддий фаровонлигини оширишга таъсир қилувчи омил ҳисобланади.

Инвестиция корхона активига, янги маҳсулот ишлаб чиқиш, уларни сифатини ошириш, маҳсулотни сотишни ва фойдани кўпайтириш учун қўйиладиган маблағ. Шу сабабли инвестиция ишлаб чиқаришни кенгайтиришни, капитални оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни, янги иш жойларини ташкил қилишни, иш ҳақини ва аҳолини сотиб олиш қувватини оширишни, давлат ва маҳаллий бюджетга тушумларни кўпайтиришни таъминлайди.

Иқтисодий нуқтаи назардан инвестиция асосий ва айланма маблағларни жамғаришни англатади. Молиявий нуқтаи назардан молиявий ресурсларни даромад (фойда) олиш учун тўплашни кўрсатади. Бухгалтерия ҳисоби нуқтаи

назардан ҳисоботнинг актив ва пассивининг бир неча моддаларига ишлатилган капитал харажатларни бирлашишини ифодалайди.

Инвестицияни бир тури бу - аннуитет. Аннуитет аҳолининг шахсий инвестицияси бўлиб, омонатчига қандайдир бир давр ичида ёки доирасида унга даромад беради. Аннуитет асосан сугурта ва пенсия жамгармаларига маблағ қўйишни англатади.

Инвестиция муассасаларига молия брокерлари, инвестиция компаниялари (диллерлар), инвестиция соҳаси бўйича маслаҳатчилар, инвестиция фондларидан иборат бўлиб, улар инвестиция бўйича воситачилик, қимматли қогозларни чиқаришни йўлга қўйиш, уларни учинчи шахслар фойдасига жойлаштириш бўйича кафолатлар бериш, акциялар чиқариш каби ишлар билан шуғулланади.

2. Инвестиция манбалари ва уларнинг корхонага қўйиш соҳалари

Инвестиция ресурслари иқтисодиёт тармоқларини ривожланишини бошқаришнинг иқтисодий омили вазифасини бажаради. Инвестиция маблағлари ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш жараёнларида ҳамда аҳолининг фойдаланилмаётган маблағларини тўпланиш натижасида, уларни бошқа жараёнларда ишлатилишини таъминлайди.

Корхона нуқтаи назаридан инвестиция манбалари улар ўз маблағлари (фойда, амортизация, бошқа пул жамгармалари); қарзга олинган маблағлар (банк кредити ва бошқа ташкилотларни омонатлари); бошқа жалб қилинган маблағлар (акция ва бошқа қимматбаҳо қогозларни сотишдан келган даромадлар); бюджет ва бюджетдан ташқи маблағлар ташкил қилади.

Инвестиция таркибида унинг манбалари ўз аксини топади.

Инвестиция манбаларини унинг таркибидан келиб чиқиб молиявий ва моддий ресурсларга ажратиш мумкин.

Молиявий манбаларга - нақд пул; чет эл валютаси; халқаро тўлов пуллари; акциялар; заёмлар; корхоналар маблағлари; амортизация фонди киради.

Моддий ресурсларга - хом-ашё ресурслари; кўчмас мулк; жамоа-ширкат-хўжалик мулки; фермерлар мулки; деҳқон хўжалик мулки; тадбиркорлар мулки киради.

Инвестиция манбаларини шакллантиришда молия бозори ва унинг инфратузилмаси муҳим аҳамиятга эгадир. Молия бозорининг асосий мақсади муамоладаги ортиқча бўлган пул ресурсларини актив капитал сифатида ишлаб чиқаришга жалб қилишдан иборатдир.

Молия бозори жуда кенг маъноли тшунча бўлиб, у доимо пайдо бўладиган жамгармалардан самарали фойдаланиш жараёнини ўзида ифодалайди.

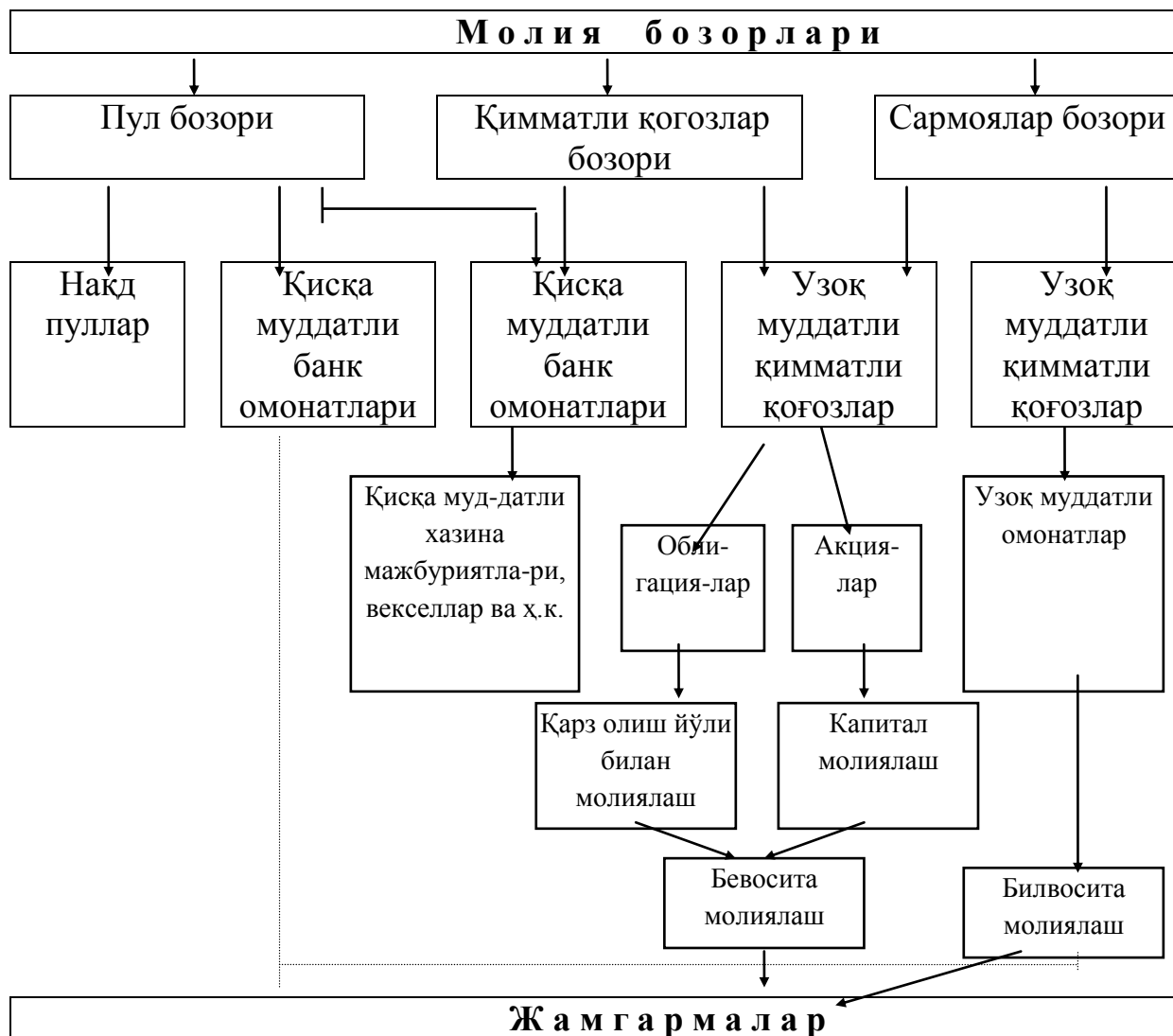
Молия бозори ҳаётда вужудга келган жамгармаларни (оилада, корхонада) бир турдан (жамгармаланиши) иккинчи турга (реал капиталга айланиши) ўтишини таъминловчи механизмдир.

Ҳозирги замон молия бозорининг асосини молия муассасалари ва воситачилар ташкил қилади. Улар сотувчилар ва харидорлар, ҳамда

сотиладиган ва сотиб олинадиган товар, пул ва бошқа молия активлари мавжуд бўлган бозордир.

Молия бозорининг таснифи қуйидаги 4-чизмада тасвирланган.

4-чизма. Молия бозорини таснифи¹

Инвестицияларни объектларга қўйиш соҳаларига қараб қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- кам қўлланиладиган инвестицион маблағлар, яъни, қўриқ (бўш ётган) ерларни ўзлаштириш, меҳнат ресурсларидан вақтинча фойдаланиш (мутахассислар ва раҳбарлардан) ва х.к.;

- маълум ҳажмда талаб қилинадиган инвестиция маблағлари;

- режалаштирилган инвестициядан олинадиган даромадга таъсир этувчи бошқа инвестицион шароитлар, яъни режалаштирилган асосий инвестиция маблағларига қўшимча инвестиция маблағларини жалб этиш йўли билан инвестициядан келадиган фойдани ошириш;

- фаолиятга қўйилган шаклига қараб, инвестиция ўз ҳаракатида даромадларни ошириш ёки камайтириш, хавф-хатарни камайтириш, меҳнат жамоасини манфаатдорлигини ошириш, иш шароитини яхшилаш, ижтимоий-

¹ Чжен В.А ва бошқалар. Пул ва молия бозорлари. Т., “Бизнес каталог”. 1997., 158 б.

иқтисодий муносабатларни мувофиқлаштиришга йўналтирилишини таъминлаш зарур;

- қўшимча инвестициялар харажатларни камайтириш, самарадорликни ошириш, маҳсулот ишлаб чиқишни ва сотишни ошириш, қўшимча даромад олишни таъминлашга йўналтирилиш керак;

- маълум ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестициялар таркиби ишлаб чиқаришни ихтисослашувига қараб тақсимланиши даркор;

- инвестициялар ресурсларни тежаш, янги маҳсулот ишлаб чиқиш, корхона имджини ошириш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларни таъмилаши ҳам зарур.

3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги кўрсаткичлари, уларни аниқлаш, баҳолаш ва самарадорлигини ошириш йўллари

Инвестиция фаолияти алоҳида таркибий қисмлардан иборат бўлиб, инвестиция стратегиясини аниқлаш, стратегик режалаштириш, инвестициявий лойиҳалаштириш, лойиҳаларни таҳлил қилиш ҳамда инвестицияни самарасини аниқлаш кабилардан иборат бўлади.

Корхона мисолида инвестиция стратегиясини аниқлаш - бу келажак даврга корхоналарни асосий фаолиятларини ривожлантириш йўллари аниқлаш, шу жумладан ўз маблағлари ҳисобидан ва бошқа инвесторлар ҳисобидан харажатларни қопланиш миқдорини аниқлаш. Корхона активларини ҳажмини ва рентабеллигини прогноз қилиш. Стратегик режада активларга бўлган эҳтиёж ва уни таъминлаш ресурслари узоқ муддатга аниқланади.

Инвестицион лойиҳа бу инвестицияни техник-иқтисодий асослаш бўлиб, у инвестицион фаолият иштирокчиларини (мулкдор, тадбиркор, банкир, давлат ва халқаро ташкилотлар кабилар) иқтисодий ахборотномаси, уларни ўзаро алоқаларини боғлайди ҳамда тушинтиради. Қисқа қилиб айтганда инвестиция лойиҳаси инвестициядан фойдаланиш режасини англатади.

Инвестиция лойиҳасини самарадорлигини ҳисоблаш - бу инвестициядан келадиган самара кўрсаткичларини аниқлашни англатади.

Инвестиция лойиҳасини асоси бу капитал қўйилмаларга бўлган эҳтиёжни аниқлашдан иборат. Шу сабабли Инвестиция лойиҳаси самарадорлиги капитал қўйилмалар самарадорлиги орқали аниқланади.

Жамият миқёсида капитал қўйилмалар самарадорлиги коэффиенти (K_c) миллий даромаднинг ўсиш миқдорини ($\Delta MД$) капитал қўйилмалар суммасига (K_k) нисбатан аниқланади. Яъни:

$$K_c = \frac{\Delta MД}{K_k}$$

Корхона миқёсида инвестиция самарадорлиги (капитал қўйилма) коэффиенти ($K_{к.с}$) қуйидагича ҳисобланади.

$$K_{к.с} = \frac{M_k - T}{K} \quad \text{ёки} \quad \frac{\Phi}{K}$$

Бу ерда: M_k - йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати;

T - йиллик ишлаб чиқарилган маҳсулотни таннарни;

Φ - йиллик фойданинг миқдори.

Кўп вариантли капитал қўйилмалар лойиҳаси самарадорлигини аниқлаш учун ҳар бир вариантдаги харажатларни минимумга келтириш йўли билан аниқланади. Яъни:

$$T_i + E_n \cdot K \rightarrow \min$$

Бу ерда: T_i - i вариантдаги харажатлар;

E_n - капитал қўйилмалар самарадорлиги коэффициентлари;

K - капитал қўйилмалар суммаси.

Солиштирилаётган вариантлар ҳар хил даврга мўлжалланган бўлса, бундай шароитда вариантлар (B) келтирилган коэффициентлар бўйича аниқланади. Яъни:

$$B = \frac{1}{(1 + E_{н.в})} \cdot t$$

Бу ерда: $E_{н.в}$ - ҳар хил даврдаги харажатларни келтириш нормативи;

t - маблағларни ишга туширишдан самара олгунгача бўлган вақт.

Инвестиция самарадорлигини аниқлашда унинг ўзини қоплаш муддати, хавф даражаси, инфляцияни ошириш темпи, келажакда солиқлар миқдорини ўзигариши кабилар ҳисобга олиниши шарт. Чунки инвестицияни қулай ва самарали соҳага қўйиш инвесторлар учун муҳим аҳамиятга эга. Жаҳон амалиётидан шу маълумки пулни банкларда сақлаш энг қулай ҳисобланади, чунки омонатчи ундан процент олади.

Пулни инвестиция қилиш (ишлаб чиқаришга қўйиш ёки қимматбаҳо қозғалар сотиб олиш) инвесторга фақатгина унга банк тамонидан бериладиган процентдан кўпроқ даромад келтирсагина фойдалиқроқ бўлади. Бу инвесторлар учун биринчи қоида бўлиб ҳисобланади.

Инвесторларнинг иккинчи қоидаси - инвестиция рентабеллиги инфляция даражасидан юқори бўлиши керак.

Шундай қилиб, инвестиция самарадорлигини ҳисоблаганда юқорида келтирилган қоидаларда келтирилган кўрсаткичларни солиштирма таҳлили катта аҳамиятга эга.

Инвестиция лойиҳасини баҳолашда харажатлар ва даромадларини ҳар хил даврга солиштирма таҳлили катта аҳамиятга эга. Чунки харажатлар бирон

даврдан ишлатилади, даромад эса нафақат бирон даврдан кегин, у асосан харажатлар амалга оширигандан кейин кела бошлайди. Шу сабабли даврий пул қиймати деган тушунча ишлатилади. Ушбу кўрсаткич олдин олинган 1 сўм кейин олинган 1 сўмдан қимматроқ туришини англатади.

Шу сабабли иқтисодий ва молиявий таҳлилда сўмнинг жорий ва келажакдаги қийматини ҳисоблайди, таҳлил қилади. Бундай ҳисоб-китоблар дисконтирование деб юритилади.

Дисконтлаштириш инвестиция ёки пул оқимларини келгусидаги қийматининг жорий баҳода ифодаланиши тушунилади.

Дисконтлаштириш мураккаб фойиз ҳисоблашнинг тескари жараёнидир. Мураккаб фойиз усули орқали инвестициянинг келажак қиймати ($I_{к.к.}$) қуйидагича аниқланади.

$$I_{к.к.} = I_{ж.к.} (1 + Ч)^n$$

Бу ерда: $I_{ж.к.}$ - инвестицияни жорий қиймати;

$Ч$ - банк фойизи ставкаси;

n - йиллар сони.

Масалан: банк фойизи 10% бўлган ҳолда 5 йилдан кейин 1 сўмнинг қиймати $= 1 \cdot (1 + 0,1)^5 = 1 \cdot 1,55 = 1,55$ сўмни ташкил қилади.

Ушбу кўрсаткични дисконтлаштириш усули билан инвестициянинг жорий қиймати аниқланади. Бунинг учун инвестицияни келажак қийматини $(1 + \text{банк фойизи})$ мўлжалланган йиллар сони даражасига бўлиш билан аниқланади, яъни:

$$I_{ж.к.} = \frac{I_{к.к.}}{(1 + Ч)^n} = I_{к.к.} \cdot (1 + Ч)^{-n}$$

Масалан: банк фойизи 10% бўлган ҳолда 20 йилдан кейинги 1 сўмнинг жорий қиймати $= 1 : (1 + 0,10)^{20} = 1 : 1,10^{20} = 1 : 6,7 = 0,15$ сўмни ташкил қилади.

Шундай қилиб дисконтлаштириш йилма йил кетма-кетликда даромадлар, харажатлар потокларини дисконт ставкасига асосли бир-бирига келтириш йўли орқали келажакдаги даромад ва харажатларни жорий қийматини белгилаб олиш учун инвестицияни иқтисодий ва молиявий таҳлил қилишда ишлатилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Инвестиция манбаларининг корхонага қўйиш соҳалари нималарда намоён бўлади?
2. Молия бозори таркиби нималардан иборат?
3. Инвестициявий лойиҳалар самарадорлиги қандай аниқланади?

Топшириқлар

1. Корхоналарда инвестиция киритиш зарурлигини тушунтириш.
2. Молия бозори таркиби ва ўзаро муносабатларини ўрганиб чиқиш.

7-мавзу. Корхоналарда баҳони ташкил этиш

Асосий саволлар:

- 1.Бозор шароитида баҳони шакллантиришнинг омиллари ва хусусиятлари
- 2.Бозор тараккиёти боскичларига кўра баҳо шаклланишининг хусусиятлари
- 3.Ишлаб чиқариш харажатларининг баҳо шаклланишига таъсири
- 4.Корхона фойдасининг баҳо шаклланишига таъсири
- 5.Корхонанинг баҳо сиёсати ва баҳони шакллантириш стратегияси
- 6.Баҳони ҳисоблашда риск даражасининг баҳоланиши
- 7.Корхонада баҳони шакллантириш стратегиясининг тўғри танланиши

Таянч сўз ва иборалар

Баҳо, баҳо сиёсати, нарх, абсолют кўриниш, нисбий кўриниш, нарх сиёсати, риск, рискни баҳолаш, нархни суғурталаш.

1.Бозор шароитида баҳони шакллантиришнинг омиллари ва хусусиятлари

Бозор муносабатлари шароитида тадбиркорлик фаолиятининг ривожланиши билан бирга эркин рақобатнинг вужудга келиши ва бозорни тартибга солиб берувчи унсур сифатида амал қилиши муқаррар. Аммо иқтисодий адабиётларда бу масала етарли даражада ёритилган эмас. Айниқса, тадбиркорнинг баҳо сиёсати ва товарининг рақобатбардошлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш масаласи умуман қараб чиқилмаган. Шу туфайли ушбу масалага алоҳида аҳамият берилмоқда. Бунинг яна бир жиҳати шундаки, бозор тизимида унинг унсурлари тўлиқ ишлашга тушгач тадбиркор ўзининг рақобатбардошлигини таъминламаса унинг синиши, инқирозга учраши табиий.

Рақобатбардошлигини билиш учун эса уни баҳолаш, таҳлил қилиш йўллари билиши лозим.

Рақобатбардошликни аниқлашдан олдин тадбиркорнинг товар бозоридаги баҳо сиёсатига алоҳида аҳамият бериш мақсадга мувофиқдир.

Аммо тадбиркорнинг баҳо сиёсати тўғрисидаги тушунча ҳамон етарли даражада ишлаб чиқилмаган. Шу туфайли бу борада ўз фикримизни баён этиш билан чекланамиз.

Баҳо сиёсати деганда, тадбиркорнинг қисқа ва узоқ муддатли барча мақсад ва манфаатларини ўзида ифода этадиган, бозор табиатига мос келадиган, унинг яшовчанлиги ва рақобатбардошлигини таъминлайдиган, харажатларини қоплаб маълум даражада фойда олишга эриштирадиган имкон қадар бозорни эгаллайдиган баҳо миқдорини белгилаши тушунилади.

Кўриниб турибдики, баҳо сиёсати тадбиркорни тадбиркор қиладиган, унинг бозорни эгаллашида асосий дастак бўладиган, яшовчанлигини таъминлайдиган, рақобатбардошлигини оширадиган муҳим жараён экан.

Баҳо ўзининг бир қанча хусусиятлари билан бозор муносабатлари қонуниятларини тартибга солади ва унинг қонуниятларига бўйсунди. Бу қуйидагиларда намоён бўлади.

Биринчидан, баҳо тадбиркорнинг режада кўзда тутилган фойдасини таъминлашга хизмат қилади. Агар у режада кўзда тутилган миқдорда бўлса режадаги фойдани таъминлайди. Агар ошиб кетса, мос равишда бир хил иш ҳажми билан кўп фойда олиши мумкин ва аксинча, камайиб кетса режадаги маҳсулотни ишлаб чиқариб сотган билан кўзда тутилган миқдордан кам фойда олишга эришилади.

Иккинчидан, бир хил товарлар бир хил сифатда бўлиб баҳоси паст бўлса унга талабни кўпайтириб юборади, натижада фақат баҳо олиши натижасида унинг рақобатбардошлиги ошади.

Учинчидан, баҳонинг ўзгариши бевосита талаб ва таклифнинг мувозанатига ҳам боғлиқ бўлади. Агар товарнинг баҳоси ҳаддан ташқари зиёд бўлса, унга қанча талаб ва эҳтиёж бўлишидан қатъий назар ўз вақтида сотилмаслиги мумкин. Бу ҳолат мазкур товарнинг сунъий ортиқчалигини вужудга келтиради. Бу ҳолат эса баҳо олиши натижасида тадбиркорга ҳам, жамиятга ҳам анча зарари тегади.

Тўртинчидан, баҳо аҳоли фаровонлигининг, унинг реал даромадининг ошиши учун имкон яратади. Агар маҳсулотнинг нархи аҳоли даромади билан мувофиқ келса, аҳоли қанча кўп даромад қилса товар шунча кўп сотилади ва аксинча. Шу туфайли аҳоли даромади даражаси билан баҳонинг миқдори бир-бирига тўғри келиши лозим. Кўп ҳолларда аҳоли даромадининг асосий қисми бўлган иш ҳақи 20 фоиз оширилади. Баҳонинг ошиши ҳам шунга мос бўлса уларнинг бир-бирига мувофиқ келганлигидан далолатдир. Агар даромад 20 фоиз ошиб баҳо 30 фоиз ошса аҳолининг номинал даромади ошади, аммо реал даромади камаяди ва аксинча.

Бешинчидан, давлат бюджетига тўланадиган солиқ ва бошқа мажбурият тўловларнинг асосида ҳам баҳо ётади. Шу туфайли баҳонинг ошиши бевосита солиқнинг кўпайишига олиб келади ва аксинча. Аммо ҳамма давлат ҳам, жумладан Ўзбекистон ҳам баҳонинг ошиши эвазига солиқнинг кўпайишига манфаатдор эмас. Чунки кучли ижтимоий сиёсат олиб бораётган мамлакатнинг бойиш йўли ўсиш эвазига амалга оширилмайди.

Олтинчидан, баҳо бевосита олинган кредитларни ва товар учун тўланиши лозим бўлган қарзларни қоплаш имконини ҳам беради. Булар пулда ифодаланганлиги туфайли тадбиркор учун маҳсулот ҳажмидан кўра баҳонинг миқдори муҳим бўлиб ҳисобланади.

Шу ҳолатлардан ҳам кўриниб турибдики, тадбиркорнинг баҳо сиёсати фақат унинг манфаатинигина ифодалаб қолмасдан аҳолининг ҳам, давлатнинг ҳам, бозорнинг ҳам манфаатларини ўзида мужассам этади. Шунинг учун тадбиркорнинг баҳо сиёсати бозор муносабатлари шароитида катта эътиборга лойиқ соҳадир.

2. Бозор тараккиёти боскичларига кўра баҳо шаклланишининг хусусиятлари

Нарх – бу мураккаб иқтисодий категориядир. Иқтисодиётни ривожлантириш боскичларида барча иқтисодий муносабатларга оид муаммолар нархга келиб такалади. Мисол учун ишлаб чиқариш, маҳсулот, реализацияси, қийматнинг шаклланиши, ЯИМ ва миллий даромаднинг тақсимланиши. Аммо барча муаммоларни хал этилишида нарх назариясининг шаклланиши ва ривожланиши муҳим рол уйнайди. Ҳозирги кунга қадар нархнинг икки назарияси шакллантирилган. Биринчи назария тарафдорларининг фикрига кўра товарнинг нархи, ўзида унинг қийматини ифодалайди.

Иккинчи назария тарафдорлари эса нарх бу харидорнинг товар учун берган пули ҳисобланади деб эътироф этишади. Шундан келиб чиққан ҳолда, улар нарх бу товар қийматининг пулдаги ифодасидир. Нархдан фарқли равишда нархлаштириш товар ва хизматларга нисбатан нархнинг шаклланиш жараёнини ўзида акс эттиради. Бу жараён ўз навбатида икки тизимдан ташкил топади, деб фикр ҳам беришадилар, яъни:

- марказлаштирилган – давлат органлари томонидан нархнинг шакллантирилиши. Бунда ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари асос бўлиб хизмат килади;

- бозор – талаб ва таклифнинг ўзаро муносабати доирасида шаклланиши чиқади, яъни, бу икки тизим таъсирида ўзига хос савол юзага келиб товар нархининг ҳажми нима билан белгиланади? Ушбу савол иқтисодий назариянинг энг мукамал ва долзарб муаммосидан бири бўлиб ҳисобланади ҳамда ушбу савол юзасидан тортишувлар ҳозирги кунда ҳам давом этиб келмоқда.

- Умуман нарх назарияси капитализм ривожининг бошлангич даврига тўғри келади. Бу даврда асосан нархнинг харажат назарияси (Адам Смит Вильям Гетте ва Давид Рикардолар) олга сурилган. Бу назарияга асосан товарнинг қиймати шу товарни ишлаб чиқариш учун кетган зарурий меҳнат миқдори билан аникланади. бошқа назариячилар (К.Маркс) эса товар – қиймат ва нархга эга деб фикр билдирганлар.

3. Ишлаб чиқариш харажатларининг баҳо шаклланишига таъсири

Унда нарх ишлаб чиқариш харажатига эмас, балки истеъмолчи томонидан шу товарга берган баҳоси билан аникланади. Шундай қилиб, нарх назарияси доирасида икки концепцияси вужудга келди. Нархнинг асосини эса бозор иқтисодиёти шароитида таклиф (қиймат) ва талаб (фойдалилик) ташкил этмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқариш жараёнидаги барча харажатлар бозор нархларида амалга оширилади ва шу харажатларни (ишлаб чиқариш, реализация харажатлари) товарларни сотишда олинган

даромад билан қопланиши мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда бундай корхоналар банкротга учрашлари мумкин.

Маҳсулотни ишлаб чиқаришга, реализация қилишга кетган харажатлар бу ишлаб чиқаришнинг барча омиллари (асосий воситалар, хом-ашё, материаллар, ишчи кучи) харажатларнинг пулдаги қуринишидир. Бу асосий ишлаб чиқариш кўрсаткичи бўлиб, самарали тадбиркорлик сиёсатини олиб бориш, тақлиф нархини аниқлаш учун зарурдир.

4. Корхона фойдасининг баҳо шаклланишига таъсири

Тадбиркорлар доимо максимал фойда олишга интилади дейиш фақатгина қисман тўғридир. Амалдаги таҳлиллар шуни кўрсатадики, купгина фирмалар максимал фойда олишга интилмадан харажатларни қоплаш учун «нормал» дивидентлар олиш учун етарли бўлган даромад билан чекланадилар. Чунки қисқа вақт ичида ката фойда олиш, келажакда фойда олиш перспективасига қарама-қаршидир. Йирик ва ўрта бизнес корхоналари жорий фойда даражасини камайтириш ҳисобига келажакда юқори фойда олишга интилади.

Келажакда яхши фойда олиш учун бозорнинг маълум бир нуктасида мустаҳкам урнашиб олиш, кенгайтириш, асосий воситаларни доимо янгилаб туриш зарурдир.

Унча ката булмаган фирмалар раҳбарлари фирманинг келажакига унчалик ишонмаганлари тақдирида бозор конъюнктурасидан максимал фойдаланишга интиладилар.

2. Фойдани максималлаштиришга қаратилган мақсадлар бир неча қуринишга эга бўладилар:

- фирма томонидан, қатор йилларга, ўртача фойда миқдорига мос келадиган бир хил даромадни белгилаш
- капитал қуйилмаларни қиймати узиши сабабли нарх ва фойдани узишининг ҳисоби;
- капитал келажакда ривожланишига ишонмаслиги ёки пул маблағларининг етишмаслиги сабабли тез фурсатда бирламчи фойдани олишга интилиш:

Фирма олишга интилаётган фойда абсолют ва нисбий қуринишида ҳисобланиши мумкин:

абсолют фойда – харажатларни чегирган ҳолда, барча товарлар реализациясидан олинган даромад.

Нисбий фойда – бир маҳсулотни реализациясидан олинган даромад.

Шундай қилиб, абсолют фойдани, нисбий фойдани сотилган товар сонига кўпайтириш орқали ҳам ҳисоблаш мумкин. Хар хил товарнинг нисбий фойдаси хар хил бўлади. Масалан биринчи навбатдаги эҳтиёж товарлар (нон, сут, уй-жой)нинг нисбий фойдаси паст, юқори сифатли, обрўли товарлар эса юқори нисбий фойдани таъминлайди. Шунингдек таъкидлаб ўтиш керакки, қириш нархларидан (цены проникновения) фойдаланган компаниялар юқори даромад оладилар. Максимал фойда олишни олдиға мақсад қилиб қуйган

фирма, ҳар хил корхоналар шароитида талаб ва харажатларни баҳолайди ва келажакда энг максимал фойда келтирадиган нархларни танлайди.

5. Корхонанинг баҳо сиёсати ва баҳони шакллантириш стратегияси

Корхоналар нархларини тўғри шакллантирмаса, амалдаги қонунларга риоя этилишлари таъминланмаса унда улар маъмурий жазога тортилишлари мумкин.

Ушбу тамойилларга риоя этиш нарх сиёсатини оқилона ташкил этишга ва юргизишга имконият яратиб беради. Шунингдек, хом ашё, товар, иш ва хизматларга қуйиладиган нарх (тариф)ларни ижтимоий йўналишини кучайтиради. Шундай қилиб оқилона нархларни ташкил этилиши аҳолини кучли ижтимоий химояланишида ўз аксини топмоғи лозим.

Фирманинг нарх сиёсатида инфляцион қутилишни баҳолашда қуйидагилар қулланилади:

- Истеъмол нархларнинг жамланган индекси;
- Саноат маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар индекси;
- Юк ташувчи транспортлар тарифи индекси;
- Моддий техника ресурслари нархлари индекси;
- Кишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархлари индекси;
- Аҳолига хизматлар нархлари индекси.

Нарх кутарилиши тўғрисидаги инфляцион қутилишлар қуйидаги ташқи маълумотлар манбаига асосланган бўлиши мумкин:

- Мамлакат ижтимоий ва иқтисодий ривожини прогнози;
  - Келгуси йилга давлат бюджети проекти, проектда қутилаётган инфляцияга баҳо берилади;
  - Марказий банкнинг ҳисоблари;
- Экспертлар фикрлари.

Фирмалар нарх сиёсатининг асосини нарх ва сифат муносабатлари ташкил этади.

Нарх товар сифатига боғлиқ: сифат канча юқори булса, нарх ҳам шунча юқори бўлади, лекин «сифатли маҳсулот» тушунчаси нисбатан ҳисобга олинади. У қуйидагилар билан тавсифланади:

- объектив хусусиятлар билан яъни, техник-иқтисодий ва технологик тавсифи масалан, давлат стандартларига мослиги, чидамлилиги, ишончилиги экологик тозаллиги ва хоказо.

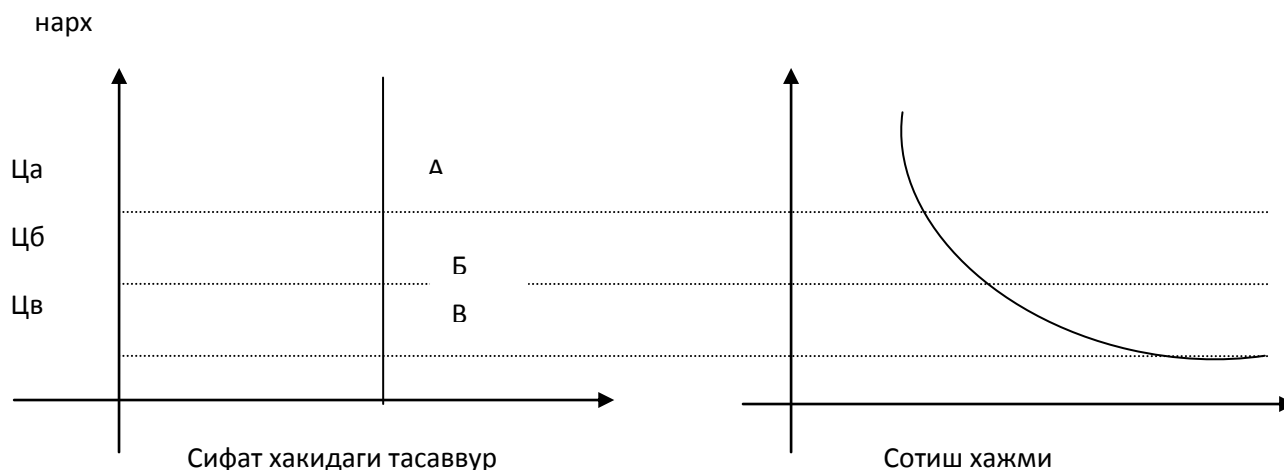
- Сифат ва нарх даражаларининг мослиги билан (масалан, сунъий жундан тикилган шуба (аёллар палтоси) паст нарх учун сифатли маҳсулот бўлиб ҳисобланади. Юқори нарх учун эса унинг сифат хусусиятлари етарли даражада эмас)

- Ишлаб чиқарувчининг шахсий маҳсулоти ҳақидаги таасуроти билан

- Истеъмолчиларнинг товар сифати тўғрисидаги таасуроти билан.

Товар сифати тўғрисидаги истеъмолчининг фикри фирманинг нарх сиёсатига таъсир этиши мумкин:

1. «Нарх-талаб» мослигини аниқлаш:

2-расм. Истеъмолчиларнинг АБВ товарларга хар хил нархлар бир хил сифатли товарларга ва сотиш ҳажмига бўлган муносабатлари.

2. Истеъмолчи товарнинг ишлаб чиқарувчи томонидан кўзда тутилмаган, кутилмаган қушимча кулланишини топса, бу ишлаб чиқарувчига товар нархини кутаришга имконият беради.

Товарнинг кутарилган сифати тўғрисида истеъмолчининг тассуроти фирманинг обрусини яратишга имконият беради, савдо маркаси обруйининг усиши, шунингдек, товар нархини кутаришга сабаб бўлади. Бунда фирманинг бозордаги хар бир сегмант учун сифатни шакллантириш бўйича ката аҳамиятга эга (масалан, баъзилар учун косметик кремнинг самарадорлиги ва натижага эришининг тезлиги муҳим булса, бошқаларга ундаги табиий компонентлар таркиби муҳим бўлади).

6.Баҳони ҳисоблашда риск даражасининг баҳоланиши

Рискнинг иккита функцияси бор- стимуллаштирувчи ва химояловчи.

Рискни баҳолаш- рискни баҳолаш жараёни уч боскичдан иборат:

1. муаммони хал қилиш мумкин бўлган барча вариантларни аниқлаш;
2. муаммони ечиш натижасида келиши мумкин бўлган иқтисодий, сиёсий, ва бошқа умумий нохуш оқибатларни аниқлаш;
3. рискнинг интеграл томони бу хам икки бир-бирига боғлиқ аспектга булинади: миқдори ва сифат аспектларига.

Риска баҳо беришнинг асосий аспекти миқдорий аспект ҳисобланади. Шунга қарамадан муаммони хал қилишга рискнинг миқдорий аспекти аниқлашдан олдин рискнинг сифат аспектига эътибор бериш лозим.

Риск миқдорий баҳоланишнинг 3 та асосий критерияси мавжуддир.

Риск миқдорий баҳоланиши 3 та асосий критерияси мавжуддир.

Биринчи критериянинг мазмуни кутилаётган риск ҳолатида қабул қилинаётган қарор, маълум бир чекланишни инобатга олган ҳолда баҳоланади. Иккинчи критерий риск, аниқ маълумотлар асосида қабул қилинган қарорнинг натижаси билан булмаган маълумотлар асосида қабул қилинган қарорлар ўртасида фарқга айланиши, бу фарқ эҳтимоли 0,5-0,6дан юқори бўлиши керак.

Молиявий нуқтаи назардан риск 3 даражали бўлиши мумкин:

1. қарорлар амалга ошмаганлиги билан боғлиқ бўлган ва фойданинг камайишига олиб келадиган оддий риск.

2. тушум ёки даромаднинг келиб тушмаслик эҳтимоли билан боғлиқ бўлган критик риск.

3. фирма тўлов қобилиятсизлигига олиб келадиган катстрофик (инкироз) rischi. Бундай риск фирмани банкротликка олиб келади.

Рискни миқдорий баҳоланиши иккинчи критерийси, амалдаги ҳолатда бошқа вариантлардаги кўра кам харажат орқали керакли натижага эришишини таъминловчи қарордан иборат бўлади. Учинчи критериянинг моҳияти амалга оширилиш муддати энг кам вақт талаб этадиган қарор қабул қилинишидан иборат бўлади. Риск даражаси кутилаётган зарар билан унинг руй бериш эҳтимоли купайтмаси билан аниқланади. Бунда риск даражаси куйидаги формула орқали аниқланади:

$$R=Y_1 * B_1 + (Y_1 + Y_2) * B_2$$

Бунда: Y_1 ва Y_2 – 1 ва 11 вариантларга мос абсолют ифодадаги, қарорнинг амалга ошмаслиги ҳолда курилиши мумкин бўлган зарарни ифодаловчи катталиқдир.

B_1 ва B_2 – зарарнинг руй бериши эҳтимоли ҳамда 1 ва 11 вариантлар учун қарорнинг амалга ошиши эҳтимоллари.

2. Нархлаштириш ва нархни суғурталашда риск

Фирма томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга нарх куйиш маълум даражадаги риск билан боғлиқдир. Шунингдек ишлаб ресурсларига нарх куйиш ҳам маълум риск билан боғлиқ. Инфляция шароитида нархлар динамикасини аниқлаш кийинлиги сабабли нарх куйишда 5-7 %га адашиш табиий ҳисобланади.

Риск эҳтимолий тушунча бўлган лиги сабали уни эҳтимоллар назарияси ва математик статистика ёрдамида улчаш мумкин.

Масалан, фирма ўз товарлари донасига 10 минг Сум нарх куйди ва 90%ини шу нархда сотди. Бунда нархнинг тўғри қуйилганлиги эҳтимоли 0,9га, хатолик rischi эса-0,1 га ёки 10%га тенг. Риск бу, бозордаги вазиятни охиригача аниқламаслик оқибатида фирма мақсадининг амалга ошмаслик эҳтимоли билан боғлиқ.

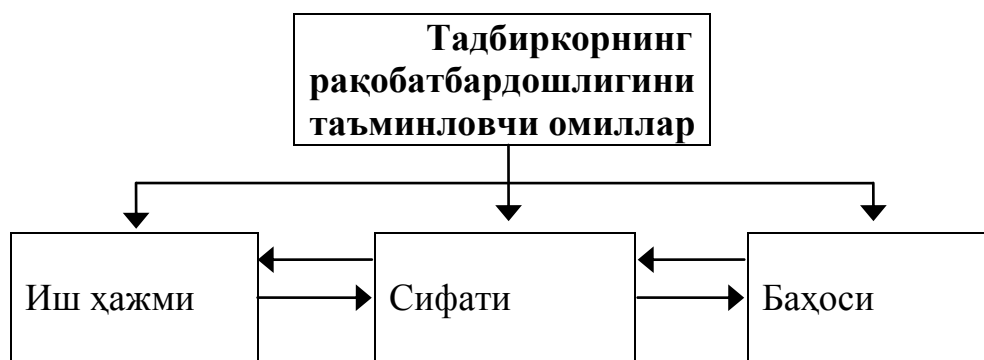
Хўжалик фаолиятида риск абсолют куйишда улчанади- зарар ва йукотишлар суммаси бўйича, шунингдек, риск даражаси бўйича улчанади, яъни режалаштирилган нархга эришмаслик эҳтимоли билан улчанади. Биринчи кўрсаткич абсолют рискни

характерлайди. Иккинчиси эса, нисбий рискни характерлайди. Абсолют риск сумларда ифодаланади. Нисбий риск эса фоизларда улчанади.

7. Корхонада баҳони шакллантириш стратегиясининг тўғри танланиши

Бозор тизимида ўзининг рақобатбардошлигини таъминлаши учун тадбиркор куйидаги учта, энг муҳим унсурларни кўпайтириб туришдан манфаатдор. Буларга:

1. Иш ҳажми, яъни маҳсулот ишлаб чиқаришни, иш бажаришни ва хизмат кўрсатишни кўпайтириш.
  2. Агар имкони бўлса, товар (маҳсулот, иш, хизмат) баҳосини ошириш.
  3. Ишлаб чиқараётган товар (иш, хизмат) сифатини ошириш.
- Ушбу унсурлар ўртасидаги боғлиқликни куйидагича ифодалаш мумкин.

5-чизма. Тадбиркорнинг рақобатбардошлигини таъминловчи омилларнинг бир-бири билан боғлиқлиги

Тадбиркорнинг рақобатбардошлигини таъминлашда асосий унсурлар ичида баҳо муҳим ўрин тўтади. Аммо шуни эътироф этиш керакки, товар (иш, хизмат)нинг ҳажми ҳам, унинг сифати ҳам тадбиркорга бевосита боғлиқ. Аммо баҳо ҳамини унинг хоҳиш-иродасига ёки саъй ҳаракатларига боғлиқ эмас. Уни бозорнинг қонунлари тартибга солади.

Тадқиқотлар кўрсатдики, тадбиркор ўзининг баҳо сиёсатини шакллантиришда, унинг ўзгаришини кўзатиб боришда бирқанча омилларга аҳамият бериши лозим экан. Буларга куйидагилар киради:

1. Баҳонинг миқдори тадбиркор харажатини қоплайдиган ва маълум даражада унга фойда келтирадиган бўлиши.
2. Баҳонинг миқдори харидорни қочирмайдиган, яъни рақобатчиларининг маҳсулотига нисбатан унинг баҳоси озгина бўлсада камроқ белгиланиши.
3. Ушбу товар баҳоси бозор ва давлатнинг нархлаштириш сиёсатига зид бўлмаслиги, яъни тадбиркор фойдаси маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаришни кўпайтириш ўрнига, фақат баҳони ошириш эвазига амалга ошмаслиги. Шу

туфайли маҳсулот таннархига кўшиладиган максимал фойда миқдори билан ҳисобланганда, товар баҳосининг миқдори меъёрдан ошиб кетмаслиги лозим.

4. Мазкур товарга (иш, хизматга) бозор тўйинган бўлиб, унинг баҳоси пасайиш тенденциясига эга бўлганда, баҳонинг пасайиши таннархдан пастга тушиб кетадиган бўлса, мазкур товарни (иш, хизматни) ишлаб чиқаришни тўхтатиб, бошқа бозоргир товарни (иш, хизматни) ишлаб чиқаришга ўтиш, яъни фаолиятни зудлик билан ўзгартириш лозим.

5. Товарни харидор қанча кўп оладиган бўлса, шунга мос равишда унинг баҳосини пасайтириб бориш амалиётини қўллаш лозим. Бу харидорни баҳо сиёсати билан рағбатлантириш эвазига ўзига жалб қилади ва уларнинг сонини муттасил ошириб боради. Бу усул ҳам жаҳон амалиётида синалган бўлишига қарамаздан, бизда унга ҳали кенг қўламда ўтилган эмас.

Баҳо сиёсати иқтисодий сиёсат тизимида ўта нозик сиёсатдир. Шу туфайли бозорни ўрганишда, талаб ва таклиф мувозанатини тузиш да бу масалага алоҳида аҳамият бериши, тадбиркор ва унинг маркетинглари рақобатчи тадбиркорлар товарининг баҳосини, уларда қўлланилаётган баҳо сиёсатини яхши ўрганиб боришлари лозим. Бу ҳолат мазкур тадбиркорнинг рақобатбардошлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Тадбиркор баҳо сиёсатини белгилашда фақат рақобатчилари томонидан ишлаб чиқиладиган товар (иш, хизмат)ларининг баҳоси билангина қизиқиб қолиши, уларнинг фақат баҳо сиёсатини ўрганиш билан эмас, балки шу ва бошқа ҳудудлардаги бозорлардаги ҳолатни ҳам ўрганиши лозим. Агар, бир маҳсулот бир бозорда бир хил баҳода сотилса, иккинчисида ундан юқори ёки паст бўлиши мумкин. Агар, шу бозорга товарни олиб бориб сотиш, ташиш харажатларини қоплаб кўпроқ фойда олишни таъминлайдиган бўлса, ўша бозорни ҳам эгаллашга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ

Олигополистик конкуренция шароитида нархлаштиришнинг купгина стратегиялари куллангилади. Уларнинг 1. Нарх белгилашда ҳаракатларни координациялашдир; бу стратегиянинг икки хил шакли мавжуддир.

- «нархлар тўғрисидаги келишув» қабул қилиш
- «параллел нарх сиёсати» ни олиб боришдир.

Бир хил давлатларда нархлар тўғрисидаги келишув қабул қилиш таъкикландир. 2. «Параллел нарх» сиёсатида компаниялар томонидан ишлаб чиқариш харажатларини унификацияланган статьялар бўйича калькуляция қилишади ва унга фойдаси меъёрини кушиш орқали амалга оширилади. Шунинг учун бозор омиллари таъсири остида барча компанияларнинг нархлари бир хил пропорция ва бир хил йўналишда ўзгаради.

Тулик монополия бозорида фақатгина битта сотувчи иштирок этади. Бу хусусий фирма ёки давлат ташкилоти булиши мумкин. Давлат монополияси куллаш орқали бир хил товарларнинг, аҳолининг маълум бир гуруҳи томонидан истеъмолини кескин кўпайтириш мумкин, чунки аҳолининг бу гуруҳи юқоридаги товарни тулик қиймати нарҳида сотиб олишга қурби етмайди (нарх таннархидан паст қиймат урнатилади). Шунингдек давлат монополияси орқали

бир хил товарларга жуда юқори нарх куйилиши мумкин, бу хол маълум бир товар истеъмолини чегаралаш мақсадида кулланилади.

Хусусий фирма монополист ўзининг маҳсулотига ўзи нарх белгилайди ва бошқа фирмаларнинг нархлаштириш сиёсати билан ҳисоблашмайди. Шунга қарамадан монополия рухсат этилган давлат, масалан, АКШда (электроэнергетика каби тармоқлар бўйича) тарифларнинг кутарилиши маҳаллий ҳокимиятлар билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Нарх куйишда ката эркинликка эга бўлган фирма талабдан келиб чиққан ҳолда, ўз товарига оптимал нарх қўяди. Вставка №1га қаранг.

Монополист фирма учун ўз товарига юқори нарх куйиш хама вақт ҳам афзал булла олмайди, чунки бу ҳолда рақобатчилар пайдо булиши ёки давлат томонидан назоратга олиниши, натижада харидорларнинг бир қисмини йукотиши мумкин. Маълум стратегияни танлашда фирма куйидаги омилларни ҳисобга олиши керак:

1. маҳсулот нарҳини қайта куриб чиқишга тўғри келиши.
2. нарҳда баъзан талаб рақобат, истеъмолчилар хақида маълумотлар ҳисобга олинмайди.
3. мавсум охирида баъзан паст нарх кулланилади.
4. товарларга талаб эластик бўлади.
5. харидорларни купи рақобатчи фирма арзон нарҳига учади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бозор шароитида баҳони шакллантиришнинг омиллари нималардан иборат?
2. Ишлаб чиқариш харажатларининг баҳо шаклланишига қандай таъсир кўрсатади?
3. Корхоналарда баҳони шакллантириш стратегияси қандай амалга оширилади?

Топшириқлар

1. Корхоналарда баҳони қўйиш зарурлигини тушунтиринг.
2. Баҳо, қиймат ва нарх ўртасидаги фарқ ва боғлиқликни ўрганиб чиқинг.

8-мавзу. Корхоналарнинг ўз капитални бошқариш

Асосий саволлар:

1.Корхона ўз капиталининг таркибий тузилиши, моҳияти ва корхона молиясини бошқаришдаги аҳамияти

2.Корхона ўз капитални шакллантириш сиёсатининг асосий вазифалари ва ҳозирги замон муаммолари

3.Корхона ўз капитали алоҳида элементларининг молиявий баҳоланилиши

4.Корхона эмиссия сиёсатининг долзарб вазифалари ва ҳозирги замон муаммолари

Таянч сўз ва иборалар

Ўз капитали, эмиссия сиёсати, устав капитали, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда, молиявий маблағлар, баланс ликвидлиги, заҳира капитали.

1.Корхона ўз капиталининг таркибий тузилиши, моҳияти ва корхона молиясини бошқаришдаги аҳамияти

Корхоналарда хусусий капитал ўз капитал деб номланади. Қуйидагилар таркибий тўзилишлардан иборат:

1. Устав (акционер) капитал;
2. Кушилган (кушимча тўланган) капитал;
3. Тақсимланмаган фойда.

Устав капитали-одатда чиқарилган акцияларнинг номинал ёки эълон қилинган қийматига акционерлик капитал счётида акс этилиши керак бўлган ва устав капитални аниқлаш учун ишлатиладиган, қимматбаҳо қоғозларида кўрсатилган бита акциянинг номинал қиймати. Сотиб олувчига акциялар ўрни га акционер сотиб олган акцияларнинг сонини кўрсатадиган сертификат берилиши мумкин. Куп корпорациялар қимматбаҳо қоғозларининг икки турини чиқарадилар: оддий акциялар ва имтиёзли акциялар.

Оддий акциялар компаниянинг колдик капитални акс эттиради. Яъни бошқакредиторлар ва имтиёзли акционерларнинг талаблари оддий акциялар эгалариникидан юқори туришини билдиради. Оддий акциялар -бу, одатдагидай, овозга эга бўлган акцияларнинг якка туридир. Яъни, оддий акциялар эгаларининг директорлар кенгаши аъзоларини сайлашга ҳукуки бор. Оддий акциялар эгалари директорлар кенгаши билан эълон қилинган дивидендларни даврий олишга ҳукуки бор. Оддий акциялар эгалари директорлар кенгаши эълон қилинган дивидендларни даврий олишга ҳукуки бор.

Имтиёзли акциялар оддий акциялар олдида бир ёки купрок позициялар бўйича имтиёзларига эга. Масалан, имтиёзли акциялар эгаларидан олдин олишлари мумкин, одатда белгиланган ставка бўйича. Имтиёзли акцияларга дивидендлар нормаси фоизлар каби эълон қилиниши мумкин.

Масалан, номинал қиймати 100 сум бўлган 6 фоизлик имтиёзли акциялар –бунда имтиёзли акциялар бўйича 6 сум ҳажмида тўланадиган йиллик дивидендлар (6 % 100 сумдан). Имтиёзли акциялар эгалари корпорациянинг тугатилганида унинг активларига имтиёзли хукукга эгадирлар.

Тўланадиган имтиёзли акциялар-ўз ихтиёри билан компания тарафидан қарзи тўланиши мумкин бўлган имтиёзли акциялар.

Конверсияланувчи (алмаштириладиган) имтиёзли акциялар-бу, акционер хохиши билан оддий акцияларга алмаштирилиши мумкин бўлган имтиёзли акциялар.

Кумулятив акциялар-вақт ўтиши билан тўланмаган дивидендлар тупланиб бориладиган ва улар оддий акциялар эгаларига эхтимол тўланиши мумкин бўлган давргача маълум бир йилда тўланиши лозим бўлган имтиёзли акциялардир.

Дивидендлар -акционерлар орасида, одатда пул маблағлари курунишда, корпорация активларининг тақсимланиши.

Муддати утган дивидендлар-утган йилларда қолган, кумулятив имтиёзли акциялар бўйича тупланган тўланмаган дивидендлар.

Сотиб олинган хусусий акциялар-бу эркин бозорда сотиб олинган корпорациянинг акциялари. Ўз сотиб олинган акциялар бухгалтерия балансида капиталнинг контр счёти сифатида акс этадилар.

Корпорация баланс ҳисоботидан "хусусий капитал" булимига таъсир этадиган турли операциялари амалга ошириши мумкин. Бу операциялар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қимматбаҳо қоғозлар ;
  - дивидендларни эълон қилиш ва тўлаш;
  - сотиб олинган хусусий акцияларини сотиб олиш ва сотиш.
- Қуйидаги жадвалда хусусий капитал таҳлили келтирилган

Даврлар

Устав капитали

Захира капитали

Кушилган капитал

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)

2.Корхона ўз капиталини шакллантириш сиёсатининг асосий вазифалари ва ҳозирги замон муаммолари

Хусусий капитал корхонанинг ўз маблағлар манбаларининг асосини ташкил этувчи кўрсаткич ҳисобланиб, унинг таркибига корхона устав капитали, захира капитали, кушилган капитал ҳамда тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарарлар) киради. Хусусий капиталнинг шаклланишида мақсадли тушумлар ва молиялаштиришлар, келгуси давр даромадлари ва тўловлар захиралари вақт бўйича фарқланишларда ўз аксларини топиб боради.

Масалан, келгуси давр даромадларининг тан олиниб, ҳисобга киритиш муддати бўйича жорий давр фойда-зарарига киритилиши ва якунида

тақсимланмаган фойда ёки хусусий капиталнинг бошқа каторларида ифодаланиши шулар жумласидандир.

Хусусий капиталнинг ҳисобга олиниши, шаклланиши ва ахборотланишининг ҳуқуқий ва меъёрий шартлари Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонунининг 15-моддасида, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг "Молиявий ҳисобот шакллари ва уни тузиш тартиби тўғрисида"ги Йуриқномасида ҳамда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида ўз ифодасини топган.

Таҳлил этишда хусусий капиталнинг ҳолати ва таркиб ўзгаришларига, унинг сабабларига, хусусий капитал билан боғлиқ бўлган молиявий кўрсаткичлар тизимига эътибор берилди ҳамда шу асосда хусусий капиталнинг устиришнинг имкониятлари ва йўналишлари белгиланади.

3. Корхона ўз капитали алоҳида элементларининг молиявий баҳоланилиши

Корхона ўз капитали алоҳида элементлари қуйидаги ўз ичига олади:

1. Корхона эгалик қиладиган воситаларни акс эттирувчи активлар;
2. Корхона тасарруфидаги ўз сармояси;
3. Кейинчалик белгиланиши бўйича қайтарилиши лозим бўлган активларни сотиб олиш, ҳосил қилиш натижасида юзага келган мажбуриятлар.

Баланс пассиви маълумотлари асосида қуйидагиларни билиб олиш мумкин:

- маблағлар қайси манбалардан келиб тушганлигини;
- маблағлар кимга тегишли (ўзининг ёки жалб қилинган) эканлигини;
- маблағларнинг белгиланган мақсади қандай эканлигини (ўзок муддатли ёки қисқа муддатли қуйилмалар).

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1997 йил 15 январдаги "Корхоналар (ташкilotлар) йиллик ва йил чораги молиявий ҳисоботларининг шакллари ҳамда ҳажмини тасдиқлаш тўғрисида"ги 5-сонли буйруғига мувофиқ 1997 йил 1 январдан бошлаб йиллик ва йил чораги ҳисоботининг янги шакллари жорий этилган.

Корхоналарда фойдаланаётган айланма маблағларни алоҳида элементларини ҳар хил муддатда нақд пул маблағларига айланиши ва корхона мажбуриятларини ҳар хил муддат ўтиши билан қайтарилиши муносабатига кўра корхоналар баланси ликвидлиги икки шаклда аникланади:

1. Умуман маблағлар ва корхона мажбуриятлари бўйича, уларни асосий кўрсаткичлар дейиш мумкин.

2. Корхона маблағларини алоҳида элементлари ва мажбуриятларни қайтиб бериш муддатига қараб, уларни қушимча кўрсаткичлар деб аташ мумкин.

Баланс ликвидлиги кўрсаткичлари қуйидаги гуруҳлардан иборат булиши лозим:

- асосий кўрсаткичлар;
- қушимча кўрсаткичлар;
- омилли кўрсаткичлар.

Асосий кўрсаткичлар сифатида қуйидаги кўрсаткичлар ҳисобланади, таҳлил этилади:

1. Умумий ликвидлик коэффиценти.
2. Жорий ликвидлик коэффиценти.
3. Хусусий ёки утув ликвидлик коэффиценти.
4. Мутлок ликвидлик коэффиценти.

Умумий ликвидлик коэффиценти корхонанинг ўзи бугун активларидан фойдаланиб, мажбуриятларини ташқаридан ўзок ва қисқа муддатга олинган қарзларни қайтиб беришга кодирлигини ифодалайди. Демак, бу коэффицент корхонанинг бугун имкониятларини, салоҳиятини кўрсатади ҳамда бу корхона билан алоқадор бўлган барча корхона, орган ва ташкилотлар учун катта аҳамиятга эга.

4. Корхона эмиссия сиёсатининг долзарб вазифалари ва ҳозирги замон муаммолари

Корхона ўз маблағларининг ишлаб чиқаришни кенгайтириш, техник қайта қуроллантириш билан боғлиқ ҳолда капитал харажатларга инвестиция қилиниши:

- маблағларнинг қимматбаҳо қоғозларга инвестиция қилиниши;
- моддий рағбатлантириш ва социал - маданий мақсадлар учун фондларни ташкил этилиши;
- хайрия эҳсон мақсадлари ва бошқалар.

Молиявий маблағлар бу давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар кулида ташкил топувчи пул даромадлари, жамгармалар ва тушумлардир. Улар кенгайтирилган ишлаб чиқаришни таъминлаш, турли хил фаолиятларни моддий рағбатлантириш, ижтимоий эҳтиёжларни кондириш, мудофаа эҳтиёжлари ва давлат бошқаруви учун мулжалланади. Молиявий маблағлар молиявий муносабатларни моддий асоси ҳисобланади. Молиявий маблағлар икки турда бўлади.

- 1) Макро маблағлар, улар умумдавлат микёсида ташкил топади.
- 2) Микро маблағлар, яъни Хўжалик субъектлари молиявий маблағлари.

“Корхона молиявий маблағлари бу Хўжалик юритувчи субъектнинг ихтиёрларида бўлган ва молиявий мажбуриятларни бажаришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга доир харажатларни амалга оширишига ва корхона ходимларини иқтисодий рағбатлантиришга мулжалланган пул даромадлари ва тушумларидир”. Корхоналар молиявий маблағлар ҳисобидан ўз-ўзини молиялаштиради: Корхона молиявий маблағлари бир канча манбалар ҳисобига шаклланади. Бу манбаларнинг купгина олимлари ўз асарларида санаб ўтишган. Жумладан, В.А.Чжен Корхона молиявий маблағларини 3 гуруҳга бўлиб кўрсатди: Ўз маблағлари

ҳамда уларга тенглаштирилган маблағлар; молиявий бозорга сафарбар қилинадиганлардан тушган маблағлар ва қайта тақсимлаш тартибида тушувчи молиявий маблағлар. А.Улмасов ва М. Шарифхужаевлар эса молиявий маблағлар манбаларини бирма бир тулик келтирадилар. Олимларнинг фикрларини солиштириб шуни англаш мумкинки, улар бир-биридан унчалик фарқ қилмайди. Бу фикрларни жамлаб молиявий маблағлар манбаларини қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхоналарда ўз капиталини таркиби нималардан иборат?
2. Муддати ўтган дивидентлар нима?
3. Корхона ўз капиталини шакллантириш сиёсатининг асосий вазифалари нималардан иборат?

Топшириқлар

1. Корхона ўз капиталини шакллантириш сиёсатининг ҳозирги замон муаммолари ўрганиб чиқинг.
2. Бирон бир корхона танлаб унинг ўз капитали таркибини ўрганиб чиқинг.

9-мавзу. Корхона молиявий активларини бошқариш

9.1 Корхона молиявий активларини бошқариш

Асосий саволлар:

1.Корхона молиявий инвестицияларининг зарурлиги, моҳияти ва шакллари

2.Корхона қимматли қоғозлари портфеллари ва инвестицион стратегияларининг турлари

Таянч сўз ва иборалар

Молиявий актив, молиявий инвестиция, қимматли қоғозлар портфели, инвестицион стратегия, БҲМС №12, инвестиция жараёни, баланс ликвидлиги, захира капитали.

1.Корхона молиявий инвестицияларининг зарурлиги, моҳияти ва шакллари

Молиявий инвестиция деганда акция, облигация ва бошқа турдаги қимматли қоғозларга инвесторлар томонидан куйиладиган барча турдаги бойликларга тушунилади.

Мулкни давлат тасарруфидан ва нодавлат секторининг кучайиши билан молиявий инвестиция бир кадар фаоллашмоқда. Бу эса ўз навбатида молиявий ресурсларнинг буш туриб қолишлари ва пул фондларидан мақсадли фойдаланиш имконини беради. Эркин пул маблағлари ва молиявий ресурсларга эга бўлган барча жисмоний ҳамда юридик шахслар молиявий инвестицияга эга бўладилар.

Молиявий инвестициялашдан асосий мақсад мавжуд молиявий ресурсларнинг буш туриб қолишларига йўл қўймаслик ва улардан самарали фойдаланишдан иборат. Таҳлил этишда бу ресурсларнинг режага ва утган йилларга нисбатан ўзгаришларига ҳамда ўзгариш сабабларига баҳо берилади. Шунингдек, манбалардан фойдаланишнинг мақсадли ва имкониятли йўналишлари белгиланади. Таҳлилда шу билан бирга хар бир сумлик молиявий инвестицияга тўғри келадиган ялпи фойда ва соф фойда кўрсаткичлари ўрганилади.

Инвестицияларни молиялаштиришнинг муҳим манбалари сифатида куйидагиларни келтириш мумкин:

1. ўз маблағлари ҳисобига молиялаштириш;
2. қарзга олинган маблағлар ҳисобига молиялаштириш;
3. жалб қилинган мақсадли тушумлар ҳисобига молиялаштириш;
4. давлат маблағлари ҳисобига молиялаштириш ва х.к.

Таҳлилда, албатта, инвестицион фаолиятни манбалашдаги асосий улушни ташкил этувчи қаторларга муҳим эътибор қаратилади. Негаки, инвестицияларни молиялаштиришда ўз маблағларига асосий улушнинг тўғри келиши купрок аҳамиятли саналади.

Молиявий инвестицияларнинг ҳар бир турини баҳолаш ва қайта баҳолаш ўзига хос хусусиятларга эга.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни баҳолашда иккита сана муҳим рол ўйнайди:

- *Сотиб олиш санаси*
- *Кейинги саналар*

Сотиб олиш санаси деганда, қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни сотиб олиш, яъни уларни қабул қилиб олиш санаси тушунилади.

БХМС № 12 «Молиявий инвестицияларнинг ҳисоби»га мувофиқ сотиб олиш санасида қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестициялар **сотиб олиш қиймати**да тан олинishi ва ҳисоботда акс эттирилиши лозим.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларнинг **сотиб олиш қиймати** деганда, уларни сотиб олиш баҳоси сотиб олишга кетган харажатлар билан биргаликда олинган қиймати тушунилади. Сотиб олишга кетган харажатларга брокерлик кантораларига тўланган ҳақлар, бож тўлови, банк хизмати ҳақлари ва бошқа сотиб олишга доир харажатлар киради. Сотиб олиш қиймати қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларнинг **бошланғич қийматини** ёки **баланс қийматини** ташкил қилади.

Агар сотиб олиш санасида сотиб олиш қийматига маълум санагача бўлган давр учун ҳисобланган дивидендлар ва фоизлар ҳиссаси киритилган бўлса, қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестициянинг баланс қиймати ўтказиб берилган суммадан сотувчи томонидан бўнак сифатида тўланган фоиз ва дивидендлар суммасини чегиришдан кейин қолган қийматда акс эттирилиши лозим. Чунки сотиб олиш вақтида олинган сумма ва сотиб олиш қиймати ўртасидаги фарқ инвесторнинг инвестицияга киритган маблағлари учун аванс тариқасида олган даромади ҳисобланади. Бу аванс сумма инвестицияни сотиб олишдан то қайтарилганича бўлган даврда инвестор томонидан доимий даромад сифатида бир маромда ҳисобдан чиқарилиб бориши керак.

Кейинги саналар деганда, сотиб олингандан кейинги баланс саналари тушунилади. Ушбу саналарда қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестициялар балансда турли қийматда баҳоланиши мумкин. Жумладан, БХМС № 12 нинг 15-бандига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган узоқ муддатли молиявий инвестициялар қўйидаги баҳолардан бири бўйича акс эттирилиши керак:

- **Бозор қийматида ;**
- **Сотиб олиш қийматида;**
- **Бозор ва сотиб олиш қийматларидан энг кичигида;**
- **Қайта баҳоланган қийматда**

БХМС № 12 нинг 13-моддасига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган қисқа муддатли молиявий инвестициялар балансда **бозор қийматида** ёки **бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг кичик қийматида** акс эттирилиши керак. Агар улар бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг

кичик қийматида ҳисобга олинган бўлса, уларнинг баланс қиймати қимматли қоғозлар портфелининг жами инвестиция қиймати, ёки қимматли қоғозларнинг гуруҳлари бўйича қиймати, ёки қимматли қоғозларнинг алоҳида номлари бўйича қийматига асосланиб топилади.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларнинг **бозор қиймати** деганда уларнинг молия бозорида сотиш вақтида намоён бўлган **сотиш қиймати** тушунилади. Бозор қийматини, бошқачасига, **ҳаққоний қиймат** деб ҳам атайдилар. Бу қиймат кўп омилларга боғлиқ, жумладан, акционерлик жамияти ёки тижорат банкининг фойдалилик даражасига, тўланаётган дивидендларнинг миқдори, уларнинг келажакдаги обрў-эътиборига ва бошқа омилларга.

Қиймат тамойилига мувофиқ қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестициялар бошқа активлар сингари кейинги саналарда юқорида келтирилган қийматларнинг энг кичик миқдорида балансда акс эттирилиши лозим. Ушбу қийматда узок муддатли қимматли қоғозлар балансда инвестиция портфели методига асосланиб акс эттирилади. Қисқа муддатли қимматли қоғозлар уларнинг бозор ва сотиб олиш қийматларининг энг кичик қийматида ҳисобга олинган бўлса, балансда қимматли қоғозлар портфелининг жами инвестиция қийматига, ёки қимматли қоғозлар гуруҳлари бўйича қийматига, ёки қимматли қоғозларнинг алоҳида номлари бўйича қийматига асосланиб акс эттирилади.

Кейинги саналарда бозор қиймати сотиб олиш қийматидан паст бўлса қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларнинг сотиб олиш қиймати бозор қиймати даражасигача етказилиши ва балансда шу қиймат билан акс этилиши керак. Агар сотиб олиш қиймати бозор қийматидан паст бўлса, у ҳолда қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларнинг қиймати балансда ўзгаришсиз қолдирилиши лозим. Ҳозирги вақтда амалиётда бу тамойилга тўлиқ амал қилинаётган эмас. Корхоналар балансида сотиб олинган қимматли қоғозлар, жумладан акциялар, асосан сотиб олиш қийматида (номинал қийматда) акс эттирилмоқда. Бозор қийматини ўзгариши, яъни уни сотиб олиш қийматидан паст ёки юқори бўлиши, уларнинг ичидан энг қуйи миқдорини ифодаловчи қиймати балансда акс эттирилмасдан қолмоқда. Бу ҳолнинг мавжудлигига сабаблардан бири бўлиб, корхоналарнинг ҳисоб сиёсатида қимматли қоғозларга йўналтирилган инвестицияларнинг кейинги саналарда қийматини кўриб чиқилиши тартибини аниқ белгиланмаганлиги ҳисобланади.

БХМС № 1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот»га мувофиқ корхоналар ўзларининг ҳисоб сиёсатларида қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестициялари бўйича қўйидагиларни аниқ белгилаб олишлари даркор.

1. Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни кейинги саналарда баҳолаш турини.
2. Қайта баҳолашга асос бўлган ҳисоб усулини.
3. Қайта баҳолашни қимматли қоғозларнинг номлари, гуруҳлари ёки инвестиция портфели бўйича даврийлигини.

Қимматли қоғозларга йўналтирилган молиявий инвестицияларни кейинги саналарда баҳолаш улар қийматини ҳаққонийлигини таъминлаш учун зарур ҳисобланади, шунинг учун ҳам уларнинг қийматини қайта баҳолаш зарурияти туғилади.

2. Қорхона қимматли қоғозлари портфеллари ва инвестицион стратегияларининг турлари

Инвестиция жараёни – бу инвесторларни қачон қанча миқдорда қимматли қоғозларни сотиб олишига йўналтирилган фаолиятдир. Бу жараён ўз ичига беш масалани қамраб олади:

1. Инвестиция сиёсатини танлаш.
2. Қимматли қоғозлар бозорини ўрганиш ва анализ қилиш.
3. Қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш.
4. Қимматли қоғозлар портфелини қайта кўриб чиқиш.
5. Қимматли қоғозлар портфелини самарадорлигини баҳолаш.

Бу жараёнлар ҳақидаги тўлиқ маълумотларни семинар дарслари давомида ўрганиб чиқамиз. Ҳозир эса ҳар бири ҳақида қисқача маълумот оламиз.

1. Инвестиция сиёсатини танлаш – инвесторнинг мақсадини ва қай ҳажмда қимматли қоғозлар сотиб олиш учун инвестиция қила олишини белгилайди. Чунки инвестор учун «куп пул қилиш» даромад билан риск ўртасидаги кўрашдан иборат. Шунинг учун ҳам инвестор сиёсатни танлашда бу хавфни ҳисобга олиш керак. Инвестор учун асосий вазифа портфелни қайси турдаги қимматли қоғозлар билан тўлдириш. Бу борада у қайси қимматли қоғозларга солиқ имтиёзлари борлигини ҳисобга олиши керак.

2. Қимматли қоғозлар бозорини ўрганиш ва анализ қилиш. Бу жараёнда инвестор қимматли қоғозларнинг барча турларини ҳар томонлама ўрганиб, ҳозирги босқичда қайси бири купрок даромад келтиришини аниқлаш керак. Бунинг учун инвестор қимматли қоғозлар бозорини техник анализ ва фундаментал анализ йўлларида фойдаланиши керак.

3. Қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш. Бу борада инвестор қайси активлар ҳисобига қимматли қоғозларнинг қайси тури билан портфелни тўлдириш масаласини ҳисобга олиш керак. Ҳарбда шундай бир мақол бор: «Не клади все яйцо в одну корзину», яъни барча тухумларни бир саватчага қўйма. Бу ҳолда инвестор қимматли қоғозларни турли хиллари билан ишлаши керак. Яъни селекция ўтказиши керак ва бир қисм пулни жамғармада сақлаб туриши керак. Қимматли қоғозлар бозоридаги вазиятни ўрганиб, вақтни пойлаб керакли қимматли қоғозларни сотиб олиши керак. Бу ҳолда у рискнинг олдини олади. Яна шу бозорда диверсификациядан самарли фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиши керак.

4. Қимматли қоғозлар портфелини қайта кўриб чиқиш. Маълум вақт ўтгандан кейин қимматли қоғозлар бозоридаги инвесторнинг мақсади ўзгариши мумкин. Шунинг учун ҳам у маълум бир вақтда қимматли қоғозларнинг бир қисмини сотиб, уларнинг ўрнига янги кўпроқ даромад келтирадиган қимматли

қоғозлар билан тўлдириши керак, яъни бу жараён ҳар доим такрорланиб туриши керак.

5. Қимматли қоғозлар портфелини самарадорлигини баҳолаш. Бу жараёнда инвестор қимматли қоғозлар бозорида оладиган даромадини ва риск ўртасидаги номувофикликка катта эътибор бериши керак. Бунинг учун маълум бир стандартлар (эталонлар) ишлаб чиқиш керак.

Дунё амалиётида фонд бозорида инвестицион портфелни шакллантириш деганда жисмоний ёки юридик шахсларга тегишли қимматли қоғозларнинг бир бутун йиғиндисига тушунилади. Қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш бу кўпроқ фойда олиш ниятида турли хил қимматли қоғозларни сотиб олиш, инвестиция самарадорлигини ошириш ва рискларни камайтириш борасидаги жисмоний ёки юридик шахсларнинг фаолиятидир.

Назарий жиҳатдан қимматли қоғозлар портфелини бир хил қимматли қоғозлар билан ҳам шакллантириш мумкин ёки бир қимматли қоғозни бошқа бири билан ҳам алмаштириш мумкин. Лекин бу ҳолда инвестор томонидан юқори даромад олиш имконияти камаяди. Риск хавфи эса кучайиши мумкин. Шунинг учун ҳам қимматли қоғозлар портфели турли хил қимматли қоғозлар билан шаклланиши мақсадга мувофиқдир. Қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришда курс қиймати ошиб бораётган компаниялар акциялари ҳисобига шакллантиришга ҳаракат қилиш керак. Бунинг учун қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришининг турли йўллари мавжуд:

Биринчидан, ўсиш портфели – бу йўлда акция курслари ошиб бораётган компаниялар акцияларидан қимматли қоғозлар портфелини ташкил топтириш керак. Бу айниқса янги пайдо бўлаётган, келажаги порлоқ бўлган компаниялари акцияларидан, бир неча йилдан бери ўсиш суръатлари стабил бўлган номи донгдор компаниялари акцияларидан портфелни шакллантириш керак.

Иккинчидан, даромад портфели – бу ҳолда қимматли қоғозлар портфели юқори даромад келтирувчи, процент ва дивидендлари юқори таъминловчи қимматли қоғозларга қаратилиши керак. Бу ўринда нафақат курси ошиб бораётган акциялар балки юқори даромад келтирадиган облигация ва бошқа қимматли қоғозлардан портфелни шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳол қимматли қоғозлар бозоридаги рискларни минимал даражага олиб келиши мумкин.

Учинчидан, пул бозори портфели – бу капитални тўлиқ сақланишига қаратилган бўлиб, қимматли қоғозлар портфели тез ўсиб бораётган активлар ҳисобига шакллантирилади. Қимматли қоғозлар билан ишлашнинг «олтин қоидалари»дан бири «ҳеч вақтда барча пулингизни қимматли қоғозлар сотиб олишга сарфламанг, бир қисмини фақат бўш пул сифатида сақланг, уни ноҳосдан вужудга келган қулай инвестицион лойиҳаларни ҳал этишга ишлатиш учун».

Тўртинчидан, солиқдан озод қилнган қимматли қоғозлар ҳисобига қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш. Бунинг учун юқори ликвидли давлат қарз мажбуриятларини сотиб олиш керак. Бу қоғозлар юқори даромадли бўлиб, солиқдан озод қилинган. Масалан: давлат қисқа муддатли облигациялар ҳисобига портфелни шакллантириш.

Бешинчидан, давлат ва маҳаллий ҳокимиятлар томонидан чиқарилган қимматли қоғоз ҳисобига портфелни шакллантириш. Бу қимматли қоғозлар дисконт билан сотиб олинади ва солиқ имтиёзларига эга. Худди шундай чет эл эмитентлари томонидан чиқарилган қимматли қоғозларни сотиб олиш ҳам ўз эгасига юқори даромадлар келтиради.

Олтинчидан, турли тармоқлардаги корхоналар томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар ҳисобига портфелларни шакллантириш. Айниқса конвертлаштирилган имтиёзли акция ва облигацияларни сотиб олиб, вақтадбиркор пойлаб уларни оддий акция ва облигацияларга алмаштирса, юқори фойда олиши мумкин.

Хўш, савол туғилиши мумкин. Портфелда қанча қимматли қоғозлар бўлиши юқори даромад келтиради. Рискларнинг энг кам даражаси бу портфел 40дан 70гача турли хил қимматли қоғозлар билан шакллантирилса. Агар қимматли қоғозлар портфели бундан ортиқ турлар билан шакллантирилса, диверсификация самараси нисбатини алтернатив асосида ўрганиш ва шу йўл билан қайси вариант кўпроқ даромад келтиришини аниқлашдир.

Г. Марковитц портфел рискин икки бўлимга ажратади:

Биринчи бўлимда ҳар қандай шароитда вужудга келадиган доимий риск. Бунинг олдини олиш мумкин эмас.

Иккинчи бўлимда ўзига хос (рисклар) хатарлар бўлиб, қимматли қоғозлар бозорида турли маневрлар ўтказиб уларни олдини олиш мумкин ҳисобланади ва риск даражасини нольга келтириш мумкин. Шу йўл билан келажакда кам фойда келтирадиган қимматли қоғозлар портфелидан кутилиш мумкин.

У. Шарпнинг индекс модели. Унинг асосида ҳар бир қимматли қоғозлардан олинadиган даромадлар алоҳида ҳисобланмайди (Г. Маркоитц моделига ўхшаб), балким бир бутун барча қимматли қоғозлардан шаклланган портфелларнинг индексларини математик йўл билан ҳисоблаш ётади.

Яъни қимматли қоғозлар корреляциясини ҳисоблаб, кутилаётган акция курсини ҳисоблайди.

Масалан, 100 акциянинг самарадорлигини ҳисоблаш учун 500 ковариаций (вариантларни) қўллайди.

Қимматли қоғозлар портфелини бошқаришда бошқа пасаяди ва портфелни самарали бошқариб бўлмайди.

Қимматли қоғозлар портфелини шакллантириш ва бошқариш бу қимматли қоғозлар бозори профессионал қатнашчиларининг вазифаларидир. Айниқса менежерлар бу иш билан шуғуллансалар.

Қимматли қоғозлар портфелининг самараси инвесторларнинг стратегиясига ҳам боғлиқ. Улар ҳар 3-5 йилда қимматли қоғозлар бозоридаги ўз стратегияларини қайта кўриб чиқиши бу борадаги рискларни камайишига ва юқори даромад олишларини таъминлаши мумкин. Қимматли қоғозлар портфелини бошқариш учун инвесторлар қимматли қоғозлар бозорини мониторинг қилиб туриши керак. Яъни фонд бозори ва унинг ривожланиш тенденциясини, қимматли қоғозлар эмитентларининг молиявий-иқтисодий кўрсаткичларини таҳлил қилиб туриш керак.

Қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришнинг турли хил моделлари мавжуд. Шулардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Г. Марковитц модели – унинг асосида қимматли қоғозлар портфелини шакллантиришда алтернатив методлардан фойдаланишдир. Яъни инвестиция ҳажми билан хатарлар (рисклар) ўртасидаги турли хил моделлар ҳам қўлланилади. Буларнинг ҳаммасининг мақсади инвестиция натижасида олинган даромад билан риск ўртасидаги номувофиқликнинг олдини олишдир. Ўзбекистон қимматли қоғозлар бозорида уни иккиламчи бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги туфайли юқорида қайд қилинган моделлардан фойдаланиш даражаси жуда паст. Бу иш келажакнинг вазифаси.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхона молиявий инвестицияларининг зарурлиги нимада намоён бўлади?
2. Корхона қимматли қоғозлари портфеллари таркиби нимадан ташкил топади?

Топшириқлар

1. БҲМС №12ни ўрганиб унда молиявий инвестициялар тўғрисидаги маълумотларни таҳлил қилинг.
2. Корхоналарда инвестициявий стратегия турларини айтиб беринг.

9.2-мавзу. Корхона қимматли қоғозлар портфелини бошқариш

Асосий саволлар:

1. Корхона фонд портфелининг диверсификацияси. Корхона фонд портфели самарадорлигини баҳолаш
2. Қимматли қоғозлар портфелининг мониторинг
3. Акционерлик жамияти қимматли қоғозлари инвестицион жалб этувчанлигини баҳолаш
4. Портфел инвестициялар билан боғлиқ рисклар ва уларни бошқариш усуллари.

Таянч сўз ва иборалар

Қимматли қоғозлар, риск, акционерлик жамияти, корхона фонд портфелининг диверсификацияси.

1. Корхона фонд портфелининг диверсификацияси. Корхона фонд портфели самарадорлигини баҳолаш

Инвестиция билан боғлиқ рискларни камайтириш усулларида бири бу банкларнинг инвестиция портфелдш диверсификация қилишдир. Инвестиция портфелини диверсификация қилиш банкнинг инвестиция портфелида турли хил купдан куп қимматбаҳо қоғозларнинг мавжудлиги эришиште билдиради. Диверсификация усулида инвестиция сиёсатини амалга оширишда қимматбаҳо

қоғозларнинг ҳар хил хусусиятларини ҳисобга олиш лозим.

Тижорат банкларининг қимматбаҳо қоғозлар портфелини диверсификация қилишнинг қуйидаги турлари мавжуд. Булар диверсификация қилиш, қимматбаҳо қоғозларнинг эмитентлари бўйича диверсификация қилиш ва бошқалар.

Қимматбаҳо қоғоз сифатига доир диверсификация мақсади - рискни минималлаштириш (у эмитентнинг ўз мажбуриятларини бажара олмай қолиш эҳтимоли билан белгиланади). Шу муносабат билан акция сифатининг таъминланганлик даражаси бўйича диверсификация усули ҳам мавжуд бўлиб, назариётчилар фикрича, у бир қатор омилларни ўрганиб чиқишни талаб қилади: Булар эмитент қандай фаолият билан шугулланишини, акция даромади, дивидент миқдори, компания акцияошииғ жорий нархи, захираси, компанияни қим бошқараётганлиги ва бошқалар бўлиб, кўрсатилган саволларга жавобни эмиссия проспекти ва биржа ахборотномадаридан олиш мумкин.

Қимматбаҳо қоғозларнинг географик тарқалишига нисбатан диверсификация мақсади - тегишли районлардаги иқтисодий кийинчиликлар руй берганда юзага келадиган рискларни камайтиришдан иборат ҳисобланади.

Қимматбаҳо қоғозларнинг тўлаш муддати бўйича диверсификация мақсади - фоиз ставкаларининг тебраниши билан боғлиқ рискларнинг олдини олишдан иборатдир. Бу инвестиция сиёсатини амалга оширишда тижорат банклари одатда қимматбаҳо қоғозларнинг тугатилиш муддати оуиича погонали структурадан фойдаланишади. Бундан погонали структура аатижасида муддати тугаган қимматбаҳо қоғозлар булмади ва уларни ўзок яуддатли юқори даромадли қимматбаҳо қоғозларга реинвестиция қилиш имкони тугилади.

Қимматбаҳо қоғозларнинг фоиз даражалари прогнози амалиётда юзариждан фарқ қилади. Шунинг учун тижорат банклари прогноз ютижаларининг ишончилилик даражасини ошириш мақсадида фоиз ставкаларини тарқибини таҳлил қиладилар.

Одатда жаҳон амалиётида тижорат банклари ўз инвестиция сиёсатини ишлаб чиқариш ва амалга ошириш учун бошқариш структурасида махсус инвестиция булимларини ташкил қилишади. Булимдаги ходимлар сони бир қатор омилларга боғлиқ булиши мумкин. Б улар: қимматбаҳо қоғозлар портфели катталиги, булим томонидан қимматбаҳо қоғозларни сотиш ва сотиб олиш бўйича бажариладиган функцияларга, банкнинг миқозларига кўрсатадиган хизматларга, қимматбаҳо қоғозлар тури ва сифатига ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Булим ишчиларининг малакаси қанчалик юқори булса, улар бажараётган вазифа, ишнинг сифати ҳам шунчалик юқори бўлади.

2. Қимматли қоғозлар портфелининг мониторинг

Баъзи ҳолларда давлат санатцияси йўли билан, яъни корхона молиявий-Хўжалик аҳволини соғломлаштиришга қаратилган бир туркум махсус тадбирларни амалга ошириш йўли билан банкротликни олдини олишга ҳаракат

қилиши мумкин. Бундай каоро кабул қилиш учун корхона молиявий Хўжалик фаолиятини мониторинг ва таҳлил қилиш керак бўлади.

Мониторинг - корхонанинг молиявий хўжалик фаолияти тўғрисида ахборот туплаш ва умумлаштириш тизимидир.

Инвестиция қуйилманинг альтернатив йўналишини баҳолаш қарздорларнинг мониторинг фаолиятини амалга ошириш орқали, ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини кутаради. Молиявий дастаклардан фойдаланиш орқали хўжалик объектлари таваккалчилик қилишга ва жамгарма туплаш имкониятига эга бўладилар. Шундай қилиб барқарор ва соғлом молиявий тизимнинг ривожланиши инвестициялашнинг ички имкониятларини кенгайтиради ва иқтисодий усишни таъминлайди. Молиявий тизим асослари хукукни, ҳисоб юритиш ва молиявий муассасаларга огир юк тушмайдиган солиқ тизимларини шакллантириш орқали барпо қилинади.

Инвестицияни молиялаштириш асосан мамлакатдаги иқтисодий сиёсат, қонунчилик, инвестицияни жалб қилиш инфратўзилмасини ривож, даражаси ва мамлакатнинг иқтисодий аҳволига боғлиқ бўлади.

Инвестиция фаолиятини ривож учун мазкур омилларни илмий таҳлил қилиш лозим бўлади. Бу таҳлил маблағлар йўналишининг энг макбул усулини танлаш ва келажакда хар бир худудга мос келадиган инвестиция сиёсатини белгилаш имкониятини беради. Иқтисодий усишга эришишда нафақат инвестиция ҳажмини кўпайтириш, балки улар йўналишлари ва тўзилмаларини тўғри танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Инвестициялаш учун шундай ишлаб чиқариш турлари ва корхоналарни танлаш лозимки, улар тезда ўзини қоплаб, юқори даражада иқтисодий ва технологик самара бера олишлари керак.

Иқтисодиётни эркинлаштириш босқичида иқтисодий усишни жадаллаштириш учун инвестиция ҳажмини кескин кўпайтириш лозим бўлади. Ҳозирги босқичда маблағлар етишмовчилигини ҳисобга олиб, нодавлат инвестиция манбаларини топиш ва хар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Акционерлик жамияти қимматли қоғозлари инвестицион жалб этувчанлигини баҳолаш

Инвестицион лойиҳаларнинг хаётийлигини баҳолаш, таҳлил этишда харажатлар ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларга аҳамият берилади.

Инвестицион харажатлар ва уларнинг баҳоланиши қуйидаги харажат элементлари бўйича ўрганилади:

1. ишлаб чиқариш харажатлари;
2. маъмурий ва устама харажатлар;
3. молиявий харажатлар;
4. амортизация бўйича харажатлар.

Баҳолаш уларнинг хар бир туркуми бўйича олиб борилади ва бу билан лойиҳаларнинг хаётийлиги ҳамда окланувчанлиги белгиланади.

Инвестиция йуналтирилган маблағларни баҳолашнинг икки усулини кайд қилиш мумкин. Булар-реал активларнинг кутилган қиймати ва жорий қийматини аниқлаш усуллари дир. Инвестицион лойихаларни молиявий таҳлил қилишда бу масала асосий ҳисобланади.

Реал активларнинг кутилган қиймати бўйича баҳолашнинг қуйидаги ифода орқали тавсифлаш мумкин:

$$B_y = U_y (1 + K)^n$$

Бунда: B_y - кутилган қиймат ёки тижорат мақсадида қуйилган қийматнинг булгуси қиймати;

K - тижорат мақсадида қуйилган капиталнинг дастлабки қиймати;

K - инвестицион капиталнинг даромадлиги;

n - инвестицион капиталнинг бандлик муддати.

Агар 1000000 сумлик сармоя капитали 5 йил муддатга, йиллик 20 фоизли даражада

бандланса, унинг якуний кутилган қиймати қуйидагича бўлади:

$$B_y = 1000000 \times (1 + 0,20)^2 = 1000000 \times (1,20)^2 = 1000000 \times 1,44 = 1440000 \text{ сум.}$$

Бу қийматни оддий ҳисоб-китобларда аниқлашнинг усули "ЭКСЕЛ" ва "ЛОТУС" ҳисоблагичларига ҳам киритилган.

Қуйилган инвестицион капиталдан кутилувчи қийматни аниқлаш формуласини бироз бошқача бериш ҳам мумкин. Бу ифода кутилган қийматни эмас, балки "жорий қийматни" аниқлаш формуласини беради.

$$B_y = U_y \times (1 + K)^n \Rightarrow$$

$$B_y \times 1$$

$$U_y = \frac{\quad}{(1 + K)^n (1 + K)^n} = \quad \times B_y$$

$$(1 + K)^n (1 + K)^n$$

Мисол бўйича

$$1440000$$

$$U_y = \frac{\quad}{(1 + 0,20)^2} = 1000000 \text{ сум.}$$

$$(1 + 0,20)^2$$

4. Портфел инвестициялар билан боғлиқ рисклар ва уларни бошқариш усуллари.

Жахон амалиётида қимматли қоғозлар портфелини бошқариш Мартовец-Гобин-Шарп назарияларига асосланади. Қимматли қоғозлар портфели инвесторларнинг яъни шу портфел эгасининг талабларига жавоб бериш учун унинг ичидаги активларни сурункали равишда алмаштириб туриш керак. Шундай қилиб қимматли қоғозлар портфелини бошқариш бир канча имкониятларни ўзида мужассамлаштиради биринчиси, инвестиция қилинган маблағларни бирламчи баҳосини сақлаш; иккинчиси, инвестицион даромаднинг максимал даражасига эришиш; учинчиси, портфелни инвестицион йўналишини таъминлаш².

² Е. В. Семенкова Операции с ценными бумагами. М.: Пспектива, 1997, стр. 213-217

Бошқача килиб айтганда портфелни бошқариш жараёни унинг инвестицион сифатини ва инвесторнинг манфаатларига хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирилиши ва йуналтирилиши лозим. Портфелни бошқаришда жаъми куланиладиган методлар ва техник имкониятлар портфелни бошқариш усулларини ўзида намоён этади ва уни қуйидагича тавсифлаш мумкин: актив, пассив ва баланслаштирилган усулларни.

Қимматли қоғозлар портфелини бошқаришни актив (агресив) усули бозор ўзгарувчанлигида қушимча даромад олиш мақсадида портфел тўзилмасини доимий равишда ўзгартиришни назарда тўтади. Бозорнинг ўзгарувчанлигида яъни портфелдаги қимматли қоғозларни нархларни усиши ва пасайиши натижасида даромад олиш катта риск билан баҳоланади, шунинг учун бу портфел яъни усулни тўзилишини қуйидагича келтириш мумкин:

Портфел бошқаришнинг актив усули:

- а) портфел тўзилишини бошқариш;
- б) портфел рискинни бошқариш;
- в) портфел ливидлигини бошқариш.

қимматли қоғозлар портфелини пассив бошқариш усули ўзок муддатга кўзланган истикболли олдиндан белгиланган риск даражасини яхши диверсификацияланган портфелни ўзида намоён этади. Бу ёндашув самарали қимматли қоғозлар бозори ва юқори сифатли қимматли қоғозлар мавжуд бўлган ида амалга ошириш мумкин. Портфелни бошқаришнинг бу усули доимий стабил ҳолатда бўлган ида ўзок умр кечириши мумкин. Агарда фонд бозор конъюктураси ностабил ҳолатда булса ва қисқа муддатли қимматли қоғозлар бозори асосий урин эгаллаганда портфелни пассив бошқариш усули пас самарали натижа беради.

Биринчидан, портфелни пассив бошқаришни самарали булиши учун у паст рискли қимматли қоғозлардан таркиб топган булиши керк, бундай қоғозлар миллий бозоримизда камчиликни ташкил этади;

Иккинчидан, портфел ўзок муддат давомида фаолият юритиш учун унинг такибида ўзок муддатли қимматли қоғозлар булиши керак, бу эа портфелнинг пассив бошқариш усулининг асосий қисмиидир, лекин ўзбекистон фонд бозоридаги динамизм яъни нарх-навони ўзгармаслиги ёки кутарилиб кетиши портфелдани даромадни ва унинг қийматини йукотиш эхтимоли катта.

Ўзбекистон фонд бозорига индекс фонди номли, қимматли қоғозлар портфелини пассив бошқаруви купрок тўғри келади³. Индекс фонди – бу қимматли қоғозлар бозорини ҳолатини тавсифловчи, танланган биржа индексини харакатини акс эттирувчи портфелдир. Агарада инвестор, портфелини бозорни ҳолатини акс эттиришини хохлаسا, у портфелда қимматли қоғозларни шундай улушига эга булиши керакки, бу улуш индекс ҳисоблангандаги қоғозларга тўғри келиши керак. Портфелга бу каби ёндашув унинг бошқарувчиси таҳлилга бўлган харажатларини камайтиришга имкон беради. Чунки, бу ҳолатда хар бир эмитент алоҳида таҳлили қилинмаса, бозорни умумий тенденцияси таҳлил қилинади.

³ В. А. Галанов, А. И. Басов «Рынок ценных бумаг»-М.: «Финансы и статистика», 1996

Қимматли қоғозлар портфелини баланслаштирилган бошқарув услуги ўзида юқорида келтирилган усулларни синтетик бирлашувини намоён этади. Бу усулни танланган бошқарувчи бошида бу портфелни базасини ташкил этади. Портфелни базаси бу паст рискли қимматли қоғозлар йигимидир, уларни асосий мақсади капитални сақлаш. Одатда базани давлат ва корпоратив облигациялар ҳамда етакчи эмитентларни имтиёзли акциялари ташкил этади. Баъзан базага иккинчи тоифали хаттоки учинчи тоифали эмитентлари акциялари ҳам киритилади, агарда улар ўзок муддатли инвестиция сифатида олинса. Базага бошқаруви пассив усулига асосланади, бу дегани унинг таркиби кам ҳолатларда қайта қурилиб чикилади, одатда йилига бир марта.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Қимматбаҳо қоғоз сифатига доир диверсификация мақсади нимадан иборат?
2. Инвестицион лойиҳаларнинг хаётийлигини баҳолаш, таҳлил этишда харажатлар ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар нималардан иборат бўлади?

Топшириқлар

1. Корхона қимматли қоғозлари бўйича амалий маълумотларни тўпланг ва таҳлил қилинг.
2. Портфел инвестициялар билан боғлиқ рискларни айтиб беринг.

10-мавзу. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда молиявий режалаштириш

10.1-мавзу. Корхоналарда молиявий режалаштириш

Асосий саволлар:

- 1. Корхоналарда молиявий режалаштиришнинг моҳияти ва мазмуни**
- 2. Молиявий режалаштиришнинг корхона фаолиятидаги ўрни ва унинг кўрсаткичлари**
- 3. Молиявий режалаштириш тамойиллари ва усуллари**

Таянч сўз ва иборалар

Молиявий режалаштириш, режа, молиявий режа, ўз-ўзини молиялаштириш, давлат бюджети, тамойил, усул, экстраполяция, норматив, математик моделлаштириш, break-down, build-up, даромад ва харажатлар режаси.

1. Корхоналарда молиявий режалаштиришнинг моҳияти ва мазмуни

Молиявий режалаштириш корхона хужалик фаолиятининг асосий томонларини қамраб олиб, моддий, меҳнат ва пул ресурсларининг ташкил топиши ҳамда ишлатилиши устидан олдиндан олиб бориладиган назоратни таъминлайди ва корхона молиявий ҳолатининг барқарорлашувига шароит яратади.

Корхоналарда молиявий режалаштириш – бу корхона ривожланишини таъминлаш учун унинг ҳамма даромадлари ва пул маблағлари ишлатилиш йўналишларини режалаштиришни ифодалайди. Молиявий режалаштириш, режалаштириш объекти ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда турли таркибдаги ва аҳамиятдаги молиявий режалар тузиш воситасида амалга оширилади.

Корхонада молиявий режалаштириш хўжалик фаолиятини режалаштириш билан боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқариш кўрсаткичлари режаси асосида тузилади (ишлаб чиқариш ҳажми, реализация, ишлаб чиқариш харажатлари сметаси, капитал қўйилмалар режаси ва бошқалар). Аммо молиявий режа ҳолати ишлаб чиқариш режаси кўрсаткичларининг молиявий кўрсаткичларидаги оддий арифметик ҳисоб-китоби эмас.

Молиявий режа лойиҳасини тузишда ишлаб чиқариш режаси кўрсаткичларига критик ёндошилади, корхона ишлаб чиқариш қувватини эффективроқ ишлатиш мақсадида хўжаликнинг ички ҳисобга олинмаган резервлари ишлатилади ҳамда моддий ва пул ресурсларини рационал ишлатиш, маҳсулот сифатини ошириш, ассортиментини кенгайтириш йўллари аниқланади.

Молиявий режанинг лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида қуйидагилар аниқланади: реализация қилинаётган маҳсулотга харажатлар, маҳсулот реализациясидан тушум (выручка), пулли жамғармалар, амортизация фонди,

режалаштирилаётган йилга кўзда тутилган инвестициялар бўйича молиялаштириш манбалари ва ҳажми; оборот маблағларига эҳтиёж ва уни қоплаш манбалари, фойдани тақсимлаш ва ишлатиш, бюджет ва банк билан ўзаро муносабат, ҳудудий йўл фондларига тўловлар.

Корхонада молиявий режалаштириш қуйидаги вазифаларни ечиш билан боғлиқ:

- ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятини пул маблағлари ва молиявий ресурслар билан таъминланганлиги.

- фойдада таннархни камайтириш, маҳсулот сифатини ошириш ва ишлаб чиқариш рентибеллигини ошириш ҳисобидан, уни кўпайтириш.

- бюджет ва банклар билан молиявий ўзаро муносабатларини аниқлаш.

- ўз-ўзини қоплаш ва ўз-ўзини молиялаштириш принциплари асосида корхонада режалаштириладиган харажатлар ва даромадларининг реал баланслашганлигини таъминлаш.

- корхона молиявий ҳолати ва тўлов қобилиятини назорат қилиш.

Корхона молиявий режасининг асосий формаси бўлиб: харажатлар ва даромадлар баланси ҳисобланади.

Молиявий режани тузиш ишлари бир неча босқичларда олиб борилади:

1. Молиявий режанинг йил давомида бажарилишини таҳлил қилиш;
2. Лойиҳалаштирилаётган ишлаб чиқариш кўрсаткичларини кўриб чиқиш, улар асосида молиявий режани тузиш;
3. Режалаштирилаётган йилига молиявий режа лойиҳасини ишлаб чиқиш.

Молиявий режа лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида қуйидаги методларни мақсадли ишлатиш зарур: иқтисодий таҳлил ва синтез; экстрополяция; кўп вариантлик; баланс методи.

Даромадлар ва харажатлар балансининг тўғрилигини текшириш мақсадида амалиётда махсус текширув баланси – шахмат баланси тузилади.

Хозирги вақтда тармоқли режалаштириш тизими ўз моҳиятини йўқотди, шу сабабли кўпгине корхоналарда молиявий режалаштиришга унчалик катта эътибор берилмаяпти. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, корхоналарда молиявий режалаштиришга эътиборнинг камайишига инфляция суръатларининг юқорилиги ҳам сабабчидир. Доимий хўжалик шарт-шароитларининг ўзгариши, солиқ тизимидаги ўзгаришлар, хўжаликлар орасидаги алоқаларнинг бузилиши, ўзаро нотўловликлар, буларнинг ҳаммаси корхонада молиявий кўрсаткичларга бўлган ишончни йўқотмоқда. Шу билан бирга молиявий режалаштиришнинг рад этилишига олиб келмоқда.

Молиявий режалаштиришнинг объекти - бу давлат ва хўжалик субъектларининг молиявий фаолияти ҳисобланади. Молиявий режаларнинг шакли корхоналар, муассасалар ва бирлашмаларнинг ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш фаолиятидан келиб чиқиб, алоҳида муассасанинг «Сметаси»дан бошлаб, давлатнинг «йигма молиявий баланси»гача бўлади. Хар бир молиявий режада маълум бир муддатга мулжалланган даромадлар ва харажатлар хавда молия сохалари ва кредит тизими билан алоқалари (бадаллар,

ажратмалар, бюджетга солиқлар, банк кредити учун тўловлар ва бош.) аниқ қилиб белгиланади.

Молия тизимининг барча бўғинлари молиявий режалаштиришни амалга оширади, бироқ молиявий режанинг шакли, таркиби, тузилиши ва ҳажми ҳар бир бугиннинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Масалан, тижорат асосида фаолият кўрсатаётган хўжалик субъектлари «даромадлар ва харажатлар баланси» шаклидаги молия режасини тузса, нотижорат асосида фаолият кўрсатаётган Хўжалик субъектлари «смета харажатлари» тўзади, жамоа бирлашмалари, кооператив, суғурта ташкилотлар молиявий режалар тўзса, давлат бошқарув органлари республика ҳамда маҳаллий бюджетларни тўзадилар.

Режали иқтисод даврида куплаб дерсктив ва адресли режалар қабул қилинар эди, шу жумладан, молия режалари ҳам қабул қилинганда чамалаш (прогноз) усулидан фойдаланиш рад этилмасди. Уша даврларда турли хил қуринишдаги чамалашлар ишлаб чиқилар эди, жумладан, демографик ҳолат, табиий ресурслар, фан-техника прогрес-си, молиявий ресурслар ва бошқалар. Ушбу режаларнинг муддатлари 5 йилликдан 20 йилликкача бўлиб, перспектив характерга эга булар эди. Мазкур перселектив режалар назарий томондан асосланган булса-да, давр ўзгаришига мослашмай эгилувчанлик хусусиятига зид келар эди.

Иқтисодий ривожланган хорижий мамлакатлар таж-рибасидан маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида асосий элементлар қуйидагилар ҳисобланади: нарх-наво, товар ва хизматларга талаб ва таклиф, ишчи кучи, ссуда капиталлари, рақобат ва бошқалар. Баҳонинг тебраниши ва унинг миқдори товар ва хизматларга бўлган талаб ва таклифларга боғлиқ бўлади. Бундай шароитларда товарлар ассортиментини аниқлайдиган, бозорни бошқарадиган тизимнинг мавжудлиги булиши зарур. Бозорни ташкил қилиш, унинг таҳлили ва режалаштириш элементлари билан бошқариш маркетинг орқали ташкил этилади.

Ҳозирги шароитда моддий ишлаб чиқариш корхоналарида соддалаштирилган, яъни даромадлар ва харажатлар қдсидан ташкил топган молиявий режа (бу асосан кичик бизнес субъектлари учун) га куп киррали, яъни даромадлар ва харажатлар балансидан иборат бўлган молиявий режалар тузиш амалиётда ўз тасдиғини топмокда.

2. Молиявий режалаштиришнинг корхона фаолиятидаги ўрни ва унинг кўрсаткичлари

Корхонада молиявий режанинг аҳамияти қуйидагиларда билинади, яъни молиявий режа:

- ўз ичига турли ориентирларни (мўлжалларни) олади, ушбу ориентирларга мувофиқ корхона фаолият юритди;
- рақобат кучли бўлган шароитда лойиҳанинг ҳаётийлиғини аниқлашга имкон беради.

Молиявий режалаштиришдан кўзланган мақсад молиявий ресурсларнинг, капитал ва резервларнинг кутиладиган ҳажмларини молиявий кўрсаткичлар катталикларини прогнозлаш асосида аниқлашдан иборат. Молиявий режалаштиришнинг муҳим жихати унинг стратегияси, яъни Хўжалик субъектларининг даромад (фойда) ва харажатлар марказларини аниқлашдир. Хўжалик субъектининг даромад маркази унга максимал фойда келтирувчи булинмас ҳисобланади. Харажатлар марказига Хўжалик субъектининг кам рентабелли ёки умуман нотижорат бўлган, лекин умумий ишлаб чиқариш жараёнида муҳим рол уйновчи булинмалар ҳам киради. Масалан, Гарб давлатларидаги куплаб фирмалар «саксонга йигирма» коидасига риоя қиладилар, яъни 20% капитал сарфи 80% даромад келтириши шарт. Демак қолган 80% капитал қуйилма факат 20% фойда келтиради.

Молиявий режалаштириш дастлабки ва жамланган бўлиб, молиявий режаларни тузиш ва ижро этиш орқали амалга оширилади.

Дастлабки режалаштиришга корхоналарнинг, моддий ишлаб чиқариш ташкилотларининг, ишлаб чиқариш ташкилотларининг, харажатлари тулик ёки асосий қисми давлат бюджети ёки махсус маблағлар орқали қорежаадиган давлат муассасаларининг режалари киради.

Жамланган молиявий режалаштириш умумдавлат тармоқ ва территориал бўлади. Хамма молиявий режалар бирламчи тизими давлат бюджети орқали таъминланади ва давлатнинг асосий молиявий режаси дейилалади. Бюджетни режалаштириш деб маълум бир режали вақт ичида молиявий ресурсларнинг миқдори, умумдавлат мақсадларини амалга ошириш учун давлат бюджетига келиб тушишини ва сарфланиши аниқлашган жараёнга айтилади,

Бир вақт ичида давлат бюджет сиёсати ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ бюджет тизимини айрим буғинлари орасида тақсимлаш ва қайт тақсимлаш кўрсаткичларини аниқлайди.

Хар бир бюджет харажатлар таркиби айим давлат маҳаллий хокимият органлари орасида давлат» функциялари орқали тақсимлашга боғлиқ бўлади, масалан: даромадларнинг таркиби ва ҳажми давлат солиқлар тизими ва солиқлар сиёсатига хос хусусиятлар, ҳамда бюджетни тартибга солиш тизимининг хусусиятлари. Халк хўжалик тизимида ва режаларни молиялаштиришда асосий урин давлат орқали жамланган молиявий баланс - *давлат бюджети* эгалланиши. Унда бир-бири билан молиявий-архивий шаклида хамма ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маҳсулотлари шаклида жамланганини балансли усул зарур бўлган ҳисоботлар орқали режани реал ва балансли эканлигани текшириб чиқишни, халк хужалигини ривожланишига керакли умум иқтисодий пропорцияларига риоя қилишни, давлат бюджети, тармоқлар молиявий режаларини, банкларни кредит ва касса режаларини ва умуман молиявий режалар тизимини баланс шартлари билан таъминланди. Ижтимоий сохаларнинг куплиги, ҳозирги замон ўзгаришларининг анчаси норма бўлиб қолган ва шундан келиб чиққан ҳолда раҳбарларнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб фаолиятларни муваффақиятига таъсир этадиган этилган ва ўзгаришларни бартараф қилишдир. Бу ўзгаришлардан сиёсий

ўзгариш, пулнинг қийматини ўзгариши, иқтисодий ва технологик ўзгаришлар булиши мумкин.

Охириги йилларда бу ўзгаришларни тезлиги ушиб бормокда ва улар кескин, кутилмаган бўлиб колмокда. Омилларнинг ўзгаришини аниқловчи руйхат етарли даражада бўлиб, хар хил шароитда ўзгариб боради, шунинг учун у билан фойдаланишга ягона ишлаш усули булиши мумкин эмас. Хар бир корхона фаолиятини иқтисодий аҳволини хар томонлама таҳлил килиб, афзалликлари ва камчиликларини намоён этиши ҳамда шароитини тушуниши учун имкон қадар куп изланиб ўрганиши шарт. Бу таҳлил натижасида ўзгаришларнинг тўзилишни аниқлаб ва зарур булса уларга таъсир этиш мумкин. Бу ишда асосий аҳамиятга эга бўлган йўналишлардан бири корхона молиявий аҳволи ўзгаришларининг ҳисоботини ишлаб чиқишдир.

3. Молиявий режалаштириш тамойиллари ва усуллари

Молиявий режалаштиришнинг асосий вазифалари:

1) нормал такрор ишлаб чиқариш жараёнининг зарурий молиялаштириш манбаларини таъминлаш. Бунда мақсадли молиявий манбаларга эга бўлиш, уларни шакллантириш ва фойдаланиш аҳамиятлидир.

2) акционерлар ва бошқа инвесторлар қизиқишини ўрганиш. Бизнес-режа инвестицион лойиҳаларни тўлиқ молиявий асосномасини ўз ичига олиб, инвесторлар учун капитал жалб қилишни таъминловчи асосий ҳужжат бўлади.

3) корхонанинг бюджетлар, бюджетдан ташқари фондлар, банклар ва бошқа кредиторлар олдидаги мажбуриятларини бажарилишини кафолатлаш. Ушбу корхона учун энг мақбули капитал тузилмасининг максимал фойда келтиришидир ва бунда кўрсаткичларнинг бажарилиши бюджет тўловларини максималлаштиради.

4) турли мақсадли фондлар шакллантириш ва уларни самарали тақсимлаш ва фойдаланиш.

5) корхонанинг молиявий ҳолати, тўловга лаёқатлилиги учун сўмни назорат қилиш.

Молия соҳасида қабул қилинаётган қарорларнинг сифати тамомила молиявий режалаштириш сифатига боғлиқ.

Молиявий режалаштириш сифатли бўлиши қуйидаги принципларнинг амал қилишига боғлиқ:

1) *Режалаштиришнинг узлуксизлиги;*

2) *Илмий асосланганлиги;*

3) *Мақсадлилиқ (максимал фойдага эришишда корхона молиявий ресурсларини рационал фойдаланиш);*

4) *Ўзаро боғлиқлик ва мувофиқлик.*

Молиявий режалаштириш бир нечта услубларга таянган холда амалга оширилади. Шулардан асосийлари булиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Экстраполяция усули;
- Норматив усули;

- Математик моделлаштириш усули.

*Экстраполяция усули*нинг мохияти шундаки, утган ҳисобот даврининг молиявий натижаларидан хулоса чиқариб келгуси ҳисобот йили учун молиявий режани тузишни кузда тутди. Молиявий курсаткичларнинг прогноз ва режали ҳисоб китоблари турли усуллардан фойдаланишга асосланади. Экстраполяция усули молиявий курсаткичлар ва уларнинг динамик узгаришларига асосланади. Молиявий курсаткичлар ҳисобот йилидаги курсаткичлар асосида амалга оширилади. Масалан, утган йили даромадлар тушуми 2.000 млрд сумни ташкил қилган, режада эса 1.900 млрд сум эди. Келгуси йили режа 1.950 млрд сум қилиб белгиланиши зарур. Бу экстраполяция усулининг ижобий кўрсаткичидир. Мазкур усулнинг салбий кўрсаткичи вужудга келганда қуйидаги қуриниш вужудга келиши зарур.

Утган молия йили даврида рсжа бўйича 1990 млрд сум, тасдиқланган. Бирок, ҳақиқатда, 1800 млрд сум даромад маблағлари шаклланди. Бундай ҳолатда келгуси йилги молия рсжаси даромадлар бўйича 1850 млрд сумни ташкил қилишилозим.

Норматив усулда, белгиланган норма ва нормативлардан фойдаланиш кузда тутилади. Масалан: бюджет муассасаларида 1-синфда нечта бола уқиши лозим, санаторияда канча жой булиши керак ва х.к.

Математик моделлаштириш усулида, реал иқтисоди ва ижтимоий жараёнларни такрорловчи молиявий моделлар тузиш орқали амалга оширилади.

Молиявий ресурсларни манбаларини улардан фойдаланиш билан мувофиқлаштириш асосидаги режалаштириш жараёни баланс усули ҳисобланади. Баланс усулида, молиявий ресурсларнинг шаклланиш манбалари ва улардан фойдаланишдаги боғлиқлик ҳамда тенгликни таъминлаш ўз ифодасини топади.

Режалаштиришни ташкил этиш корхонанинг катта кичиклигига боғлиқ. Кичик корхоналарда бошқарув функцияларида бўлимлар бўлмаганлиги сабабли, раҳбариятнинг ўзи ҳамма масалалар бўйича ечим қабул қиладилар. Йирик корхоналарда эса иш режани тузиш децентрализация тартибда бўлиши зарур. Чунки худди ана шу ички бўлимлар даражасида кадрлар йиғилган бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз ишлаб чиқариш соҳалари бўйича оператив бошқариш, реализация, хом ашё сотиб олиш бўйича малакага эгалар. Шу сабабли ички бўлимларда корхона фаолиятига боғлиқ таклифлар олдинга суриладики, келажакда уларни ҳисобга олиш, ижобий натижа беради.

Режадаги ички бўлимларни ишлаб чиқаришда уларни бир биридан ажратмаган ҳолда амалга ошириш зарур. Масалан, реализация кўрсаткичларининг режасини белгилашда, корхона қоплаш миқдорини амалга ошириш билан режалаштирилаётган чиқиш нархлари ва ишлаб чиқариш шароитларни билиши зарур.

Чунки координация системасини ҳаракатини таъминлаш керак бўлади, кўпгина корхоналарда режа тузиш бўйича йўриқномалар ишлаб чиқилган, у ўз ичига вақтли (по временной) режани олади, бу режа кўрсаткичлари ҳисоб-китоби бўйича ҳамма мажбурият ва жавобгарликлар тақсимлаб чиқилган.

Корхонадаги режалаштириш ҳақидаги кўпгина адабиётларда одатан режа тузиш ишларини ташкил этиш бўйича 2та схема ажратиб кўрсатилади: break-down (тепадан пастга) методи ва build-up (пастдан юкорига) методлари бўйича. Break-down методи бўйича режалар тузиш ишлари «юкоридан» бошланади, яъни, корхона раҳбарияти мақсад ва вазифаларни аниқлайди, қисман фойда бўйича режа кўрсаткичларини ҳам. Кейин ушбу кўрсаткичлар деталлаштирилган, (яъни корхона бошқарув структурасининг пастроқ даражаларига тушиш билан) шаклда ички бўлим режаларига киритиб борилади. Build-up методи бўйича умуман тескаридан иш кўрилади. Масалан, реализация кўрсаткичлари ҳисоб-китоби алоҳида сотиш булимларидан бошланади ва кейин эса корхона реализация бўлими бошлиқлари ушбу кўрсаткичларни ягона режа билан солиштиради, қайсики кейинчалик корхонанинг умумий режасига таркибий қисм бўлиб киритилади.

Ушбу break-down ва build-up методлари 2 қарама-қарши тенденцияларни акс эттиради. Амалиётда уларнинг фақатгина биттасидан фойдаланиш унчалик тўғри эмас. Режани тузиш ва уни режалаштириш жорий жараён ҳисобланиб, унда доимо турли бўлимлар режаларининг координацияси амалга оширилиб борилади.

Даромад ва харажатлар режасининг вазифаси – корхона фойдасининг ўзгариши ва қандай шаклланишини кўрсатишдир. Уни тузишнинг асосида маҳсулот реализацияси ҳажмини баҳолаш ётади.

Янги лойиҳа учун пул маблағлари оқимининг прогнозлари, фойдани прогнозлашдан муҳимроқдир, чунки унда деталлик билан пул маблағларининг кирими ва чиқимини максимал бўлиш вақтини ва миқдорини қараб чиқиш зарурдир. Одатий фойданинг даражаси лойиҳани амалга оширишнинг бошланғич йилда, асосий ҳисобланмайди. Чунки бошланғич йилларда даромадлар харажатлардан ортмайди. У ёки бу муддатда сотиш даражаси ва капитал харажатларни режалаш-тиришни утказишда, прогноз кўшимча молиялаштиришнинг вақти ва зарурлигини ва ишчи капиталга бўлган талабни аниқлашни талаб этади. Бунда корхона маъмурияти, ушбу кўшимча молиялаштиришнинг олиншини, қанча муддатга ва ушбу маблағларнинг қайтарилишини қандай амалга оширишни ечиши керак бўлади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхоналарда молиявий режалаштиришни қандай ташкил этиш лозим?
2. Корхонада молиявий режалаштириш қуйидаги вазифаларни ечишга хизмат қилади?
3. Корхонада молиявий режанинг аҳамияти қаерда билинади?

Топшириқлар

1. Бирон бир корхона ўйлаб уни молиявий фаолиятини режалаштириб чиқинг.
2. Молиявий режалаштиришнинг асосий вазифаларини айтиб беринг.
3. “Корхоналарда молиявий режалаштириш” мавзусида кроссворд тузинг.

10.2-мавзу. Корхоналарда бюджетлаштиришнинг моҳияти ва таркиби

Асосий саволлар:

1. Корхоналарда бюджетлаштиришнинг мақсади ва вазифалари.
2. Корхона молиясини бошқаришда оператив молиявий режалаштириш таснифи ва мазмуни.

Таянч сўз ва иборалар

Бюджетлаштириш, жорий бюджет, тезкор бюджет, капитал бюджет, молиявий лизинг, назорат, тактик режалаштириш, бизнес-режа.

1. Корхоналарда бюджетлаштиришнинг мақсади ва вазифалари.

Молиявий фаолиятни тезкор режалаштириш тизими хўжалик фаолиятини молиявий таъминлашнинг асосий йўналишлари бўйича қисқа муддатли режа вазифаларини комплекс ишлаб чиқишдан иборат. Бундай молия-режа вазифаларининг асосий шакли корхона бюджети ҳисобланади.

Бюджет ўз-ўзидан қисқа муддатли даврда тезкор молиявий режани бир йилгача бўлган даврда (қоида бўйича, чорак ёки ойлик давр доирасида), хўжалик фаолиятининг аниқ шакллариининг ҳаракати жараёнида молиявий маблағларнинг тушумини ва харажатларини акс эттиради.

У жорий молиявий режа кўрсаткичларининг ҳар бир бўлими бўйича ва жавобгарлик марказларининг барча шаклларида етказиб берувчи бош режа ҳужжати ҳисобланади.

Режали бюджетни ишлаб чиқиш икки асосий вазифани ечишга қаратилган:

а) корхонанинг бўлимлари ва алоҳида барликдаги фаолияти билан боғлиқ харажатларнинг таркиби ва ҳажмини аниқлаш;

б) бу харажатларни молиявий ресурслар билан қоплашни турли манбалардан таъминлаш.

Тезкор молиявий режалаштириш жараёнида бюджетларни гуруҳлаштириш қатор хусусиятли белгиларга кўра қўлланилади.

Корхона фаолиятининг соҳаларига кўра, бюджетлар операцион, инвестицион ва молиявий фаолият бўйича ажратилади. Бу бюджетлар жорий молиявий режанинг таркибини ишлаб чиқиш тартибларини чораклар ёки ойлар бўйича деталлаштириб акс эттиради.

Жорий бюджет корхонанинг даромад ва харажатларининг режасини аниқлаштиради. У икки бўлимдан иборат: 1) жорий харажатлар; 2) операцион фаолиятдан олинган жорий даромадлар. Жорий бюджетнинг тахминий шакли қуйидаги жадвалда келтирилган.

Жорий бюджетининг тахминий режаси

Кўрсаткичлар	Чорак бўйича жами	Шу жумладан, ойлар бўйича		
		Январ	Феврал	Март
I. Жорий харажатлар				
1. Материал харажатлар (харажатларнинг алоҳида моддалари бўйича)				
2. Асосий воситалар ва номоддий активларнинг эскириши				
3. Меҳнат ҳақи бўйича харажатлар				
4. Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан ажратмалар				
5. Солиқ тўловлари				
6. Бошқа бевосита харажатлар				
7. Жорий устама харажатлар				
Жами жорий харажатлар				
II. Операцион фаолиятдан даромадлар				
1. Маҳсулотларни сотишдан тушган даромадлар				
2. Бошқа операцион фаолиятдан тушган даромадлар				
Жами операцион даромадлар				
III. Маҳсулот баҳосига кирувчи солиқлар (ҚҚС, акциз ва бошқалар)				
IV. Соф даромад (II-III)				
V. Ялпи операцион фойда (IV-I)				
VI. Фойдадан тўланадагина солиқ тўлови ва йиғимлари				
VII. Соф операцион фойда (V-VI)				

Капитал бюджет – аниқ ижрочиларга капитал қўйилмаларнинг жорий режасини етказиб бериш шаклидир. У икки бўлимдан иборат. Капитал бюджетнинг тахминий шакли қуйидаги жаdвалда келтирилган.

Капитал бюджетнинг тахминий режаси

Кўрсаткичлар	Чорак бўйича жами	Шу жумладан, ойлар бўйича		
		Январ	Феврал	Март
Капитал харажатлар				
1. Бино ва иншоотлар сотиб олиш ёки қуриш				
2. Машина ва механизмлар сотиб олиш				

3. Асбоб-ускуналар сотиб олиш (инвентар ва хўжалик жиҳозларидан ташқари)				
4. Номоддий активларни сотиб олиш				
5. Бошқа турдаги капитал харажатлар				
6. Инвестицион фаолият бўйича солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар				
7. Капитал харажатларнинг заҳираси				
Жами харажатлар				
Маблағлар тушумининг манбалари				
1. Инвесторнинг капитал харажатларни молиялашга йўналтирилган ўз маблағлари				
2. Акциядорлар (пайчилар)нинг пай бадаллари				
3. Молиявий лизинг				
4. Облигация эмиссияси				
5. Банк кредитлари				
6. Молиявий ресурсларни жалб этишнинг бошқа манбалари				
Жами маблағларнинг тушуми				
Маблағларнинг тушуми ва харажатларнинг қолиғи				

«Бюджет» атамаси кенг маънода, давлат миқёсида иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ялпи ички маҳсулотнинг қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ҳукумат ихтиёрида марказлашган пул фондларининг, корхоналар ихтиёрида эса марказлашмаган пул фондларининг шаклланиши ва улардан оқилона фойдаланишни англатади.

Тор маънода эса, «бюджетлаштириш» атамаси ҳали бизнинг иқтисодий адабиётларда атрофлича ёритилмаган, чунки корхонанинг доимий асосга қуйилган комплекс режалаштириш, назорат ва хўжалик фаолияти таҳлили тизими шу пайтгача фақатгина бизнес-режалаштириш билан чекланган эди.

Тараққий этган мамлакатлар бошқарув ҳисобида режалаштириш жараёнини таърифлаш учун «бюджетлаштириш» атамасидан кенг фойдаланилади.

Бюджетлаштириш корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш ҳисобланади.

Бюджетлаштиришнинг афзаллиги корхона моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларини узоқ, қисқа ва ўрта муддатли режалаштириш, рақобатчиларнинг хатти-ҳаракати, ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлган

бозор талабларини ўрганишда ўз ифодасини топади. Бюджетлаштиришда асосий эътибор маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинadиган даромад (фойда) ҳажмини тахминлашга қаратилади.

Бюджетлаштиришнинг қуйидаги ижобий жиҳатлари мавжуд:

- корхонанинг асосий мақсадини таъминлашда хизмат қиладиган жараёнларни режалаштиради;
- алоҳида бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиради;
- корхона бўлинмалари раҳбарларини ўз вазифаларини самарали амалга оширишларига кўмаклашади;
- корхона ходимларини ички тартиб-қоидаларга риоя қилишларини таъминлашга хизмат қилади;
- корхона алоҳида бўлинмалари раҳбарларини белгиланган режаларнинг бажарилиш даражасини баҳолашларида асос бўлади.

Бюджетлаштириш жараёнида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш назарда тутилади:

- корхонанинг мақсадларига эришишини таъминловчи хўжалик муомалаларини режалаштириш;
- барча даражадаги раҳбарларни ўзлари жавобгар марказлар мақсадига эришишларида рағбатлантириш;
- турли хил бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштириш. Бунда бўлинмалар ходимларининг манфаатлари эътиборга олинади;
- корхона жорий фаолиятини назорат қилиш, белгиланган тартиб-қоидаларга амал қилинишини таъминлаш;
- жавобгарлик марказлари ва улар менежерлари олдига қуйилган режаларнинг бажарилишини баҳолашда асос вазифасини ўташ;
- менежерлар малакасини оширишда кўмаклашиш.

Қуйида ушбу вазифаларга батафсилроқ тўхталамиз.

Режалаштириш. Кўпчилик ҳолларда, бошқарув қарорлари бўйича режалар ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш жараёнида шакллантирилади ва бюджетларни тузишда мазмунан аниқлаштирилади.

Мувофиқлаштириш. Корхонанинг ҳар бир жавобгарлик маркази бошқа жавобгарлик марказлари иш жараёнига таъсир этади ва уларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади.

Бюджетларни тайёрлашда алоҳида фаолият турлари ўзаро мувофиқлаштирилади, бунда барча бўлинмалар келишув асосида, корхона умумий мақсадидан келиб чиқиб фаолият кўрсатади. Бу ҳолатда ишлаб чиқариш режасини маркетинг бўлими режаси билан мувофиқлаштириш, жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорини режалаштирилган сотиш ҳажми ва тайёр маҳсулотлар қолдиғи билан таққослаш асосий талаблардан ҳисобланади. Хом-ашё ва материалларни сотиб олишни режалаштиришда ишлаб чиқариш бюджетида ифодаланган маҳсулот ишлаб чиқаришга бўлган талаб таҳлил қилинади.

Ишлаб чиқилган режалар барча қатнашчилар уларнинг шартлари билан тўлиқ танишиб олмагунча амалга оширилмаслиги лозим.

Режалар қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

- қанча маҳсулот (товар, иш ва хизматлар) ишлаб чиқарилади;
- ишлаб чиқаришда қатнашадиган ходимлар, фойдаланиладиган усуллар ва асбоб-ускуналар тўғрисида маълумотлар;
- қанча хом-ашё ва материаллар сотиб олинади;
- сотиш баҳоси қандай белгиланади, келгусида қандай чекловларга риоя қилинади ва ҳ.к.

Ушбу маълумотлар реклама, техник хизмат кўрсатиш, маъмурий ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларини режалаштириш ҳамда маҳсулот сифатини самарали бошқаришга имкон беради.

Рағбатлантириш. Бюджетларни тузиш жараёни жавобгарлик марказлари раҳбарлари мақсадини амалга оширишда муҳим рағбатлантириш воситаси бўлиши мумкин.

Бюджетларнинг рағбатлантириш роли кўпроқ менежерларни ўз бўлинмаларида бюджетларни тузиш жараёнида фаол қатнашишларида намоён бўлади.

Назорат. Пухта тайёрланган бюджетлар ҳақиқий эришилган кўрсаткичларни таҳлил қилишда муҳим манба ҳисобланади, шунингдек, улар бюджетларни тузиш жараёнида қутилган барча ўзгаришлар натижаларини баҳолашни ўз ичига олади.

Ҳозиргача корхоналар амалиётида жорий натижалар ўтган йил натижалари билан таққосланиб келинган. Кўпгина корхоналар айти пайтда ҳам таққослашнинг асосий воситаси сифатида ушбу усулдан фойдаланмоқда. Аммо, бу тарихий усул жорий йил учун режалаштирилган ривожлантириш дастуридаги ўзгаришларни акс эттирмайди.

Ҳақиқий кўрсаткичларни бюджет маълумотлари билан таққослаш бошқарув фаолиятида асосий эътиборни қайси жиҳатларга қаратиш зарурлигини белгилаб беради.

Ҳақиқий эришилган натижалар билан бюджет маълумотлари ўртасидаги четланишлар таҳлили қуйидаги афзалликларга эга:

- корхона фаолиятидаги энг аввал ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоли жиҳатларни аниқлашга кўмаклашади;
- бюджетларни тузиш жараёнида ўрганилмаган янги имкониятларни юзага чиқаришга ёрдамлашади;
- бош бюджетдаги мавжуд номувофиқликларни очиқ беради.

Баҳолаш. Ҳар ойда бюджетлардаги четланишларни аниқлаш бутун ҳисобот даври учун назорат мақсадларига хизмат қилади. Ҳисобот даври ҳақиқий натижалари билан бюджет маълумотларини таққослаш йил охирида жавобгарлик марказлари ва улар раҳбарлари фаолиятига таъсир этувчи асосий омилларни баҳолаш имконини беради.

Малакани ошириш. Бюджетлар менежерларнинг малакасини оширишда ҳам ижобий самара беради яъни менежерлар бюджетларни тузишда ўз бўлинмалари фаолияти тўғрисидаги батафсил маълумотларга, шунингдек, жавобгарлик марказлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни чуқур таҳлил

қилиш имкониятига эга бўлишлари мумкин. Бу эса корхона жавобгар марказларига маъсул шахсларни тайинлашда муҳим аҳамият касб этади.

Бюджетлаштириш самарали бошқарув усулларидан ҳисобланиб, қуйидаги хусусиятларга эга:

- корхонанинг фаолияти билан бўлинмалар фаолиятини комплекс режалаштиради;
- бюджетлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш имконини яратади;
- тузилган бизнес-режани тасдиқлайди;
- ўзгариб турувчи ички ва ташқи салбий омилларни бартараф этишга кўмаклашади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар келгусида даромадларини оширишлари учун ўзларининг фаолиятларини истиқболли режалаштиришлари зарур бўлади. Унинг асосини бюджетлаштириш ташкил этади.

Бошқарув ҳисобининг асосий вазифаси ҳисобланган ва бошқарув назоратини таъминлашда муҳим бўлган режалаштириш жараёни қуйидаги тамойилларга таянади:

– корхона томонидан ишлаб чиқилган стратегияни амалга ошириш учун ўрта ва узоқ муддатли режаларни амалга ошириш учун махсус дастурлар тузиш;

– зарур бюджет (смета)ларни ишлаб чиқиш. Бюджетларни ишлаб чиқиш зарурати корхона тузадиган режалар асосли бўлиши ва уларни амалга ошириш етарли моддий маблағлар мавжуд бўлиши белгиланади.

Одатда, режалаштириш жараёни амал ўилиш вақтига мувофиқ узоқ, ўрта ва ўйсўа муддатли, қуйилган маўсадга кўра эса оператив, тактик ва стратегик режалаштиришга бўлинади.

Тезкор ёки қисқа муддатли режалаштириш тизими кун, ҳафта, декада, ой, чорак ёки бир йил давомида амалга оширилади. Бу режалар бош дастур асосида ишлаб чиқилиб, аниқ мақсад ва йўналишга эга бўлади, уларни бажаришда турли хил усуллар қўлланилади. Тезкор режалар корхона асосий мақсадини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган тактик режаларни ифода этади. Улар жумласига ишлаб чиқариш режаси, умумишлаб чиқариш харажатлари режаси, моддий техника таъминоти режаси кабилар киради.

Тактик ёки ўрта муддатли режалаштириш 3-5 йил муддатни қамраб олиб, корхонанинг узоқ муддатли мақсадларга мўлжалланган дастурларини ишлаб чиқиш ёрдамида амалга оширилади. Мазкур режалаштиришда корхона мақсадининг ресурслар билан боғлиқ жиҳатлари таҳлил қилинади ва турли хил молиявий кўрсаткичлар ўртасидаги мутаносибликлар аниқланади.

Стратегик ёки узоқ муддатли режалаштиришда корхонанинг 5-10 йил муддатга белгиланган ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилади. Бу концепция корхонани бозорда барўарор ҳолатни саўлаш ва ўз сегментига эга бўлиш, экспорт имкониятларини кенгайтириш, тўлов ўобилятини яхшилаш, фойдани энг юёори даражага олиб чиқиш ва рентабелликни ошириш каби стратегик маўсадларига эришишини таъминлайди. Стратегик режалар

бизнесни ва ташкилий тузилмани белгилаш, аниқлаб олиш бўйича тузиладиган бош режалар ҳисобланиб, алоҳида эҳтиёж бўлмаса қайта тузилмайди. Уларга янги технологияларни жорий этиш, янги бозорларни ўрганиш ва харидорларни жалб қилиш кабиларни киритиш мумкин.

Узоқ ва ўрта муддатли режалар корхона стратегиясини, қисқа муддатли режалар эса тактикасини амалга оширишга кўмаклашади.

Бизнес-режалаштиришни амалга оширишда ўйидаги тамойилларга асосланилади:

- бизнес-режалаштиришнинг узлуксизлиги;
- ўйилган мақсадга эришиш йўлларида энг мақбулини танлашга имкон берувчи кўп вариантлик;
- корхона ходимларини режалаштиришга тўлиқ жалб этилишини таъминловчи иштирок этишлилик.

Бизнес-режа назарда тутилган бизнеснинг қисқа ва тушунарлилигини, белгилаб олинган асосий вазифаларнинг тўғри ечимларини топишга имкон берувчи муҳим ўуролдир.

Бизнес-режа қуйидаги тузилмага эга:

1. Бизнес концепцияси;
2. Ҳозирги вақтдаги вазият ва корхона ҳаётидаги ўйсўча ахборот;
3. Бизнес объекти тавсифи;
4. Бозорни тактик таҳлил этишнинг мавжудлиги;
5. Ташкилий режа, шу жумладан ҳуўқий таъминот;
6. Ходимлар фаолияти ва бошўарув;
7. Ишлаб чиқариш режаси;
8. Маркетинг режаси;
9. Йирик таваккалчилик ва хавф-хатарлар;
10. Молиявий режа ва молиявий стратегия.

Бизнес-режа кўзда тутилган бизнесни асослаш ва муайян вақт мобайнидаги натижаларни баҳолаш учун мўлжалланади.

Бизнес-режа фаолият йўналишини белгилаб олишга ва бизнес бошқаришга имкон берувчи ҳаракат ҳисобланади. Шу сабабли, уни ички хўжалик режалаштирилишининг узвий ўйсми ёки ижро ва назорат учун амалий ўўлланма сифатида эътироф этиш мумкин.

Корхоналарда бизнес-режа инвестицияларни юқори даромад келтирадиган соҳаларга йўналтиришда ижобий самара беради. Шу жиҳатдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг ўудратли воситаси бўлиб хизмат ўилади.

Бизнес-режа назарда тутилган бизнес муваффаўиятини кафолатлаши ва корхонанинг таваккалчиликка тайёрлигини таъминлаши керак.

Юқорида таъкидланганидек, бизнес режалаштириш - бу маҳорат ва санъатни талаб ўилувчи жиддий жараёндир.

Бизнес режалаштиришни жараён сифатида амалга ошириш учун ўйидаги асосий тамойилларга риоя қилиш лозим:

- корхона фаолият кўрсатаётган муҳитдаги ўзгаришларга доимий мослашувчанлик;

- режалаштиришнинг мослашувчанлик хусусиятларини назарда тутувчи узлуксизлик;

- манфаатлар мувофиқлиги ва интеграциясига асосланган алоқадорлик;

- бизнес-режанинг аввал тузилган бўлимларини умумлаштириш асосидаги такрорланувчанлик;

- қўйилган мақсадга эришишнинг муқобил имкониятлардан энг маъқулини танлаб олишга имкон берадиган кўп вариантлик ;

- корхона барча ходимларини режалаштиришга жалб этиш нуқтаи-назардан жараёни муҳимлигини назарда тутувчи иштирок этиш тамойили;

- режалаштириш жараёнида реал муаммолар ва ўз-ўзига баҳо беришни акс эттиришнинг айнан бир хиллиги.

Бизнес-режаларнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари ва афзалликлари мавжуд:

-ўзаро боғлиқлик муносабатлари бўйича: бунда иккита мустақил бизнес-режа қиёсий жиҳатдан таҳлил қилинади ва улардан муқобил ҳамда юқори даромад келтирадигани танлаб олинади;

-*кутилаётган даромад бўйича*: харажатларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва технологияларни янгилаш ҳисобига қўшимча даромад олиш, бозорда муносиб ўринга эга бўлиш, бизнеснинг янги соҳаларини ўзлаштириш, ижтимоий самара ва сифатга эришиш;

-*ташкилий ишлар бўйича*: аниқ мақсадни белгилаш, бозорни тадқиқ этиш ва юқори имкониятга эга лойиҳалар асосида ривожланиш йўналишларини ишлаб чиқиш.

Таъкидлаш лозимки, техник-иқтисодий асосланиш (ТИА) ҳам кўп жиҳатдан бизнес-режага яъин туради. Ундан бизнес-режанинг асосий фарқи стратегик йўналиши ва тадбиркорлик хусусиятида ҳамда корхона ички имкониятларини ташўи муҳит таъсиридаги ишлаб чиқариш, молиявий фаолиятнинг бозор хусусиятлари билан ўзаро бирикувида намоён бўлади.

Амалиётда кўпгина ҳолларда бизнес режалаштириш асоссиз равишда ички хўжалик режалаштирилиши билан бир хил деб қаралади. Аммо, улар орасида қуйидаги тафовутлар мавжуд:

– ички хўжалик режалаштиришидан фарқли ўлароқ, бизнес-режалаштириш корхона умумий мақсадини эмас, балки фаолиятнинг янги турини режалаштириш ёки бизнес-режанинг мазмунини аниқловчи энг муҳим вазифаларни қамраб олади. Бизнес-режа, асосан, корхона ривожланиш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишга мўлжалланади, ички хўжаликни режалаштириш эса юқоридагилардан ташқари жорий ва истиқболли фаолиятнинг хилма-хиллигини ҳам ўз ичига олади;

– бизнес-режа, одатда, бажарилиши муайян муддатлар билан белгиланган инновацион лойиҳаларга ишлаб чиқилади, бу муддатлар тугаши билан лойиҳа устидаги олиб борилаётган иш тугалланади. Ички хўжалик режалаштириши корхонани бошўаришнинг барча даврларида узлуксиз амалга оширилади. Бунда даврий ва йиллик режани бажариш мобайнида тегишли тузатишлар киритилгандан кейин навбатдаги режани амалга оширишга ўтилади ва ҳ.к. Бизнес-режа нафақат аниқ, балки янада торроў

чегараларга эга, ҳар қандай ички хўжалик режаси эса бундай аниқ чекловларга эга бўлмайди;

– бизнес-режа тадбиркорларни янги фаолиятни бошлаши ва маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар, авваламбор молиявий ресурсларга эга бўлиш, шунингдек, ишончли шериклар ўидириб топиш, асосий молиявий кўрсаткичларни пухта таҳлил қилишни талаб этади, бунда нафаўат ички хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти, балки кредит, молиявий ва банк тизимларида таваккалнинг мавжуд даражаси ҳисобга олинади. Ички хўжалик режалари кўпроў хусусий равишда фойдаланиш учун бизнес-режалар эса инвесторлар ва кредитлар олиш учун зарур, холос;

– бизнес-режалар корхона раҳбарияти иштирокида ишлаб чиқилади. Ички хўжалик режалаштиришини амалга ошириш билан эса корхонанинг тажрибали менежерлари ва бўлинмалар мутахассислари шуғулланадилар.

Ички хўжалик режасини ишлаб чиқишда ҳар бир тадбиркорнинг шахсан иштироки нафақат реал стратегик ва тезкор мақсадни ишлаб чиқишга имкон туғдиради, балки келажакда харажатлар ва даромадларни солиштириш асосида бизнес-лойиҳани бажаришнинг энг мукамал шаклини ташкил этишни ҳам таъминлайди.

3. Корхона молиясини бошқаришда оператив молиявий режалаштириш таснифи ва мазмуни.

Корхоналарда молиявий режалар 5 йилга, бир йилга ёки чорак учун тузилади. Шунга мисол ҳолда режалар истикболли (стратегик шу жумладан 5 йиллик), жорий ва оператив бўлади. Истикболли молиявий режа ривожланган ишлаб чиқаришнинг суръати ва нисбати каби муҳим курсаткичларини белгилайди. Беш йиллик режа корхонани ривожлантириш мақсадларини амалга ошириш шаклини, инвестиция стратегиясини ва кўзда тутилган жамгармани белгилайди. Истикболли молиявий режа, одатда, корхонанинг тижорат сири ҳисобланади.

Жорий молиявий режа корхонанинг даромад ва харажатларининг йиллик балансини, пул маблағлари фондларининг ташкил этилиши ва сарфланиши сметаларини; ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштиришга йуналтирилган маблағлар фондларини (жамгарма фондлари); ижтимоий эҳтиёжларга йуналтирилган маблағлар фондларини; резерв ва бошқа фондларни ўзида мужассамлаштиради.

Оператив молиявий режалаштириш тўлов календарларини тузиш ва ундан фойдаланиш ҳақидаги, яъни корхонанинг пул айланмасини ўзида акс эттирувчи батафсил молиявий ҳужжатларни ўзида жамлайди.

Чораклик тўлов календарлар ўзаро таккосланиб, корхона фаолиятидаги муаммолар ва тенденциялар аниқланади. Таҳлил натижаларига қараб, навбатдаги жорий молиявий режа ишлаб чиқилади.

Бунга қуйидаги мисолни келтирамиз:

4-жадвал

№	Кўрсаткичлар номи	сумма, пул бирлигида
Даромадлар ва маблағ кирими		
1.	Маҳсулот, товар, ишва хизмат реализациясиданоилнадиган даромадалр	38600
2.	Моддий захиралар ва номоддий активларни кушган ҳолда бошқа активларни сотишдан тушган фойда	2300
3.	Бошқа асосий воситаларни ҳисобдан чиқарилиши ва сотилишдан тушган фойда	7800
4.	Бошқа корхоналардаги шериклик фаолиятдан фойда	2400
5.	Акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлардан тушадиган фойда	800
6.	Аукционларда валюта сотиш (харид қилиш) дан, валюта курслари фарқидан олинадиган фойда	600
7.	Амортизация ажратмалари	9420
8.	Банкнинг ўзок муддатли ссудалари	2700
9.	Лизинг бўйича мулк қийматидан ортик бўлган ижара тўлови	300
10.	Айланма маблағлар усишига ссудалр	1480
11.	Бошқа дарамдлар ва маблағлар кирими	500
Жами даромадлар ва киримлар		71400

Корхонанинг молиявий режасига текширув жадвали тузилади. Бизнинг мисолимизда, корхона даромади йил учун 51900 пул бирлиги миқдориде режалаштирилади (15 бандлар йигиндиси). Унинг асосий қисмини маҳсулот, товар сотиш, иш бажариш, хизмат кўрсатишдан тушган фойда (74, 3%) ташкил қилади. Даромаднинг бир қисми (15%) асосий воситаларнинг сотилиши ортали олинади. Корхона кўшма Корхонанинг таъсисчиси бўлган и боисидан, тушум режаси бўйича 4,6% ни ташкил этувчи, устав капиталидаги шериклик ҳиссасидан фойда кўради. Номоддий активларнинг сотилиши эвазига умумий даромаднинг 4,4%и миқдориде фойда куриш режалаштирилган. Даромаднинг қолган 2,7%и акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳисобига олиниси кўзда тугилади. Аукционда валюта сотишдан олинадиган даромад миедори куп эмас. Асосий фондлар амортизациясига ажратмалар молиявий режа даромад қисмининг бир мунча салмокли улушини ташкил этади.

Корхона капитал қуйилмаларни молиялаштириш учун, фойдаланиш режими бўйича молиявий ресурсларга тенглаштирилган ўзок муддатли кредитлар жалб этилишини режалаштиришга интилади. Умумий киримдаги унинг ҳиссаси 4% ни ташкил этади. Шунингдек асосий воситаларни ортикча қиймати бўйича ўзок муддатли молиявий ижарага бериш оркали олинадиган,

корхона балансига киритилувчи ижара ҳақи ҳам молиялаштирилади. Корхона солиқ тўлангунга қадар қопланадиган айланма маблағ устига ссудаларни жалб этади. Шунингдек корхона умумий даромадининг 7%ини ташкил этувчи бошқа даромадлар ва киримларни ҳам режалаштиради.

Молиявий режанинг харажат қисми молиявий ресурслар ва уларга тенглаштирилган маблағларни тақсимлайди. Корхона даромадига ва мулкига солинган солиқ жами 38,7% ни ташкил этади.

Фойданинг бу қисми бюджетга ўтказилиб, корхона ихтиёрига 31800 пул бирлиги миқдорида соф фойда келади. Бошқа активларнинг, шу жумладан, моддий захиралар ва номоддий активларнинг сотилишидан олинадиган даромад, асосий воситаларнинг сотилишидан олинадиган даромадлар ҳам солиққа тортилади. Маҳсулот сотишдан олинадиган даромад ставкаси бир мунча паст бўлади. Бунинг сабаби шундаки, корхона айрим имтиёзларга эга бўлиб, бунинг эвазига солиққа тортиш базаси камаяди. Чет корхоналарда шериклик фаолиятини юритишдан ҳамда акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлардан олинган даромадлар 15% ли ставка бўйича солиққа тортилади. Корхона томонидан чет эл валютасида олинган фойда валютанинг ҳисоб рақамига тушган кундаги курсларида солиққа тортилади. Бизнинг мисолда солиқ ставкаси 32%га тенг. Мулк солиққа тортиш базасининг 1% лик ставкаси бўйича тортилади. Куриляётган корхона мисолида мулк қиймати 400000 пул бирлигига тенг.

Корхона акционерларига 8600 пул бирлигида ёки соф фойданинг 27 %и миқдорида дивиденд тўлашни режалаштирган. Корхона узоқ муддатли инвестицияларга ва бунинг учун зарур пул фондларини яратишга эътиборни кучайтирмоқда. Бу шуни англатадики, инвесторлар даромадни асосан дивидендлар ҳисобига эмас, балки корхона устав капиталининг устига натижасида курс фарқлари ҳисобига олади. Капитал қуйилма 10800 пул бирлиги миқдорида режалаштирилган.

Корхона давлат ва акционерлик жамиятларининг қимматли қоғозларини сотиб олиш йўли билан ўзоқ муддатли молиявий Қуйилмаларни режалаштиради. Маҳсулот сотиш, банк ссудалари ва барқарор пасивлар устигининг молиявий манбаи ҳисобланмиш айланма маблағларнинг устига катта эътибор қаратилади.

Корхона даромад ҳисобидан қуйидаги фондларга маблағ ажратишни режалаштиради: ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва такомиллаштириш; илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишларини амалга ошириш; ижтимоий эҳтиёжларга йуналтирилувчи маблағлар; моддий ёрдам.

Корхона умидсиз қарзларни қоплаш ва суғурта (резерв) фондларини ташкил қилади.

Корхона ривожланишининг мақбул суръатларини танлаб олиш бозор иқтисодиёти шароитида молиявий таҳлил ва режалаштиришнинг асосий вазифаларидан биридир.

Ғарб мамлакатлари амалиёти қисқа муддат ичида хаддан зиёд катта устига суръатини танлаш ҳам мақсадга мувофиқ эмаслигини тасдиқламоқда.

Шу боисдан суръат танлашда барқарор устига коэффициентини танлаш

муҳимдир (Р.О.Охунов, Г.Ч.Федяшева, Бозор, пул ва кредит, 1998 йил, апрель).

Барқарор		сотишдан тушган маблағ		соф фойда		Активлар умумий суммаси
ушиш коэффициенти	х	активлар умумий суммаси	х	сотишдан тушган фойда	х	Қарз мажбуриятлари умумий суммаси
х	Қарз мажбуриятлари умумий суммаси		х	(соф фойдадаги дивидент фондининг улуши)		
	устав капитали					

Ушбу моделда биринчи ва иккинчи омиллар (активлар самараси ва маҳсулот рентабеллиги) ишлаб чиқариш фаолиятини, учинчи ва туртинчи омиллар (молиявий барқарорлик) молиявий фаолиятни, бешинчи омил (дивиденд фондининг улуши) дивиденд сиёсатини кўрсатади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Корхона бюджети нима?
2. Корхонада бюджетлаштиришнинг қандай ижобий томонлари мавжуд?
3. Корхонада бизнес режанинг аҳамияти қаерда билинади?

Топшириқлар

1. Корхона молиясини бошқаришда оператив молиявий режалаштиришни таснифлаб беринг.
2. Бюджетлаштиришнинг асосий вазифаларини айтиб беринг.

11-мавзу. Корхоналар фаолиятида бизнес режа

11.1 Корхоналар фаолиятида бизнес режанинг моҳияти ва аҳамияти

Асосий саволлар:

1.Корхоналарда бизнес-режа тузишнинг аҳамияти ва моҳияти

2.Бизнес-режани тузиш услуби

Таянч сўз ва иборалар

Бизнес-режа, ишлаб чиқариш режаси, маркетинг режаси, молия режаси, ташкилий режа.

1.Корхоналарда бизнес-режа тузишнинг аҳамияти ва моҳияти

Тадбиркорлик фаолиятининг асосий таркибий қисмларидан бири – бизнес-режадир. Хар кандай иш режа асосида булса, муваффақият келтиради. Олдиндан зарур ҳисоб-китоблар қилиниб, имкониятлар тўла эътиборга олинса, уйланган иш устида тўла тасаввур қилинса, амалга ошишига тўла ишонч қилинади ва уни бажариш учун дадил киришилади. Бундай томонлар бизнес-режада ўз ифодасини топиши керак.

Бизнес-режанинг икки томонлама аҳамияти бўлиб, бу ички ва ташқи заруриятлардан келиб чиқади. Чунки у биринчидан тадбиркорликнинг ўз ички имкониятларини баҳолаш билишга, фаолиятнинг маъкул усулларини белгилашга ёрдам беради ва шу билан бирга факат тадбиркор учунгина эмас, балки корхонадаги барча хизматчиларда тўла ишонч тугдиришга, иккинчидан, ташқи алоқалар урнатишда ҳам катта ёрдам беради. Банк, материаллар, энергия ва хом ашё ўтказиб берувчилар билан иқтисодий алоқада булиш учун аввало реал ҳақиқатдан келиб чиқадиган бизнес-режа булиши керак.

Айтиш мумкинки, бизнес-режа тадбиркорлик учун зарурият бўлиб ҳисобланади. Хар кандай корхонани ташкил этиш соҳасидаги фаолият реал, амалиётни ўзига акс этадиган, барча иш турларини бажаришни режали таъминлаё оладиган бизнес-режа тузиш дан бошланиши керак. Бундай режа марказлаштирилган ва умумхусусиятларга эга бўлган собик совет давридаги мавжуд марказий режалиликдан тубдан фарқи бор. Бизнес-режа имкониятлар асосида, ихтиёрийлик хусусиятидаги фарқларнинг реал иш режасидир. Бу режа катъийликни инкор этади ва иш жараёнида ўзгартирилиши ва доимо аниқлик киритилиб борилиши имкониятига эга бўлган , яъни тадбиркорликнинг махоратини тўла ифода этувчи бизнес-режадир.

Бизнес-режа булажак корхонанинг фаолият ҳажми, шу билан бирга иш кўрадиган соҳа хусусиятларига тўла боғлиқ ҳолда тулик тузилади. Шунга кўра корхонанинг катта-кичиклиги, кенгайиши мумкинлиги ва кайси тармоққа тааллуқлиги бу режада ўз аксини топиши керак. Чунки, фаолиятдаги барча томонлар иш ҳажми ва иш соҳасига боғлиқдир. Фаолият асоси бўлган маҳсулот хилини, турини белгиловчи омил сифатида юзага чиқади. Ишлаб чиқаришда

ёки савдода иш куриш бошқа технология ва ташкилотчиликни талаб этади. Шунингдек, ишлаб чиқариш тармоқларини оладиган булсак, тукимачилик ва ун саноати кабиларнинг талаб ва хусусиятлари турличадир. Шунинг учун ҳам уларнинг бизнес-режалари бир хил булмайд.

Махсулот мураккаблиги ҳам бизнес-режага таъсир этади. Унинг даражаси юқори булса, корхонанинг ички ва ташки алокаларининг мураккаблиги ошади ва анча кенг бўлади, иш турлари хажми ҳам юқори бўлади ва хоказо. Буларнинг барчаси албатта бизнес-режа ўз аксини топиши керак.

Бизнес-режа қисмлари

5-жадвал

Умумий қисм	Ишлаб чиқариш режаси	Маркетинг режаси	Молия режаси	Ташкилий режа
1. Титул вараги	1. Корхонада бажариладиган ишлар	1. Ички омиллар	1. Даромад ва харажат хақидаги маълумот	1. Мулк шакли ва корхона тури
2. Кириш қисми	2. Субпод-рядчиклар	2. Ташки омиллар	2. Нақд пул прогнози	2. Рахбарият ва ташкилий тўзилма
3. Тармоқ таҳлили	3. Ишлаб чиқариш жихозлари	3. Янги товар, хизмат хусусиятлари	3. Баланс режаси	3. Корхона жойлашуви
4. Лойиха моҳияти	4. Хом ашё ва материаллар	4. Баҳо танлаш		4. Солиқ конунлари қўланилиши
5. Хатарлилик баҳоси	5. Иш кучи	5. Сотиш тизими		
6. Қўшимчалар		6. Бозор сегментацияси		

Бизнес режани ишлаб чиқишдан асосий мақсад – фирма фаолиятини келгуси давр ва айрим олинган даврдаги бозор эҳтиёжлари ва зарурий манбалар олиш имкониятларидан келиб чиқишдир. Бизнес режалар тадбиркор учун куйидаги асосий вазифаларни ҳал этишда ёрдам беради.

-Фирма фаолияти асосий йўналиши, бозор мақсадлари ва фирманинг бозордаги ўрнини аниқлаш.

-Фирманинг узок муддатли ва қисқа давр мақсадлари, стра-тегияси, тактикасини амалга оширишга эришишни белгилаб бе-риш.

-Фирманинг истемолчиларга тавсия этадиган товар (хизмат)лар таркибини танлаш ва асосий кўрсаткичларни аниқлаш.

-Кадрларга қуйилган талаблар ва уларнинг ўз вазифаларига мос келишини баҳолаш.

-Бозорни ўрганиш бўйича фирма маркетинг тадбирларини таркибини, реклама реализацияни рағбатлантириш, баҳони шакллантириш ва реализация йўллари аниқлаш.

--Мавжуд материал ва молиявий маблағлардан келиб чиқиб фирманинг материал ва молиявий ҳолатини баҳолаш.

--Бизнес режани муваффақиятсизлигига таъсир этувчи омиллар ҳақида огоҳлантириш.

--Бугунги кундаги шароит тадбиркордан шуни талаб қиладики, бизнесда муваффақиятсизликка учрашдан кўра маълум вақт сарфлаб бизнес режа ишлаб олишни. Ёзма шаклда жиҳозланган бизнес режа ишни ташкил этиш ва уни бажаришни таъминлашда катта аҳамиятга эгадир. Агар бозорда тез суратлар билан ўзгариб тўрган тақдирда ҳам уни ишлаб чиқишни эсдан чиқармаслик шарт.

--Корхона (фирма) фаолиятида бизнес режалардан фойдаланиш қуйидаги самарани беради

--Раҳбарларни фирманинг келгуси фаолияти билан қизиқишга ундайди;

--Кўзланган мақсадга эришишда қабул қилинаётган қарорни ўта аниқ бўлишига имконият яратади;

--Фирма фаолияти устидан келгусида назорат олиб бориш учун кўрсаткичларни белгилайди;

--Раҳбарларнинг мақсадларини аниқ белгилаш ва унга эришишнинг тўғри йўллари танлашга ундайди;

--Бозордаги ҳолатларни тўсатдан ўзгариш шароитида ҳар қандай салбий ҳолатлардан муваффақиятли чиқиб кетишни таъминлайди;

--Фирманинг барча раҳбарлари бурч ва мажбуриятларини аниқ кўрсатиб беради;

Яна бир яхши томони, тўғри тўзилган бизнес режа фирманинг келгусида ривожланишини кўрсатади, бизнесменнинг зарур бўлган қуйидаги асосий саволларга ҳам жавоб беради:

--пулни ушбу фаолиятга сарфлаш мақсадга мувофиқми?

--даромад олиб келадими?

--қилинган харажатларни қоплайдими?

Қоюда бўйича, бизнес режага эҳтиёж жуда мураккаб ва зарур масалаларни ҳал этишда юзага келади, масалан:

1. Ҳаракатдаги ва янги тўзилаётган хусусий ва ҳиссадорлик фирмалари кредит олиш учун буюртма тайёрлашда.

2. Давлат корхонасини хусусийлаштиришни асослашда.

3. Янгича иш ташкил этиш, фирма келгуси маҳсулот ишлаб чиқариш йўналиши ва тижорат фаолияти ҳолатини аниқлашда.

4. Фирма фаолиятини ўзгартириш ва янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш, йўналиш ва усуллар танлаш орқали тижорат жараёнларини амалга ошириш йўналишлари.

5. Хусусийлаштирилган ва хусусий фирмалар акцияларини чиқариш ва реализациясини таъминлашда.

6.Ташқи бозорга чиқиш ва чет эл инвестициясини жалб этишда ва бошқалар.

Бизнес режалар ҳажми кўзланган мақсаднинг йўналиши ҳажмига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин. Бу ерда кўрилаётган масалаларни ўрганиш даражаси ҳам асосий роль ўйнайди. Бундан ташқари бизнес режа тузиш да тадбиркорларнинг ўзлари қатнашуви даражаси жуда ҳам зарур ҳисобланади. Чет эл инвесторлари шахсан раҳбар томонидан тўзилган бизнес режаларни алоҳида баҳолайдилар. Консультантлар томонидан ишлаб чиқилган ва раҳбар имзолаган бизнес режаларни кўп ҳолатларни тан олмайдилар. Бу ўз вақтида консультантлардан фойдаланмасликни билдирмайди, аммо экспертларни жалб этишни кенг қўллаб-қувватлайди. Гап шахсан раҳбарни бизнес режа тузишда иштироки ҳақида боради.

Бизнес режа ишлаб чиқиш ва ишчи гуруҳни ташкил этиш

Бизнесни режалаштиришнинг биринчи қадамларидан бири юқори малакали кадрларга асосланган ишчи гуруҳни ташкил этиш ҳисобланади. Ушбу гуруҳга ўта маъсулиятли вазифа юклатилиб, корхона учун бизнес режа ишлаб чиқиш ва бозор шароитида муваффақиятли ишлаш имконини яратиб беришдир. Бутун бир «Бизнес режа» ва унинг бўлимлари кенг ҳар томонлама муҳокама қилиниши зарур. Бизнес турига қараб ишчи гуруҳ таркибига маркетинглар, юристлар, инженер-техник ходимлар, иқтисодчилар руҳшунос (социолог)лар жалб этилиб улар таркибидан майда ишчи гуруҳлар ташкил этилиши мумкин. Ҳар бир группага маъсулиятли шахс ёки раҳбар тайинланади. Бизнес моҳиятидан келиб чиқиб аниқ топшириқлар берилади ва уларни бажаришнинг аниқ муддати белгиланади. Агар бизнес режа ишлаб чиқишда маълум бир чегараланган шахслар иштирок этса, ушбу бизнес ўта юқори муваффақиятга эришмайди. Шу мақсадда бизнес режа ишлаб чиқишга корхонанинг барча асосий бўлимлари бошлиқлари (менеджерлари)ни жалб этилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки улар доимий равишда раҳбарият олдида режа бажарилиши ҳақида ҳисобот бериб турадилар.

Бизнес режа тузиш корхонани олдиндан белгилаб олган стратегияси ва тактикаси асосида молиявий иқтисодий аҳволини таҳлил этиш ва баҳо бериш жараёнидир. Юзага келган ҳисоботга баҳо бериш жараёнида қуйидаги саволларга жавоб берилиши керак:

- корхонанинг тармоқ ичида тутган ўрни қандай?
- корхона фаолият кўрсатадиган бозор характери қанда
- корхона мавжуд бозорнинг қанча қисмини эгаллашни хоҳлайди?
- қандай сезиларли ўзгаришлар бўлиши мумкин? а) ишлаб чиқариладиган маҳсулот ва кўрсатилган хизмат соҳасида; б) тармоқда қўлланиладиган технология даражасида; в) рақобат харак-тери борасида;
- Корхона келгусида маҳсулот ишлаб чиқариш сифатини (рақобатбардошлигини) орттириш мақсадида қандай тадбирлар амалга оширишни кўзда тўтади?
- Корхона қандай афзалликларга эга? Кучли томонлари мавжудми?
- Корхонанинг кучсиз томонлари мавжудми?

--Корхонани кўзлаган мақсадига эришишида қўшимча капитал маблағ зарур бўладими ва ҳоказо.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритиш раҳбарнинг ўтган даврда корхона молиявий ҳолатини чуқур таҳлил этишни тақозо қилади. Мақсади мавжуд активлардан оқилона фойдаланиш ва корхонани келгусида стратегияни режалаштиришни аниқлашдир.

Корхонанинг молиявий ҳисоботи кенг маънода олганда имкониятли шериклар (ҳиссадорлар, қарз берувчилар, мол етказиб берувчилар) билан ўзвий алоқани бош манбаи ва воситачиси бўлиб хизмат қилади. Ҳисобот кўрсаткичлари таҳлил этишни тўғри йўлга қуйилиши корхона молиявий хўжалик фаолиятини таҳлил этиш ва шерикларда ишбилармонлик жараёнларини биргаликда амалга оширишга ишонч туғдиради. Корхона молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлил этишда ахборот манбаи этиб бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар ҳисоботи олинади. Корхона балансидан аниқ бир даврга (квартал, йил) молиявий ҳолат тўғрисида тавсифнома олиш мумкин. Таҳлил этишда қуйидаги асосий коэффициентлардан фойдаланиши мумкин. Жорий ликвидик коэффициенти (К.т.л).

Жорий ликвидик коэффициенти (даражаси) қарз миқдори билан ликвид маблағ (қарз тўлашга қодир маблағнинг) миқдори ўртасидаги нисбатга боғлиқ бўлади. Агар қарз ликвид маблағдан кўп бўлса, корхона банкрот бўлади. Бу кўрсаткичлар корхоналарни оборот маблағлари билан тўла таъминланганлиги ва ўз вақтида муддатли мажбуриятлари бажарилишини характерлайди. У корхонада мавжуд бўлган ишлаб чиқариш қувватлари, тайёр маҳсулотлар пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва бошқа оборот активларини муддатли мажбуриятларига ҳисоботи билан аниқланади.

К. т. л - О С / К О

Бу ерда: ОС --оборот маблағлар

КО --қисқа муддатли мажбурият

Шахсий маблағлар билан таъминланганлик:

Бу кўрсаткич корхонани молиявий турғунлиги таъминловчи оборот маблағларини мавжудлигини билдиради. Шахсий маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти бу шахсий оборот маблағлар ҳажми манбаидан ҳақиқий асосий воситалар қиймати ва оборотдан ташқари активлар фарқини корхона оборотида бўлган мавжуд ишлаб чиқариш захиралари кўринишидаги оборот маблағлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва бошқа оборот маблағлар фарқига нисбати билан аниқланади. Молиявий иқтисодий талаб қониқарли деб ҳисобланади. Қайсики қуйидаги шартлардан бири бажарилса.

--Йил охирига ликвидик коэффициенти 2 дан кам бўлмаган аҳамиятга эга бўлса.

--Йил охирига оборот маблағлар билан таъминланганлик 0,1 кам бўлмаган аҳамиятга эга бўлса.

Юқоридагиларни баҳолаш мақсадида қуйида капитал маблағлар тўзилиши коэффициентлари таҳлили берилган:

Шу билан бир қаторда ишлаб чиқариш дастури бажарилишига таъсир этувчи омилларни ҳисобга олишимиз зарур. Уларга: маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва структураси, меҳнат унумдорлиги; асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланиш; янги техника ва технологияни ишлаб чиқаришга жорий этиш; ишлаб чиқариш имкониятларидан оқилона фойдаланиш; фойдалилик; тўлов қобилияти; муомала харажатлари камайиши ва ҳоказо. Юқоридаги омиллар таъсирини таҳлили ёрдамида бой берилган имкониятлар аниқланади. Шу асосда асосий воситалар, меҳнат, молия материаллар ва ахборот манбаларидан фойдаланиш даражасини оширишни моддий имконияти туғилади. Ўз-ўзини баҳолаш жараёни келгусида корхонанинг стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш шароитини яратади ва кўзланган мақсадга тезда эришишга олиб келади. Корхонанинг барча шаклланган бўлим ва бўғинларида аниқ ва реал мақсадлар бўлиши керак. Улар тармоқ ва бозор нуқтаи назаридан асосланиши шартдир. Янги лойиҳа юзасидан бизнес режа ишлаб чиқишдан аввал биринчи навбатда уларни техник-иқтисодий жиҳатдан асослаш, яъни қуйилган мақсад бўйича лойиҳанинг мувофиқлигини аниқлаш лозимдир. Агар лойиҳа мақсадга мувофиқ бўлса, уни яна қўшимча равишда ўрганиш ва тўлақонли даражада лойиҳани асослаш керак. Унинг кейинги босқичида кўзланган мақсадни ҳал этиш йўлида стратегик режа ишлаб чиқишдир. Бу режага барча бўғин ва бўлимларнинг стратегияси киритилиши шарт. Бу ерда энг кераклиги бўлим ва бўғин режаларини координация қилиниши, муддатлари билан бир-бирига боғланганлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Кўзланган мақсад бўйича корхона ишлаб чиқариш стратегиясини шакллантиришда қуйидаги саволларга жавоб бериш керак:

1. Мавжуд ташкилий тизимга қандай таъсири бўлади?
2. Янги ёки олдинги фаолият тури корхона узоқ муддатли мақсадига эришишга мос келадими?
3. Ушбу лойиҳа бўйича қуйилган вазифани бажаришга корхона тайёрми?
4. Раҳбарлик даражаси лойиҳа талабларига мос келадими?
5. Молиявий нуқтаи назардан корхона ўзини бошқариши мумкинми?
6. Кўзланган лойиҳани амалга ошириш учун корхонани молиявий маблағлари етарлими?
7. Корхона лойиҳани амалга ошириши йўлида зарурий маблағларни бир жойга жамлаши мумкинми?
8. Ўйланган стратегия корхонанинг ижобий томонларини ёритишга имкон берадими?
9. Муваффақиятни юзага келиши қай даражада юқори, уни амалга оширишда корхона яна нима ишлар қилиш керак?
10. Қандай таваккалчиликка дуч келади, агар у амалга оширилмаса ёки қўлланилмаса мақсадга эришиб бўладими?
11. Ишлаб чиқариш стратегиясининг амалга ошириш қанча вақт талаб қилади ва у қандай натижалар беради?
12. Таваккалчилик даражаси қандай ҳолатларда камайиши мумкин.
13. Қачон маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишда зарарсизлик нуқтасига эришилади?

14. Ташқи омиллар таъсири қандай бўлиши мумкин?

15. Қабул қилинган режани коррективровка қилиш мақсадида вақти-вақти билан кўриб турилиши қандай?

Юқоридаги саволларга бизнес режада атрофлича, аниқ таҳлил маълумотларига асосланган ҳолда жавоб берилиши кўзланган мақсадга эришишнинг бош мезони ҳисобланади.

Ҳар қандай бизнес режа доимий равишда қайта кўриб борилиши шарт. Аниқ ва самарали режа ҳам ташқи муҳит шартлари ўзгариши ҳисобига мақсадини йўқотиши мумкин. Бизнес режа мақсади ва вазифаси ташқи ва ички омиллар ҳисобига ўзгариши мумкин, яъни умумиқисодий аҳвол, хариддорнинг ҳолати, янги технология, рақобат, ички омиллар, юқори малакали кадрларни йўқотиш ва ҳоказо. Бундан ташқари бозордаги, тармоқдаги ва корхонадаги барча ўзгаришларларни ҳисобга олмоқ керак. Чунки бу ўзгаришлар биз-нес режани бажарилишга таъсир этиши эътибордан ҳоли эмас. Шунинг учун корхона раҳбарлари томонидан тегишли ўзгаришлар киритилиб борилиши мақсадга ҳаққий мувофиқдир. Раҳбар бозор шароитидан келиб чиқиб режага нисбатан фарқланишни ту-шуниши ва тўғри баҳолаши лозим. Раҳбарнинг бундай ёндашуви режа топшириқларини бажариш ва мақсадга эришишда тўғри йўлни танлаганлигини билдиради ва ўз навбатида муваффақият га-рови ҳам бўлиб қолади. Юқоридаги мақсадга эришишнинг бирдан бир тўғри йўли, унинг етарли ахборот манбага эга бўлишидир. Ҳозирда бизнес кўпроқ ахборот манбаи етарли эмаслиги ҳисобига қийинчиликларга дуч келмоқда. Уларга:

--корхона раҳбари иш столида тезкор маълумот мавжуд эмаслиги;

--товар-материал бойлик ҳисоби етарли даражада тўлиқ олиб борилмаслиги;

--товар-материал запаслари зарари, маҳсулотларни табиий йўқолиши, унумсиз йўқотишлар ҳисоби ва тўла амалга оширил-маганлиги;

--маҳсулот тури бўйича ҳисоб янги ҳолатда олиб борилмаганлиги;

--дебитор-кредиторлик қарзлари ҳисоботлари кеч тайёрланиши ёки раҳбар томонидан таҳлил этилмаслиги ва ҳоказо. Бундан ташқари бозор иқтисодиёти шароитида корхона раҳбарлари ташқи ахборот манбаларидан кам фойдаланади. Уларнинг сабаби:

--Ахборот ва консалтинг марказлар хизмати жойларда талаб даражасида эмаслиги;

--Тижорат банклари фаолият тури нисбатан чекланганлиги;

--Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатасининг ишлари тадбиркорларни тўла қониқтирмаслиги;

--Концерн, тармоқ уюшмалари, инвестицион уюшмалар;

--Касб журналлари кам даражада чоп этилиши. Ўз вақтида етиб келмаслиги;

--Биржа янгиликлари доимий равишда бериб борилмаслиги;

--Бизнес фонд материаллари ўз вақтида етказилмаслиги. Демак, бизнес режа шароитни ўзгартиришини ҳисобга олган ҳолда доимий равишда таҳлил этилиб ва ўзгартирилиб борилиши керак. Бу ерда корхона раҳбарининг шароитни баҳолаш ва олдиндан кўриш имкониятлари бунга ҳалақит бермайди.

Юқоридаги қобилиятлар ўз навбатида раҳбарнинг ижобий ва салбий томонларида намоён бўлади. Яхши, кучли раҳбар ички истиқбол йўллари асосида тўғри йўлни танлайди.

Бизнес режа ва молиявий прогноз ҳар қандай бизнесда катта аҳамият касб этади. У бошқариш ва режалаштиришнинг қуроли, зарурий капитални жалб этиш ва молиялаштириш усули ҳамдир.

Яна бир бор шуни таъкидлаш лозимки, капитал сармоя тури ва молиялаштириш усулидан қатъий назар, ҳар бир қарз олувчи ёки хусусий инвестор асосланган бизнес режага эга бўлишга ҳаракат қилади. Ҳозирги корхоналарда бизнес режа ички ва ташқи фойдаланувчилар учун алоҳида тайёрланади. У имкониятли қарз берувчи ва инвесторларга етарли маълумот беради, яъни келгусида корхона катта молиявий ютуқларга эришиши мумкинлиги тўғрисида. Корхонани бошқариш жараёнида «бизнес режа» бизнес мақсадини аниқлайди ва уни ушбу йўналишда ривожланишини тасдиқлайди. Режани тайёрлаш раҳбариятга бошқариш, молия, маркетинг соҳаларини ўрганишга қизиқиш имконини туғдиради. Зарур ҳолатлар бўйича сезувчанлик таҳлилини ўтказиш ҳам. Бизнес режа бутун бир бизнес давомида кўзатилиб, таҳлил ва ўзгартиришлар киритишнинг инструменти бўлиб қолади. Режалаштириш жараёнида раҳбарият лойиҳанинг бир неча вариантларни ўрганайди. Бизнес муваффақиятсизлигага олиб келувчи тўсиқлар атрофлича кўрилади. Юқоридаги ҳолатларни ўрганиш тўсиқларни аниқлаш раҳбариятга уларни бартараф этиш йўллари белгилаш имконини беради. Агар юқоридаги шароитда ҳал этиб бўлмайдиган ҳолат юзага келса, янги фаолият ишлаб чиқиш босқичига қадар тўхтатилиши мумкин. Бу қўшимча харажат, вақт, пулни тежайди. Тушунтариш, асослаш кўзланган молиявий натижаларни бизнеснинг барча жихатларида талаб этилади ва имкониятли муаммони асослашда ҳам хизмат қилади. Молиявий прогнозлар асосий саволларга жавоб беради, яъни қачон корхона пул маблағига муҳтож бўлади, ундан қандай фойдаланади ва қайтаради? Айрим ахборотлар тахминларга асослансада бизнес режа тузиш раҳбарга қимматли натижа келтиради. Яна бир муҳим томони шуки, корхона учун бизнес режа тузиш катта муваффақият ҳисобланади. Бу жараёнда корхонанинг кучли ва кучсиз томонлари аниқланади, келгусида риюжлантиришнинг аниқ йўллари белгиланади ва муваффақиятга эришиш тахминлари ортади.

«Бизнес режа» бизнеснинг ҳаётийлиги ва имкониятларини билдиради, шу билан бир қаторда корхона раҳбарларини айрим омиллар ўзгаришини тушунишга ва унинг асосида кўзланган мақсад эришишни йўналтиради. Бизнес режа молиялаштиришни амалга оширувчи корхоналар учун фойда нормасини баҳолаш, имкониятли бошқарув қарорини қабул қилиш, ҳаёт билан режа бир мақсадга қаратилганлигини белгилаш имкониятини беради.

Бизнес режанинг кенг мазмунлиги ва ҳар томонламалиги бизнес доираси ва соҳасига боғлиқдир. Ҳар бир соҳа бизнес режаси ўз хусусиятларига эга бўлади. Бундан ташқари бозор сифими, рақобат, корхона имкониятларининг ўсиши ҳам бизнес режа мазмунига таъсир этади.

2. Бизнес-режани тузиш услуви

Бизнес-режа фақат фирманинг раҳбари ёки мулк эгаси томонидан тайёрланади. Бунда ташқаридаги ишбилармонлардан-хуқуқшунослар, бухгалтерлардан фойдаланиш мумкин.

Бизнес-режани тузиш жараёни Сизга бизнесдаги иккита таваккалчилик турини билаш ва уни баҳолашга ёрдам беради:

1) ички таваккалчилик. Ходимлар, товар-моддий захиралар, жойлашган манзили

кабилар устидан назорат ўрнатиш мумкинлиги;

2) ташқи таваккалчилик. Бу -иқтисодиёт, янги қонунлар, оби-ҳаво, яъни Сиз ўзгартира олмайдиган нарсалар.

Бизнес-режа тузиш учун унда иштирок этувчилардан катта билим, маълумотлар, бозорни, янги тахнологияни ва ҳоказоларни билишни талаб этади.

Бизнес - режа тузишда баъзи-бир камчиликларни яшириб кетиш ҳисоб-китоб ишларини чалкаштиради, натижада корхона фаолиятини ёмонлашиб кетишига сабаб бўлади.

Бизнес-режа тузиш да энг аввало яқин ва узоқ муддатдаги мақсадларни аниқлаб олиш зарур.

Бизнес-режани тайёрлаш қуйидаги мақсадларни тақазо этади:

1. Раҳбарларга корхонани тўғри бошқариш;

2. Бозор иқтисодиётида бизнесни амалга оширишга ўргатиш;

3. Корхонанинг ҳақиқий фаолиятини баҳолаш ва режага ўзгартиришлар киритиш;

4. Банклар, инвесторлар ва кредиторларни корхона фаолиятига баҳо бериш учун маълумотлар билан таъминлаш.

Бизнес-режани тайёрлашда жуда катта маълумотларга эга бўлиш лозим.

Булар қуйидагилар:

-корхонанинг стартегик мақсадлари;

-корхонани мақсадга эришиш йўлидаги харакати (тактикаси) ёки мақсадига қандай қилиб эришади;

-корхона ишлаётган шароитни ўрганиш, таҳлил қилиш;

-корхонани кучли ва кучсиз томонларини таҳлил қилиш;

-маҳсулот (хизмат)ларга бўлган талабни ўсиши ва пасайишини прогноз қилиш;

-корхона фаолиятдан кутиладиган натижалар;

-корхона учун зарур ресурслар, уларнинг манбаълари;

-корхона фаолияти режаси;

-натижаларни аниқлаш;

-корхона фаолияти натижаларини назорати.

Режани тайёрлаш учун бозорни таҳлил қилиш зарур. (Маркетинг):

истеъмолчиларга характеристика бериш (уларни ёши, жинси, даромади, маҳсулотни истеъмол қилиш ҳажми ва бошқаларга); истеъмолчиларни жойлашган эри; товарларга талабни ўзгариб туриши; харид қилиши қобиляти;

маҳсулот сифатидан харидорларни қониқиш ҳосил қилиш; товарни харидорларни ўзига жалб қила билиш; маҳсулотни сотиш ва вақтидаги корхонани баҳо сиёсати; маҳсулотни сотиш ҳажми, миқдори (даражаси), бозордаги харидорларни сегментларга (табақаларга) бўлиб маҳсулот сотишни режалаштириш. Ундан сўнг рақобатчиларни таҳлил қилинади. Буна компания, фирмалар бўйича бозор хизмати, маҳсулот (хизматларни) хусусиятлари, уларни тақсимлаш, этказиш, реклама ишлари, маҳсулотни истеъмолчига этказиш баҳоси, рақобатчиларни кучли ва кучсиз томонлари таҳлил қилинади.

Режа тузиш учун ресурсларга бўлган талаб, келажақда сотиш мумкин бўлган маҳсулот ҳажми, харажатлар, фойда миқдори ҳисоблаб чиқарилади. Бу хил ишларни бажариш жадвалларда, чизмаларда акс этдирилади.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бизнес-режа нима?
2. Бизнес-режа қандай қисмлардан иборат?
3. Бизнес режани ишлаб чиқишдан асосий мақсад нима?

Топшириқлар

1. Бизнес режа ишлаб чиқиш ва ишчи гуруҳни ташкил этиш жараёнини тавсифлаб беринг.
2. Бизнес-режанинг асосий вазифаларини айтиб беринг.
3. Бизнес-режани тайёрлашда керакли маълумотларни таҳлил қилинг.

11.2-мавзу. Бизнес режанинг таркиби ва уни тузиш тартиби

Асосий саволлар:

1. **Бизнес-режанинг булимлари ва уларнинг таснифи**
2. **Бизнес-режа таркибида молия режасининг аҳамияти ва вазифалар**

Таянч сўз ва иборалар

Бизнес-режа, ишлаб чиқариш режаси, маркетинг режаси, молия режаси, ташкилий режа.

1. Бизнес-режанинг булимлари ва уларнинг таснифи

Бизнес-режанинг тахминий тузилиши ҳақида шуни айтиш мумкин: бу асосан 4 қисмни ўз ичига олади: умумий, ишлаб чиқариш режаси, маркетинг режаси, ташкилий режа, молиявий режа.

Умумий титул варағи, кириш қисми, тармоқдаги ахвол таҳлили, тақдим этилаётган лойиха моҳияти, хатарлилик баҳоси ва кушимчалар киради. Титул варагида фирма номи ва мазмуни, тадбиркорликнинг исми ва уй телефони, тақдим этилаётган лойихани қисқача моҳияти, лойиханинг ялпи қиймати кабилар киради. Шу ерда кўзда тутилган сармоя манбалари, яъни акция, заём ва бошқалар кўрсатилиши мумкин. Албатта хужжатда келтирилган маълумотлар

сир сакланиши кайд қилинади. Бу тадбиркорнинг ғоясини химоя этиш учун керакдир.

Кириш қисми қисқа ва аниқ бўлиб, у инвесторда кизиқиш уйғота оладиган даражада булиши керак. Чунки инвестор иш жойи билан танишиб, бир фикрга келиши ёки акс ҳолда бутун бизнес-режани тулигича куриб чиқишга мажбур бўлади. Кириш қисмида ташкил этилажак корхона нима билан шуғулланиши, канча пул сарф этилиши, маҳсулотга талаб кандай булса тадбиркор муваффақият козониши мумкинлиги каби тушунчаларни аниқ тушунарли равишда қисқа килиб ёзилади.

Тармоқдаги ахвол тахлили янги корхона ғояси билан боғлаб химоя этилади. Ракобат кўрашидаги янги корхонанинг имкониятлари, унинг маҳсулоти такдири шу корхона фаолият кўрсатадиган ишлаб аҳволдан келиб чиқиши аниқ кўрсатилиши керак. Бунда тармоқдаги жорий ахвол, ривожланиш мазмуни, ракиблар ва уларнинг янги корхонага муносабати таъсири кабиларга эътибор берилади. Шу билан бирга янги корхона маҳсулоти айнан кайси истеъмолчиларга каратилганлиги, аниқ бозор сегменти кўрсатилади. Бу тармоқнинг истикболи ҳукумат ҳисоботи, тармоқлар бирлашмаси ҳисоботига асосланган ҳолда кўрсатилиши ҳам аҳамиятлидир.

Лойиха моҳиятида инвесторнинг корхона кайси йўналишдаги ва ҳажмини билиш учун маҳсулот ёки хизмат турини тўла кўрсатиш, фирманинг кандай биноларга жойлашиши, кайси мутахассислар кераклигига оид маълумотлар келтирилади.

Хатарлиликни баҳолаш янги корхоналар учун ҳам зарурий талабдир. Маълумки бизнес жуда куп тусикларни, кийинчиликларни енгиб бориши даркор. Буларнинг олдини олиш учун стратегияга эга булиш зарурдир.

Бизнес-режанинг мазмунини кўрсатувчи асосий қисмлари молия, маркетинг, ишлаб , ташкилий томонлардан иборатдир. Корхона - фирманинг фаолияти шу сохалар йиғиндиси фаолиятидан таркиб топади.

2.Бизнес-режа таркибида молия режасининг аҳамияти ва вазифалар

Ишлаб чиқариш режаси. Бу ерда асосий вазифа шерикларга (ҳамкорларга) ҳақиқатда зарур бўлган маҳсулотни, керак миқдорда ва сифатда, керакли муддатларда ишлаб чиқара олиш имкониятингизни исботлаб беришингиз зарур.

Сиз қуйидаги саволларга жавоб топишингиз керак:

- маҳсулотингиз эски ишлаб тўрган корхонада ишлаб чиқариладими ёки янги корхонадами?

- бунинг учун қандай ишлаб чиқариш қувватлари зарур бўлади ва улар ҳар йили

қанчага кўпайиб боради?

- қандай дастгоҳлар зарур бўлади ва улар қаердан келтирилади?

- ишлаб чиқариш алоқадорлиги мўлжалланганми ёки йўқми ва ким билан?

Режанинг бу қисмидаги маълумотларни 2-3 йилга берилса яхши бўлади. Бу режада - бўладиган харажатларни ҳисоблаб уни баҳолаш ҳам зарур. Бу эрда табиатни муҳофазаси учун чиқиндиларни утилизатсия қилиш учун керак бўладиган харажатлар ҳам эсдан чиқмаслиги керак.

Молия режасида аввалги режаларнинг маълумотларини умумлаштириб, бир қанча ҳужжатлар тайёрлаш зарур:

- ишлаб чиқариб сотиладиган маҳсулот ҳажмини чамалаб чиқиш;
- пул маблағлари харажати ва тушумини баланси;
- даромад ва харажатлар жадвали;
- корхона активи ва пассивининг умумий баланси;
- зарарсиз ишлашга эришиш графиги.

Бу хил маълумотлар дунё амалиёти стандартларига мос келади. Ҳозир бизда ҳам бу хил шаклда ҳисобот бериш ва режалаштириш ишлари, Европа бухгалтерия ҳисобини қўллаш амалга оширилган.

Ўз-ўзини текшириш учун саволлар

1. Бизнес-режанинг тахминий тузилиши нимадан иборат бўлиши мумкин?
2. Бизнес-режа тузишда қайси саволларга эътибор қаратилади?
3. Бизнес режани тузишда қандай стандартлар амал қилади?

Топшириқлар

1. Бизнес режа тахминий таркибини тавсифлаб беринг.
2. Бирон бир маҳсулотни ишлаб чиқиш бўйича бизнес-режа тузинг.

Фойдаланишга тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2014. – 40 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси (Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2007 йил 25 декабрдаги 136-сон қонуни билан тасдиқланган) (кейинчалик киритилган ўзгартиришлар ва қўшимчаларни ҳисобга олган ҳолда).
3. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси (Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Бюджет кодексини тасдиқлаш тўғрисида”ги 2013 йил 26 декабр ЎРҚ-360-сон қарори билан тасдиқланган).
4. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 6 б.
5. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. – Т.: Ўзбекистон, 2005.
6. Каримов И.А. 2015 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазирамиздир. – Т.: Ўзбекистон, 2015.
7. Abdulkarimov B.A. va boshq. Korxonalar iqtisodiyoti. Darslik. – Т.: Fan, 2013.
8. Vahobov A.V., Jo'raev A. Soliqlar va soliqqa tortish. Darslik. –Т.: Sharq, 2009. – 526 б.
9. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik. – Toshkent: Noshir, 2012. - 712 б.
10. Yuldashev A. vaboshq. Moliyaviy menejment. O'quv qo'llanma. – Т.: Voris, 2013. – 272 б.
11. Алешин В.А., Зотова А.И.. Финансы. - Ростов н/Д: Феникс, 2009 г. – 346 стр.
12. Алимов И.И. Молия. Ўқув қўлланма. - Т.: Тошкент, 2007. - 108 с.
13. Аникин А.В. История финансовых потрясений. Российский кризис в свете мирового опыта. - М.: ЗАО “Олимп – Бизнес”, 2009 г. – 448 стр.
14. Барулин С.В. Финансы. – М.: КНОРУС, 2011 г. – 640 стр.
15. Большаков А.С. Антикризисное управление на предприятии: финансовый и системный аспекты. – СПб.: Изд – во СПб ГУП, 2010 г. – 488 стр.
16. Васильева М.В. Финансовая политика: учеб. Пособие – Ростов н/Д: Феникс, 2008 г. – 220 стр.
17. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. Т.: Шарқ. 2005.
18. Вахобов Д., Ражабов Ш. Молия. - Т.: ТМИ, 2009. -200 б.
19. Вахобов А., Маликов Т. Молия: умумназарий масалалар. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2008 й. - 316 б.
20. Ковалева В.В. Финансы организаций (предприятий). Учебник. – М.: Проспект, 2010 г. – 352 стр.
21. Ковалева В.В. Финансы. Учебник. М.: изд. Проспект, 2008 г. - 640 стр.

22. Когденко В.Г. Краткосрочная и долгосрочная финансовая политика. Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2010 г. – 471 стр.
23. Корпоративные финансы. Учебник для ВУЗов. Под ред. Бочарова В.В. – М.: ФБК-ПРЕСС, 2004.
24. Қосимова Г.А., Каримова З.Х. Бюджетдан ташқари фондлар. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2009 й. - 212 б.
25. Маликов Т. Ҳайдаров Н. Молия: умумдавлат молияси. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-moliya, 2009 й. - 556 б.
26. Маликов Т.С. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма - Т.: Iqtisod-moliya, 2009. - 288 б.
27. Маликов Т.С., Ваҳобов Д.Р. Молия чизмаларида. – Т.: Iqtisod-moliya, 2009 й. - 660 б.
28. Нешиной А.С. Финансы, денежное обращение и кредит. Учебник. – М.: “Дашков и К”, 2010 г. – 592 стр.
29. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2013. – 392-б.
30. Романовского М.В. Финансы. – М.: Изд. “Высшее образование”, 2010 г. – 462 с.
31. Суэтин А.А. Международные валютно-финансовые отношения. – М.: КНОРУС, 2010 г. – 440 с.
32. Тошматов Ш.А. Кичик тадбиркорлик субъектларини солиққа тортиш асослари. – Т.: Молия, 2012. – 97 б.
33. Фёдорова Е.А. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2010. – 306 стр.
34. Финансы предприятий. Учебник для ВУЗов. Под ред. Поляка Г.Б. М.: ФиС, 2003.
35. Юлдашев З.Ю., Маликов Т.С. Молия: Уй хўжаликлари молияси. Ўқув қўлланма. - Т.: Iqtisod-moliya, 2008 й. - 112 б.
36. Интернет сайтлари:
  - www.mfer.uz – Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо Вазирлигининг расмий сайти.
  - www.review.uz – «Экономическое обозрение» журналининг расмий сайти.
  - www.stat.uz – Ўзбекистон Республикаси Статистика қўмитаси сайти.
  - www.omad.uz – Бизнес ривож учун ахборот портали.
  - www.ziyounet.uz - билимлар сайти
  - www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги портали
  - www.mf.uz - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги сайти
  - www.gov.uz - Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати сайти

Мундарижа

1-мавзу. "Корхоналар молияси" фанининг предмети ва вазифалари.....	3
2-мавзу. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни, уларни ташкилий ва ҳуқуқий шакллари	
2.1-мавзу. Корхоналар молиявий муносабатларининг мазмуни, уларни корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шакллари.....	11
2.2-мавзу. Корхоналар молиявий институтлар билан муносабатлари, уларни тартибга солишда корхоналар молия хизматининг вазифа ва функциялари.....	22
3-мавзу. Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари, уларни режалаштириш ва молиялаштириш	
3.1-мавзу. Корхоналарни маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва уларни таснифланиши.....	29
3.2-мавзу. Корхоналарни маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини режалаштириш ва молиялаштириш.....	37
4-мавзу. Корхонада пул тушуми, уни режалаштириш ва тақсимлаш.....	42
5-мавзу. Корхоналар фойдаси, унинг тақсимланиши ва ишлатилиши	
5.1-мавзу. Корхоналарда фойда ва рентабеллик.....	55
5.2-мавзу. Корхоналар фойдасининг тақсимланиши ва ишлатилиши.....	63
6-мавзу. Корхоналарда солиқ ва солиққа тортиш ва инвестициявий фаолияти	
6.1-мавзу. Бозор муносабатларини ривожланиш шароитида солиқ ва солиққа тортиш.....	71
6.2-мавзу. Корхонанинг инвестициявий фаолияти.....	84
7-мавзу. Корхоналарда баҳони ташкил этиш.....	93
8-мавзу. Корхоналарнинг ўз капиталини бошқариш.....	103
9-мавзу. Корхона молиявий активларини бошқариш	
9.1 Корхона молиявий активларини бошқариш.....	108
9.2-мавзу. Корхона қимматли қоғозлар портфелини бошқариш.....	114
10-мавзу. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда молиявий режалаштириш	
10.1-мавзу. Корхоналарда молиявий режалаштириш.....	120
10.2-мавзу. Корхоналарда бюджетлаштиришнинг моҳияти ва таркиби.....	127
11-мавзу. Корхоналар фаолиятида бизнес режа	
11.1 Корхоналар фаолиятида бизнес режанинг моҳияти ва аҳамияти.....	139
11.2-мавзу. Бизнес режанинг таркиби ва уни тузиш тартиби.....	148
Фойдаланишга тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати.....	151

Самарқанд иқтисодиёт
ва сервис институти
Институт босмахонаси,

Буюртма №
Ҳажми 9,6 б.т.
Адади 50 нусха